OAMENII

SCURTĂ ISTORIE
DESPRE CUM
AM STRICAT TOTUL

TOM PHILLIPS

TREI

Silviu Dragomir
Vasile Dem. Zamfirescu
Director editorial: Magdalena Mărculescu
Redactare: Alexandra Fusoi
Design și ilustrație copertă:
© Alexandra Lande/Shutterstock (handprint);
© Tanya K/Shutterstock (paint splat)
Director producție:
Cristian Claudiu Coban
Dtp: Ofelia Cosrnan
Corectură: Marina Constantinoiu
Irina Mușătoiu
Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
PHILLIPS, TOM
Oamenii: scurtă istorie despre cum am stricat totul / Tom Phillips;
trad, din engleză de Corina-Mihaela Tudose și Alexandra Fusoi. — București:
Editura Trei, 2019
ISBN 978-606-40-0606-6
I. Tudose, Corina-Mihaela (trad.)
II. Fusoi, Alexandra (trad.)
316
821.111
Titlul original: Humans. A Brief History of How We F*cked It All Up Autor: Tom Phillips
Copyright 2018 Tom Phillips
Copyright © Editura Trei, 2019 pentru prezenta ediție
O.P. 16, Ghișeul 1, C.P. 0490, București
Tel.: +4 021 300 60 90; Fax: +4 0372 25 20 20 e-mail: comenzi@edituratrei.ro www.edituratrei.ro
ISBN: 978-606-40-0606-6

Având în vedere subiectul cărții, nu pot să o dedic familiei mele, pentru ca gestul ar putea fi interpretat eronat, în schimb, o dedic tuturor celor care au dat-o vreodată în bară în stil mare. Nu sunteți singuri.

Cuprins

Prolog. Zorii încurcăturilor noastre
1. De ce e tâmpit creierul tău
2. Drăguț mediul ăsta înconjurător
3. Viața răzbește întotdeauna
4. Urmează-ți liderul
5. Puterea poporului
6. Războiul. La ce e bun?
7. Petrecerea superdistractivă a colonialismului
8. Diplomația pentru tonți și/sau actuali președinți
9. Și tehnologia are partea ei proastă
10. Scurtă istorie a lucrurilor care ne-au luat prin surprindere
Epilog. Cum ne facem praf viitorul
Mulțumiri
Lecturi suplimentare
Surse fotografie
Despre autor

Prolog

Zorii încurcăturilor noastre

A fost odată ca niciodată, pe când soarele răsărea deasupra albiilor și câmpiilor Etiopiei, o tânără maimuță care-și pierdea vremea într-un copac.

Nu avem de unde să știm ce făcea sau la ce se gândea în ziua cu pricina. Probabil chibzuia să-și caute ceva de mâncare sau să-și găsească un partener sau poate cerceta copacul de alături ca să vadă dacă nu era cumva mai potrivit. Cert este că n-avea de unde să știe că ziua aceea urma s-o transforme în cea mai cunoscută reprezentantă a speciei ei din toate timpurile – chiar dacă i-ar fi putut spune cineva, noțiunea de „faimă" n-ar fi avut nicio noimă pentru ea. Nu știa nici că se afla în Etiopia, pentru că aveau să mai treacă milioane de ani până să aibă cineva ideea măreață să traseze linii pe o hartă și să dea formelor rezultate nume pentru care să putem purta războaie.

Maimuța și suratele ei erau puțin diferite de celelalte maimuțe care trăiau pe-atunci: șoldurile și membrele inferioare aveau ceva neobișnuit, care le permitea să se miște într-un fel inedit. Aceste maimuțe începeau să coboare din copaci și să umble pe două picioare cât ținea savana: modificarea inițială care va duce, în timp, la voi, la mine și la toate persoanele de pe planeta asta. Maimuța nu știa, dar trăia aproape de începutul uneia dintre cele mai remarcabile povești de pe fața pământului. Se anunțau zorii marii peregrinări a speciei umane.

Apoi a căzut din copac și a murit.

După vreo 3,2 milioane de ani, un alt grup de maimuțe – unele dintre ele având acum doctorate – avea să-i găsească oasele fosilizate. Pentru că erau anii 1960 și ascultau la vremea aceea o piesă bine-cunoscută a unei formații de băieți extrem de înalți din Liverpool, au hotărât să-i pună numele Lucy. Era o specie cu totul nouă – căreia îi spunem acum *Australopithecus afarensis* – și a fost aclamată drept „veriga lipsă" dintre ființele umane și maimuțe. Descoperirea lui Lucy avea să captiveze lumea: numele i-a devenit celebru, scheletul i-a fost expus timp de mai mulți ani în cursul unui turneu prin Statele Unite ale Americii, iar în zilele noastre a devenit atracția principală a Muzeului Național din Addis Abeba.

Și cu toate astea, singurul motiv pentru care știm acum că Lucy a existat este, ca să spunem lucrurile pe șleau, că a dat-o în bară. Ceea ce, în retrospectivă, a stabilit un tipar destul de clar pentru cum aveau să meargă lucrurile de atunci încolo.

Aceasta este o carte despre oameni și capacitatea noastră remarcabilă de a da greș. Despre motivul pentru care toate realizările care ne fac mândri că suntem oameni (artă, știință, puburi) sunt însoțite întotdeauna de ceva care ne obligă să clătinăm din cap cu consternare și disperare (război, poluare, puburi în aeroport).

Este oare posibil ca – indiferent de opiniile personale sau de convingerile politice – la un moment dat, în ultima vreme, să vă fi uitat în jur la cum arată lumea și să vă întrebați în sinea voastră: „La dracu', dar ce-am făcut cu lumea noastră?"

Această carte există ca să vă aducă o mică și nesemnificativă fărâmă de mângâiere: nicio grijă, așa am fost *dintotdeauna*. Și, ce să vezi, încă mai existăm!

(E drept, când scriu aceste rânduri, mai sunt câteva săptămâni până la summitul nuclear dintre Donald Trump și Kim Jong Un, care ar putea să aibă sau să nu aibă loc și care ar putea sau nu să se termine cu bine. Din păcate, trebuie să predau acest text înainte să aflăm dacă o să murim cu toții. Plec de la premisa că, dacă o să citiți aceste rânduri, atunci probabil că am supraviețuit cel puțin până la sfârșitul lui iulie 2018.)

S-a scris mult despre cele mai mari realizări ale umanității; despre marii conducători, inventatorii de geniu și spiritul de neînvins al omului. S-a scris mult și despre greșelile pe care le-am făcut: atât boacăne individuale, cât și erori la nivelul societății. Dar nu s-a scris foarte mult despre cum reușim, iar și iar, să înțelegem lucrurile profund și catastrofal greșit.

Una dintre ironiile care par să-i placă teribil universului este că motivele pentru care o dăm în bară la scară atât de mare sunt adesea exact cele care ne diferențiază de restul animalelor și ne permit să facem lucruri măreațe. Oamenii văd șabloanele în lumea înconjurătoare, le pot comunica altor oameni și au capacitatea să își imagineze viitoruri care nu există încă: dacă am schimba *asta*, atunci s-ar întâmpla *cealaltă*, iar lumea ar deveni un loc puțin mai bun.

Singura hibă e că… ei bine, nu ne pricepem cine știe ce la niciuna dintre cele de mai sus. Orice analiză onestă a modului în care a evoluat omenirea pe aceste fronturi seamănă cu o evaluare anuală deosebit de nemiloasă a performanțelor, făcută de un șef care te detestă. Ne imaginăm șabloane acolo unde ele nu există. Abilitățile noastre de comunicare sunt uneori, hm, inexistente. Și avem un palmares foarte prost când vine vorba să ne dăm seama că modificarea *chestiei ăsteia* va duce și la *chestia cealaltă* și asta la *chestia aia și mai proastă* și O, *Doamne*, *nu*, *acum se întâmplă chestia asta*, *cum îi punem capăt*?

Indiferent cât de sus se ridică omenirea, indiferent cât de multe

provocări depășim, dezastrul pândește mereu după colț. Să luăm un exemplu istoric: acum sunteți Sigurd cel Mare[1] (un conte de Orkney scandinav din secolul al IX-lea) și vă întoarceți triumfători după o bătălie, aducând capul inamicului vostru Miel Brigte Dințosul[2] legat de șa.

Și imediat după aceea sunteți… ei bine, sunteți Sigurd cel Mare după câteva zile, murind din cauza unei infecții produse de colțul lui Miel Brigte Dințosul, când capul retezat al acestuia v-a zgâriat la picior în timp ce călăreați victorios spre casă.

Așa e: Sigurd a rămas în istoria militară pentru onoarea îndoielnică de a fi fost ucis de un inamic pe care-l decapitase deja cu câteva ore înainte. Ceea ce ne învață niște lecții importante despre (a) aroganță și (b) cât este de important să ne alegem inamici care beneficiază de asigurări stomatologice bune. Orgoliile prostești și ruina care le urmează sunt subiectele principale ale acestei cărți.

Dimpotrivă, cei pasionați de istoria standardelor stomatologice vor fi probabil dezamăgiți.

(Merită spus și că Sigurd cel Mare și Miel Brigte Dințosul s-au luptat numai pentru că Sigurd îl provocase pe Miel Brigte la o bătălie „cu câte 40 de soldați de fiecare parte". Miel Brigte a fost de acord, după care Sigurd a apărut cu 80 de oameni. Ca atare, din povestea lui Sigurd s-ar putea trage și concluzia că în viață este important să nu fii complet măgar, ceea ce, chiar dacă o să vi se pară amuzant, este o temă recurentă în carte.)

Sigurd nu este decât unul dintre mulții nefericiți pe care istoria îi ține minte mai mult pentru înfrângeri decât pentru victorii. În următoarele zece capitole vom face un tur al întregii întinderi a istoriei omenirii și a colecției sale de boacăne. Un mic avertisment: dacă nu vă place să vă bucurați de răul altuia, acum ar fi momentul potrivit să vă opriți din citit.

Istoria evoluției umane începe cu capacitatea noastră de a gândi și a fi creativi. Asta îi diferențiază pe oameni de alte animale – dar ne predispune, în același timp, și să ne facem de râs în mod constant.

În primul capitol al cărții, De ce e tâmpit creierul tău, vom cerceta cât de diferit gândeau strămoșii noștri – și apoi vom vedea cum, când încercăm să pricepem lumea, mintea ajunge să ne joace feste, trădându-ne și făcându-ne să luăm toate deciziile noastre foarte, foarte proaste.

Apoi, în cel de-al doilea capitol, **Drăguț mediul ăsta înconjurător**, vom urmări umanitatea până în zorii agriculturii, când am început să modelăm lumea din jurul nostru, vom vedea cum am dat peste cap cu regularitate locurile unde am trăit, descoperindu-ne capacitatea nedezmințită de a nu cugeta serios la răspunsul la întrebarea: „Hei, care e cel mai rău lucru care s-ar putea întâmpla

dacă deviem râul ăsta?”.

După aceea, vom cerceta tentativele noastre invariabil stângace de a controla natura în **Viața răzbește întotdeauna** – unde vom afla, printre altele, cum președintele Mao și un entuziast extravagant, mare fan al lui Shakespeare, au reușit să producă niște catastrofe trase la indigo numai pentru că au subestimat radical rolul păsărilor.

Pe măsură ce primele comunități umane s-au dezvoltat și au devenit tot mai complexe, a început să se vadă că urma să avem nevoie de cineva care să ia decizii. În capitolul al patrulea, **Urmează-ți liderul**, vom trece în revistă o selecție a celor mai nepotriviți oameni care au ocupat astfel de funcții fără să fie aleși; în capitolul al cincilea, **Puterea poporului**, ne vom ocupa de democrație, ca să vedem dacă se descurcă mai bine.

Cu toată strădania noastră de a schimba lumea în care trăim, umanitatea nu și-a atins pe deplin adevăratul potențial de a se face de râs decât după ce am început să călătorim în toată lumea și diferitele civilizații au început să se întâlnească între ele. Atunci am reușit să ne dăm frâu liber și lucrurile au luat o întorsătură fundamental și catastrofal greșită.

În capitolul al șaselea, **Războiul. La ce e bun?**, vom vedea că oamenii sunt bine-cunoscuți pentru obiceiul de a se băga în încăierări inutile și vom examina câteva dintre cele mai tâmpite lucruri care au rezultat – inclusiv armata care a reușit să piardă o bătălie la care inamicii nici măcar nu s-au prezentat și cum să faci praf niște planuri de atac perfect coordonate pentru că ai uitat de diferența de fus orar.

Ne vom avânta în necunoscut cu personajele eroice ale Epocii marilor descoperiri geografice în capitolul al șaptelea, **Petrecerea superdistractivă a colonialismului**, și vom vedea (atenție! dezvăluiri importante!) că, de fapt, colonialismul a fost îngrozitor.

Capitolul al optulea, **Diplomația pentru tonți și/sau actuali președinți**, ne va învăța lecții importante despre cum să gestionăm elegant contactele dintre culturi diferite, inclusiv despre cum conducătorul Imperiului Horezm-șah a luat poate cea mai proastă decizie politică din istorie. (A avut de-a face cu niște bărbi puse pe foc.)

În ultimele secole, progresele științei și tehnicii ne-au purtat într-o eră de inovații fără precedent, schimbări rapide și noi moduri incitante în care poate să dea greș omenirea. Despre asta este vorba în capitolul al nouălea, **Și tehnologia are partea ei proastă**, unde vom vedea cum știința nu îndreaptă întotdeauna lucrurile – inclusiv radiațiile misterioase pe care nu le puteau vedea decât francezii și omul care a făcut nu una, ci două dintre cele mai catastrofale greșeli ale secolului XX.

Schimbările se produc atât de rapid în zilele noastre, încât lumea

modernă poate fi un loc derutant; în capitolul al zecelea, **Scurtă istorie a lucrurilor care ne-au luat prin surprindere**, vom vedea cât de des ni s-a întâmplat să nu reușim să prevedem lucrurile îngrozitoare care urmează să ni se întâmple.

Și, la final, în **Epilog**. Cum ne facem praf viitorul, vom încerca să facem un pronostic avizat în legătură cu modul în care vor arăta următoarele secole de prostie omenească și vom ajunge la concluzia că probabil asta înseamnă că vom deveni captivi într-o închisoare spațială pe care ne-am creat-o din propriile noastre deșeuri.

Aceasta este o carte despre istorie și despre lucruri înțelese greșit. Evident, merită subliniat că deseori înțelegem istoria foarte, foarte greșit.

Problema este că istoria este înșelătoare: nimeni nu și-a bătut capul să scrie marea majoritate a lucrurilor care s-au întâmplat, iar mulți dintre cei care au scris s-ar putea să fi greșit sau să fi fost nebuni, să fi mințit sau să fi fost extrem de rasiști (și adesea o combinație între toate astea). Știm despre Sigurd cel Mare pentru că povestea lui apare în două documente: saga *Heimskringla*[3] și *Orkneyiriga*[4]. Dar de unde știm dacă sunt reale? Putem fi pe deplin convinși că nu e doar vreun soi de poantă pentru cunoscători în limba nordică veche, la care noi nu ne prindem?

N-avem de unde să știm. N-avem cum să fim siguri, în ciuda muncii extraordinare a istoricilor, a arheologilor și a experților din multe alte domenii. Numărul lucrurilor pe care le știm sigur este destul de redus în comparație cu numărul lucrurilor pe care știm că nu le știm. Numărul lucrurilor pe care nici măcar nu știm că nu le știm este probabil cu mult mai mare, dar, din nefericire, nu știm sigur.

Ceea ce vreau să spun este că șansele ca în această carte despre încurcături să nu apară încurcături sunt, sincer, minime. O să încerc să fac lumină acolo unde apare îndoiala: care sunt părțile de care suntem destul de siguri și care sunt cele unde nu putem decât să ne dăm cu presupusul. Am încercat să evit poveștile din categoria „prea frumos să fie adevărat”, pe cele apocrife și povestioarele istorice pline de miez care par să se îmbogățească de fiecare dată când sunt spuse. Sper să nu fi greșit pe undeva.

Ceea ce ne aduce înapoi la Lucy, care cădea din copac acum 3,2 milioane de ani. De unde știm că a căzut din copacul acela? Ei bine, în 2016, un grup de cercetători din SUA și Etiopia a publicat o lucrare în revista *Nature*, cel mai influent periodic științific din lume. Ei au făcut o tomografie a oaselor fosilizate ale lui Lucy și au trasat hărți 3D computerizate ca să-i reconstruiască scheletul. Au descoperit că fracturile sunt oarecum similare cu cele care apar în oasele viabile și că nu au mai apucat să se vindece, ceea ce sugerează că Lucy trăia

când și-a rupt oasele, dar a murit la scurt timp după aceea. S-au consultat cu mai mulți chirurgi ortopezi, care au spus toți același lucru: așa arată oasele rupte la pacienții care au căzut de la înălțime. Felul în care este fracturat brațul sugerează că Lucy a încercat să-și atenueze căderea. Din studiile geologice, știau că teritoriul în care trăise Lucy era o zonă de pădure plată, în apropierea unui izvor: fără stânci sau aflorimente de unde să fi putut cădea. Concluzia? Lucy a căzut dintr-un copac.

Este un studiu remarcabil și a fost bine primit de mulți experți în domeniu. Singura problemă este că alți câțiva experți – printre care se numără și Donald Johanson, cel care a descoperit-o pe Lucy din capul locului – nu erau convinși. De fapt, au spus: „Neah, frate, motivul pentru care are oasele rupte este că asta se întâmplă cu oasele care stau îngropate în pământ 3,2 milioane de ani". (Parafrazez un pic aici.)

Deci… a căzut Lucy din copac? Poate. Ba chiar probabil. Din multe puncte de vedere, asta-i ideea cărții: avem un dar incredibil al deducției științifice și, *totuși*, s-ar putea să greșim. Poți fi lider mondial în domeniul tău, să ai cele mai bune rezultate din întreaga ta carieră, să publici în cea mai prestigioasă revistă de specialitate din lume un studiu revoluționar care să îmbine progrese uluitoare în paleontologie și fizică, informatică și medicină generală, medicină legală și geologie, care să ne ofere o deschidere fără precedent către o epocă de acum milioane de ani… și tot riști să vină cineva și să spună: „Ha, ha, nu, greșit".

Tocmai când crezi că ai rezolvat problema, va lovi spectrul veșnic la pândă al eșecului.

Să nu uităm de Sigurd cel Mare.

1

De ce e tâmpit creierul tău

Ființele umane au început să facă praf lucrurile acum 70.000 de ani.

Atunci au început strămoșii noștri să migreze din Africa și să se răspândească pe glob – întâi în Asia și, ceva mai târziu, în Europa. Motivul pentru care mulți oameni erau atunci mai degrabă nemulțumiți din cauza asta este că specia noastră, *Homo sapiens*, nu era singura de pe planetă; nici pe departe. Numărul exact al celorlalte specii umane care hoinăreau prin preajmă la vremea aceea încă mai face obiectul unor oarecare dezbateri. Când iei fragmente de schelet sau de ADN și încerci să-ți dai seama exact ce înseamnă specie

separată sau subspecie sau doar o variantă puțin neobișnuită a aceleiași specii, povestea devine complicată. (Este și modul ideal de a stârni o controversă dacă te trezești la un moment dat într-un grup de paleoantropologi și ai ceva timp de pierdut.) Dar, oricum ai clasifica speciile, pe planetă se mai aflau pe atunci cel puțin încă alte câteva tipuri de umanoizi, dintre care cel mai cunoscut rămâne *Homo neanderthalensis* – sau, cum este mai cunoscut, Omul de Neanderthal. Rezultat al migrațiilor anterioare din Africa, oamenii de Neanderthal trăiau de cel puțin 100.000 de ani în mare parte a Europei și în zone întinse din Asia și o duceau destul de bine.

Din păcate pentru ei, la numai câteva zeci de mii de ani după ce strămoșii noștri își făceau apariția neanunțați pe scena istoriei – cam cât ai clipi din ochi, în termeni evoluționiști —, neanderthalienii și toate celelalte rude ale noastre dispăruseră de pe fața Pământului. După un model care se va împământeni rapid în istoria umanității, imediat ce apărem noi în peisaj, se alege praful de toată zona. La numai câteva mii de ani după ce s-au mutat oamenii moderni în regiune, omul de Neanderthal a început să dispară din catalogul de fosile, lăsând în urmă numai câteva gene fantomatice care încă ne mai bântuie ADN-ul. (A existat în mod cert un proces de încrucișare între neanderthalieni și intrușii care-i înlocuiau; de exemplu, dacă aveți ascendență europeană sau asiatică există o șansă destul de mare să aveți între 1 și 4% din ADN de origine neanderthaliană.)

Cum și de ce anume am supraviețuit noi în timp ce verii noștri se îndreptau cu viteză spre orașul dispăruților din istorie este alt subiect de dezbatere. De fapt, multe dintre cele mai probabile explicații sunt teme care se tot ivesc în această carte. Poate că i-am exterminat din greșeală pe oamenii de Neanderthal aducând cu noi, în cursul migrației, boli la care organismul lor nu avea rezistența necesară. (O mare parte din istoria umanității este în realitate istoria bolilor cu care ne-am pricopsit în călătoriile noastre și pe care ni le-am transmis apoi unii altora.) Poate că am avut noroc de un climat schimbător la care am fost mai bine pregătiți să ne adaptăm; dovezile arată că strămoșii noștri trăiau în grupuri sociale mai mari, comunicau și făceau schimburi pe areale mult mai largi decât neanderthalienii mai izolați și mai mototoli, ceea ce înseamnă că puteau avea acces la mai multe resurse în cazul unor valuri de frig.

Sau poate că pur și simplu i-am asasinat, pentru că, hei, cu asta ne ocupăm noi.

După toate probabilitățile, nu există o singură explicație clară, pentru că nu așa merge treaba de obicei. Dar multe dintre cele mai plauzibile explicații au ceva în comun – creierul nostru și felul în care îl folosim. Nu putem reduce totul la ideea că „noi eram deștepți și ei nu”, pentru că oamenii de Neanderthal nu erau tonții împiedicați din

stereotipul popular. Aveau creierul la fel de mare ca al nostru, își confecționau unelte, foloseau focul, realizau obiecte de artă abstractă și bijuterii în Europa cu zeci de mii de ani înainte să apară *Homo sapiens* și să înceapă să gentrifice[5] totul. Cu toate acestea, majoritatea avantajelor plauzibile pe care le aveau strămoșii noștri în fața verilor lor de Neanderthal au legătură cu modul nostru de gândire, indiferent dacă acesta provenea din adaptabilitatea noastră la mediu, uneltele mai avansate, structurile sociale mai complexe sau modalitățile de comunicare în interiorul grupurilor și între acestea.

Felul în care gândesc oamenii are ceva care ne face speciali. Adică, e evident. Se află chiar în denumirea speciei noastre: *Homo sapiens* înseamnă în latină „om înțelept". (Să fim sinceri, modestia nu s-a numărat niciodată printre trăsăturile definitorii ale speciei noastre.)

Și, în apărarea ego-ului nostru, creierul uman este o mașinărie cu adevărat remarcabilă. Putem identifica tipare în mediul în care trăim și, pe baza lor, putem face supoziții avizate despre felul cum merg lucrurile, creând un model mental complex al lumii, care include mai multe decât putem vedea cu ochiul liber. Apoi putem construi pe baza acestuia pentru a face salturi de imaginație: reușim să preconizăm schimbări care să ne îmbunătățească viața. Ne putem împărtăși aceste idei cu semenii noștri, în așa fel încât și alții să le poată aduce îmbunătățiri la care noi nu ne-am fi gândit, transformând cunoștințele și invențiile într-un efort comun care trece de la o generație la alta. După aceea, avem capacitatea de a-i convinge pe alții să lucreze împreună pentru a duce la îndeplinire un plan care a existat la un moment dat numai în imaginația noastră, ca să obținem progrese pe care niciunul dintre noi nu le-ar fi putut realiza pe cont propriu. Și apoi repetăm acest lucru de multe ori, în sute de mii de variante diferite, din nou și din nou, și ceea ce odată era doar o inovație fantezistă se transformă în tradiție și dă naștere altor inovații, până când te trezești că ai ceva căruia îi spui „cultură" sau „societate".

Hai să o luăm altfel: primul pas este să bagi de seamă că obiectele rotunde se rostogolesc pe deal mai ușor decât cele masive și colțuroase. Al doilea este să înțelegi că dacă folosești o unealtă cu care cioplești ceva și dai acelui ceva o formă rotundă, se va rostogoli mai ușor. Pasul al treilea e să-i arăți prietenului tău chestiile rotunde care se rostogolesc, după care el să vină cu sugestia să pună patru obiecte la un loc ca să facă o căruță. Al patrulea pas este construcția unui parc de șarete rituale, astfel ca lumea să poată înțelege mai bine splendoarea domniei tale binevoitoare și totuși neîndurătoare. Iar al cincilea pas e să te plimbi pe autostrada A10 într-un Vauxhall Insignia, ascultând o compilație de hituri soft rock clasice, în timp ce faci semne obscene în direcția unui camion Eddie Stobart[6].

(NOTĂ IMPORTANTĂ DE DRAGUL PEDANTERIEI: aceasta este o

descriere schematică extrem de inexactă a inventării roții. De fapt, roțile au fost inventate surprinzător de târziu în curgerea vremurilor, mult după ce civilizația trăise bine mersi de pe o zi pe alta și fără ele timp de mii de ani. Prima roată consemnată în istoria arheologiei, care apare acum vreo 5.500 de ani în Mesopotamia, nici măcar nu era folosită pentru transport: era o roată de olărit. Se pare că au mai trecut câteva sute de ani până să aibă cineva ideea genială să răstoarne pe o parte roțile de olărit și să le folosească pentru a transporta lucruri de colo până colo, începând astfel un proces care avea să ducă în cele din urmă la Jeremy Clarkson[7]. Prezint scuze experților în evoluția roții ofensați de paragraful anterior, care a avut doar scopuri ilustrative.)

Dar, deși creierul omenesc este remarcabil, funcționează și extrem de bizar și are o predispoziție s-o ia razna în cele mai proaste momente cu putință. Avem obiceiul să facem alegeri nefericite, credem în chestii ridicole, ignorăm dovezile pe care le avem în fața ochilor și ne facem planuri care nu au niciun pic de noimă. Mintea noastră este capabilă să conceapă concerte, orașe și teoria relativității, dar în același timp se pare că suntem incapabili să decidem ce tip de chipsuri vrem să cumpărăm fără cinci minute de deliberări dureroase.

Cum de felul nostru unic de a gândi ne-a permis să modelăm incredibil lumea după dorințele noastre, și, în același timp, să luăm cele mai proaste decizii cu putință, chiar dacă este evident că sunt niște idei foarte proaste? Pe scurt: cum de suntem capabili să trimitem oameni pe Lună și totuși să expediem mesaje penibile fostului nostru partener? Totul se reduce la modul în care a evoluat creierul nostru.

Ideea e că evoluția, ca proces, nu este o chestie deșteaptă – dar măcar este tâmpită într-un mod foarte statornic. Din punctul ei de vedere pare să conteze numai să supraviețuiești, suficient de mult timp pentru ca genele tale să se transmită generației următoare, celor 1000 de modalități de a muri în chinuri groaznice care pândesc la fiecare colț. Dacă reușești, ți-ai făcut treaba. Dacă nu, ghinion. Ceea ce înseamnă că evoluția nu face de fapt previziuni. Dacă o anumită trăsătură îți oferă un avantaj *în momentul ăsta*, va fi selectată, indiferent dacă decizia o să-i încarce pe stră-stră-stră-stră-stră-strănepoții tăi cu ceva jalnic de învechit. În același timp, nu dă doi bani nici pe prestiință – n-are nicio importanță dacă spui „Ah, trăsătura asta ne cam încurcă acum, dar o să le prindă numai bine descendenților mei peste un milion de ani, credeți-mă pe cuvânt”. Evoluția obține rezultate nu planificând în avans, ci mai degrabă azvârlind într-o lume periculoasă și neiertătoare un număr ridicol de mare de organisme flămânde și excitate și văzând cine dă greș cel mai puțin.

Asta înseamnă că, în realitate, creierul nu este rezultatul unui

proces de proiectare meticulos, al cărui scop este crearea celor mai performante mașinării de gândit; în loc de asta, este o adunătură dezordonată de șmecherii, cârpăceli și scurtături datorită cărora strămoșii noștri îndepărtați au fost cu 2% mai pricepuți la găsirea hranei sau cu 3% mai eficienți în procesul de comunicare a mesajului „La dracu', ai grijă, e un leu în spatele tău".

Aceste scurtături mentale (se numesc „euristică", dacă vreți să folosim termeni tehnici) sunt absolut necesare pentru supraviețuire, interacțiunea cu ceilalți și pentru a învăța din propriile experiențe: nu poți să stai și să înțelegi tot ce ai de făcut plecând de la primele principii. N-am fi ajuns nicăieri ca specie dacă ar fi trebuit să realizăm echivalentul unui studiu clinic randomizat pe scară largă, cu grup de control, de fiecare dată când voiam să evităm situația în care suntem șocati că soarele răsare dimineața. Pentru creier, e mult mai logic să zică, după ce ai văzut răsăritul de câteva ori, „A, da, soarele răsare". La fel, când cineva îți spune că după ce a mâncat niște fructe violet din tufișul de lângă lac s-a simțit foarte rău, probabil că e mai bine să-l crezi pe cuvânt și să nu încerci și tu.

Dar tot de aici încep și problemele. Pe cât sunt de utile, scurtăturile noastre mentale (ca toate scurtăturile) ne vor duce uneori pe căi greșite. Și într-o lume în care problemele cu care ne confruntăm sunt mult mai complexe decât „ar trebui oare să mănânc fructele din tufiș sau nu?", o fac *adesea*. Ca s-o spun pe șleau, o bună parte din timp creierul nostru (și al meu și practic al oricui) este deosebit de tâmpit.

Pentru început, e vorba de abilitatea aceea a noastră de a identifica modele. Problema este că mintea noastră e atât de fascinată să descopere tipare, încât începe să le vadă la tot pasul – chiar și acolo unde nu există. Asta nu-i o problemă uriașă dacă e vorba doar să arăți spre cerul înstelat și să zici „oooo… ia uite, o vulpe care fugărește o lamă". Dar dacă modelul imaginar pe care îl vedem e ceva de genul „majoritatea crimelor sunt comise de un anumit grup etnic", atunci… ei bine, asta chiar e o problemă serioasă.

Există o mulțime de termeni pentru acest tip de identificare defectuoasă a modelelor – cum ar fi „corelație iluzorie" și „iluzia grupării". În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, mulți locuitori ai Londrei erau convinși că rachetele germane V-l și V-2 (o nouă tehnologie deja destul de înspăimântătoare) cădeau în sectoare bine delimitate – făcându-i pe londonezi să se adăpostească în zone ale orașului chipurile mai sigure sau să presupună că unele cartiere aparent cruțate de atacuri adăposteau spioni germani. Acest lucru s-a dovedit suficient de îngrijorător ca să determine guvernul britanic să apeleze la un statistician pe nume R. D. Clarke ca să verifice dacă este adevărat.

Concluzia lui? „Sectoarele" nu erau decât o iluzie a minților

noastre care ne jucau feste, fantomele iluzorii ale identificării de tipare. Nemții nu realizaseră niciun progres dramatic în domeniul tehnologiei ghidării rachetelor, iar Clerkenwell nu era un focar de agenți secreți ai Wehrmacht-ului; rachetele erau lansate complet la întâmplare în direcția orașului. Lumea vedea tipare numai pentru că așa se comportă creierul nostru.

Chiar și profesioniștii competenți pot cădea victime acestor tipuri de iluzii. De exemplu, mulți angajați în domeniul medical vă vor spune cu siguranță că luna plină duce invariabil la o noapte grea la Urgențe – buluc de pacienți, răni ciudate și comportamente psihotice. Singura problemă este că au fost făcute studii și din rezultatele acestora reiese că pur și simplu nu e adevărat: nu există nicio legătură între fazele lunii și gradul de aglomerare a camerelor de gardă. Cu toate astea, o mulțime de profesioniști talentați și experimentați sunt gata să pună mâna în foc că există o legătură.

De ce? Ei bine, credința asta nu vine chiar din neant. Ideea că Luna determină un comportament ciudat ne dă târcoale de secole. Aici își are originea cuvântul „lunatic"; de aceea avem o mitologie despre vârcolaci. (Ar putea avea o legătură și cu presupusa corelație dintre fazele lunii și ciclul menstrual al femeilor.) Și chestia e că s-ar putea să fi existat cândva un sâmbure de adevăr! Înainte de inventarea iluminatului artificial – în special a celui stradal –, lumina lunii avea un efect mult mai mare asupra vieții oamenilor. Există o teorie care sugerează că vagabonzii care se adăposteau în stradă nu puteau dormi din cauza luminii lunii, iar lipsa de somn le exacerba toate problemele de sănătate mintală. (Pentru că îmi plac teoriile care implică berea, aș propune și o explicație alternativă: probabil că oamenii se îmbătau mai tare în serile în care știau că o să vadă pe unde merg și își făceau mai puține griji că se rătăcesc, că sunt jefuiți sau că se împiedică și-și găsesc obștescul sfârșit în vreun șanț.)

Indiferent de unde vine, ideea s-a împământenit demult în cultură. Și odată ce ți s-a spus că luna plină înseamnă noaptea nebunilor, e mult mai probabil să-ți aduci aminte de toate dățile când așa s-a și *întâmplat* – și să uiți dățile când n-a fost așa. Fără să vrea, creierul a creat un model din ceva aleatoriu.

Repet, este vorba despre scurtăturile acelea mentale pe care le folosește creierul. Două dintre principalele scurtături sunt „euristica ancorării" și „euristica accesibilității" și amândouă sunt surse constante de neplăceri.

Ancorarea înseamnă că, atunci când îți faci o părere despre ceva, mai ales când nu prea ai o bază de la care să pleci, ești influențat în mod disproporționat de prima informație pe care o auzi. De exemplu, imaginează-ți că ți se cere să estimezi cât costă ceva, într-o situație în care e puțin probabil să ai cunoștințele necesare să emiți o judecată

bine avizată – să spunem că e vorba despre o casă pe care ai văzut-o într-o poză. (Notă pentru generația anilor 1980-2000: casele sunt chestiile alea mari făcute din cărămidă pe care n-o să vă permiteți niciodată să le cumpărați.) Fără alte informații la dispoziție, probabil că o să privești imaginea, o să îți faci o idee aproximativă despre cât de pretențioasă e și o să spui ceva la nimereală. Dar presupunerea ta s-ar putea să fie distorsionată dramatic dacă ți s-a sugerat încă de la început o cifră – de exemplu, într-o întrebare anterioară de genul „Crezi că această casă valorează mai mult sau mai puțin de 400.000 de lire?". Acum, e important să înțelegem că această întrebare nu ți-a oferit nicio informație relevantă (doar nu ți s-a spus, să zicem, cu cât s-au vândut în ultima vreme alte proprietăți în zonă). Și cu toate astea, oamenii cărora li s-a sugerat o sumă de 600.000 lire vor ajunge să estimeze, în medie, o valoare mult mai mare decât cei cărora li s-a sugerat suma de 200.000 de lire. Chiar dacă întrebarea premergătoare nu oferă nicio informație, tot îți afectează raționamentul, pentru că ți s-a oferit o „ancoră" – creierul o preia ca punct de pornire pentru a realiza estimarea și face ajustări pornind de acolo.

Și facem acest lucru într-o măsură ridicolă: informația pe care o folosim ca ancoră poate fi în mod evident la fel de nefolositoare ca un număr generat aleatoriu, iar creierul nostru tot se va fixa pe ea și ne va înclina decizia în direcția ei. Acest lucru poate deveni sincer îngrijorător; în cartea *Thinking, Fast and Slow*, Daniel Kahneman dă exemplul unui experiment făcut în 2006 pe un grup de judecători germani cu multă experiență, cărora li s-au dat detalii din dosarul unei femei care fusese găsită vinovată pentru furt din magazin. După aceea li s-a cerut să arunce o pereche de zaruri care fuseseră măsluite (ceea ce ei nu știau) ca să cadă astfel încât punctajul total să fie numai 3 sau 9. Apoi au fost întrebați dacă sentința ar trebui să fie mai mare sau mai mică decât numărul de luni indicat de zaruri, iar la final li s-a cerut să facă recomandarea cea mai potrivită privind durata sentinței.

Vă puteți imagina, mai mult sau mai puțin, rezultatul: judecătorii care au obținut la aruncarea cu zarul cifra mai mare au condamnat femeia la detenție pentru o perioadă de timp mai lungă decât cei care au obținut un număr mai mic. În medie, dacă sentința ar fi fost dată de zar, femeia ar fi trebuit să petreacă în închisoare cu trei luni mai mult. Nu e ceva încurajator.

În același timp, disponibilitatea înseamnă că iei decizii subiective pe baza oricărei informații îți vine în minte cel mai ușor, în loc să iei în considerare serios toate posibilele informații pe care le ai la dispoziție. Iar aceasta înseamnă că suntem puternic înclinați să ne bazăm felul cum vedem lumea pe întâmplările cele mai recente sau pe lucruri impresionante și memorabile, în timp ce chestiile vechi și banale care înseamnă probabil o reprezentare mai riguroasă a

realității de zi cu zi… se cam estompează.

De aceea știrile de senzație despre crime îngrozitoare ne fac să credem că nivelul criminalității este mai ridicat decât în realitate, în timp ce relatările seci despre statisticile care arată scăderea nivelului criminalității nu au nici pe departe același impact în sens invers. Este unul dintre motivele pentru care lumea e mai speriată de accidentele de avion (rare, dramatice) decât de cele de mașină (mult mai des întâlnite și, ca atare, mai puțin palpitante). Și de aceea terorismul poate produce reacții reflexe în egală măsură în rândurile publicului și ale politicienilor, în vreme ce amenințări mult mai grave, dar și mai banale, nu sunt luate în seamă. În deceniul 2007-2017, în Statele Unite, mașinile de tuns iarba au provocat moartea mai multor oameni decât atacurile teroriste, dar, în momentul în care scriu, guvernul american încă nu a lansat Războiul împotriva mașinilor de tuns iarba. (Deși, să fim sinceri, ținând cont de evenimentele de dată recentă, n-aș exclude posibilitatea.)

Împreună, euristica ancorării și euristica accesibilității sunt foarte utile pentru deciziile rapide luate în momente de criză sau pentru toate hotărârile minore, de zi cu zi, care nu au un impact prea mare. Dar, dacă vrei să iei o decizie avizată care să țină cont de complexitatea lumii moderne, aceste moduri de gândire pot fi un adevărat coșmar. Creierul va tot încerca să revină la zona lui de confort bazată pe dovezi, clădită în jurul primei informații pe care a auzit-o sau a primului lucru care ne vine în minte.

Tot ele sunt în parte și motivul pentru care ne descurcăm îngrozitor când vine vorba să apreciem riscul și să prezicem corect care dintre multele opțiuni pe care le avem la dispoziție are cele mai puține șanse să ducă la o catastrofă. De fapt, mintea noastră dispune de două sisteme separate care ne ajută să evaluăm pericolul unei situații: unul rapid, instinctiv, și altul lent, chibzuit. Problemele încep când cele două sisteme intră în conflict. O parte a creierului spune calm “Am analizat toate dovezile și se pare că opțiunea nr. 1 comportă cele mai mari riscuri “, iar cealaltă parte a creierului strigă „Da, dar opțiunea 2 PARE înfricoșătoare”.

Sigur, s-ar putea să vă spuneți, din fericire, suntem mai inteligenți de atât. Putem să ne obligăm creierul să iasă din zona de confort, nu-i așa? Putem să ignorăm vocea instinctivă și s-o amplificăm pe cea chibzuită, analizând situația în mod obiectiv, nu? Din păcate, acest raționament nu ține cont de distorsiunea de confirmare.

Înainte să încep să mă documentez pentru această carte, credeam că **distorsiunea de confirmare** este o problemă importantă și tot ce am citit de atunci mă face să cred că am avut dreptate. Exact asta este problema: creierul nostru *detestă* să afle că se înșală. Distorsiunea de confirmare este obiceiul nostru sâcâitor de a ne concentra ca o rachetă

ghidată cu laser asupra oricărei bucățele de dovadă care susține ce credem deja și de a ignora cu seninătate grămezile probabil mult, mult mai însemnate de dovezi care sugerează că s-ar putea să fi fost complet induși în eroare. În cel mai nevinovat caz, asta explică în parte de ce preferăm să urmărim știrile pe un canal media care împărtășește, în mare, vederile noastre politice. Într-o altă situație, dusă la extrem, acesta este motivul pentru care nu poți convinge un adept al teoriei conspirației să-și schimbe părerea, pentru că alegem evenimentele care ne susțin versiunea proprie de realitate și le îndepărtăm pe cele care n-o fac.

Pe de altă parte, într-o oarecare măsură, acest lucru ne poate fi de ajutor: lumea este complexă și încurcată și nu ne dezvăluie regulile de funcționare în prezentări Powerpoint drăguțe și simple, ușor de parcurs. Găsirea oricărui tip de model mental despre lume înseamnă să renunți la informațiile nefolositoare și să te concentrezi pe indiciile corecte. Atâta doar că să afli care informații sunt cele la care merită să fii atent e un fel de dat cu zarul cognitiv.

Cu toate acestea, situația se agravează. Rezistența creierului nostru la ideea că ar fi putut greși merge mai adânc de-atât. Ai zice că odată ce am luat o decizie, am aplicat-o și *am văzut pe bune că lucrurile încep să meargă îngrozitor de prost*, am putea măcar să devenim mai deschiși să ne schimbăm punctul de vedere. Hahaha, nu! Există ceea ce se cheamă **distorsiunea de justificare ulterioară** a deciziei, care înseamnă practic că, odată ce ne-am hotărât la un tip de acțiune, ne agățăm cu disperare de ideea că este varianta corectă, cam ca un marinar care stă să se înece și se agață de o scândură. Mergem până acolo încât reluăm în minte cum și de ce am făcut alegerea, încercând s-o justificăm. În forma moderată, acest lucru explică de ce ajungi să șchiopătezi în chinuri după ce ai cumpărat o pereche nouă de pantofi, spunându-le tuturor că „te fac să te simți PUTERNIC și totuși ATRACTIV”. În forma mai gravă, acesta este motivul pentru care membrii guvernului continuă să insiste cu explicația că negocierile merg bine și că s-au înregistrat progrese însemnate, chiar și când devine din ce în ce mai evident că totul se duce definitiv de râpă. Alegerea a fost făcută, așa că trebuie să fie cea bună, pentru că e a noastră.

Există chiar dovezi că, în anumite condiții, simplul fapt că le spui oamenilor că greșesc – chiar dacă le arăți cu răbdare dovezile care demonstrează în mod clar că așa este – îi poate face de fapt să creadă *și mai tare* în greșeala lor. Puși în fața unei atitudini pe care o percep ca opoziție, măresc miza și își întăresc și mai tare convingerile. Din acest motiv, o controversă pe Facebook cu unchiul tău rasist sau decizia de a te apuca de jurnalism ar putea fi o aventură riscantă sortită eșecului, care să te dezamăgească și să-i întoarcă pe toți cei din

jur împotriva ta.

Nimic din toate acestea nu înseamnă că oamenii nu pot lua și decizii de bun-simț și avizate: este evident că se poate. Vreau să zic că, la urma urmei, citiți cartea asta. Felicitări, puteți să luați decizii fantastice! Atâta doar că mintea noastră ridică destul de des tot felul de obstacole, imaginându-și tot timpul că de fapt vine în ajutor.

Bineînțeles, dacă nu ne pricepem să luăm decizii pe cont propriu, lucrurile se pot agrava și mai tare când luăm decizii împreună cu alții. Suntem animale sociale și nu ne place deloooooooc să simțim că suntem cei mai ciudați membri ai unui grup. Din acest motiv, de multe ori acționăm împotriva pornirilor instinctive încercând să ne integrăm.

Așa ajungem la **mentalitatea de grup** – când ideea dominantă într-un grup le copleșește pe celelalte, opiniile diferite fiind respinse sau rămânând nerostite din cauza presiunii sociale de a nu fi cel care spune „Ah, nu sunt sigur că asta este cea mai bună idee". Din același motiv mergem fără nicio reținere cu valul: simplul fapt că îi vedem pe alții făcând sau crezând ceva ne sporește dorința să facem la fel, să facem parte din club. Când mama te întreba în copilărie „A, și dacă prietenul tău ar sări de pe pod ai face și tu la fel?", răspunsul cinstit ar fi trebuit să fie „De fapt, mda, se prea poate".

Și în cele din urmă mai e și faptul că – fără menajamente – credem că suntem destul de buni când, de fapt, nu suntem deloc. Spuneți-i orgoliu, spuneți-i aroganță, spuneți-i prostie crasă: cercetările arată că tindem să ne supraestimăm extraordinar de mult propria competență. Dacă ceri unui grup de studenți să facă un pronostic despre locul pe care vor termina anul, majoritatea covârșitoare se vor plasa în primii 20%. Nu sunt mulți cei care vor spune „Ei, eu sunt probabil sub medie". (De fapt, răspunsul cel mai des întâlnit îi situează pe studenți între 10% și 20%, ca o variantă a situației când ne dăm mari și comandăm un pahar nu din cel mai scump vin, ci din următorul de pe listă.)

Există o bine-cunoscută problemă de ordin cognitiv numită efectul Dunning-Kruger și, în afară de faptul că denumirea pare potrivită pentru o trupă de rock progresiv din anii 1970, cred că ar putea fi declarat sfântul patron al acestei cărți. Descris pentru prima dată de psihologii David Dunning și Justin Kruger în lucrarea *Unskilled and Unaware of It*: *How Difficulties în Recognizing One's Own Incompetence Lead to Inflated Self-Assessments*, acest efect dovedește ceva ce putem recunoaște cu toții din propriile vieți de zi cu zi. Oamenii cu o anumită abilitate tind să fie modești în privința calităților lor; în același timp, oameni fără vreun talent sau abilitate specială își supraestimează masiv competența. Pur și simplu, nu știm destule despre propriile noastre slăbiciuni ca să ne dăm seama cât de mult

greșim. Așa că facem mai departe gafe, cu mult prea multă încredere în sine și plini de optimism în legătură cu orice o fi chestia pe care suntem pe punctul s-o înțelegem îngrozitor, îngrozitor de prost. (Așa cum va demonstra mai departe această carte, dintre toate greșelile pe care le face. Creierul nostru, „încrederea" și „optimismul" s-ar putea foarte bine să fie cele mai periculoase.)

Toate aceste deficiențe cognitive, puse una peste alta sub forma societății, ne determină să facem același gen de greșeli din nou și din nou. Mai jos, amintesc doar câteva dintre ele: considerați că acesta este un ghid pentru restul cărții.

În primul rând, dorința noastră de a înțelege lumea și a discerne tipare înseamnă că ne petrecem destul de mult timp convingându-ne pe noi înșine că lucrurile funcționează într-un anumit mod, când de fapt nu este absolut deloc așa. În categoria aceasta poate intra orice, de la superstiții personale la teorii științifice complet neadevărate, și explică de ce cădem așa de ușor victime propagandei și știrilor false. Distracția adevărată începe când cineva reușește să convingă o mulțime de oameni că teoria sa de suflet despre funcționarea lumii este corectă, de unde rezultă religia și ideologia și toate celelelte Idei Mărețe care s-au dovedit așa de distractive în cursul istoriei omenirii.

Ființele umane se descurcă foarte prost și la capitolul evaluarea riscurilor și planificare. În parte, pentru că arta anticipării este dificil de stăpânit, mai ales când încerci să faci predicții despre sisteme extrem de complexe cum sunt evoluția vremii, piețele financiare sau societatea umană. Dar și din cauză că, odată ce ne-am imaginat un posibil viitor care ne place dintr-un anumit punct de vedere (de multe ori pentru că este conform cu convingerile noastre preexistente), vom ignora bucuroși orice dovadă contrară și vom refuza să ascultăm pe oricine ar sugera că s-ar putea să ne înșelăm.

Unul dintre cei mai puternici factori motivaționali pentru acest gen de dorințe pe care le confundăm cu realitatea este, desigur, lăcomia. Posibilitatea îmbogățirii rapide îi face pe oameni să-și piardă orice urmă de rațiune – se vede că nu suntem în stare să facem o analiză cost-beneficii când tentația câștigului este prea puternică. Nu numai că oamenii s-ar face luntre și punte pentru perspectiva (adesea iluzorie) a bogăției, ci vor și ignora bucuroși orice urmă de moralitate și bun-simț în același timp.

Lăcomia și egoismul susțin și o altă greșeală frecventă: situația în care stricăm treaba pentru toată lumea, fiindcă fiecare dintre noi vrea să obțină un avantaj pentru sine. În științele sociale, această categorie de boacăne este trecută la "capcane sociale"[8] sau „tragedia bunurilor comune"[9]. Practic, este vorba despre cazuri unde un grup de oameni face lucruri care, făcute individual, ar fi absolut în regulă pe termen scurt, dar când le fac mulți oameni deodată lucrurile merg îngrozitor

de prost pe termen lung. De multe ori, acest lucru înseamnă distrugerea unei resurse comune prin exploatarea ei excesivă: de exemplu, când într-o anumită zonă se pescuiește atât de mult încât rezerva de pește nu se mai poate regenera. În economie există un concept înrudit, numit „cost extern" – practic, o tranzacție în care ambele părți au de câștigat, dar există un cost suportat de un terț care nici măcar nu a luat parte la tranzacție. Poluarea este un exemplu clasic în acest sens; când cumperi ceva de la o fabrică, este profitabil și pentru tine, și pentru producător, dar s-ar putea să aducă pierderi pentru locuitorii din aval de locul unde sunt deversate deșeurile toxice ale fabricii.

Acest gen de greșeli colaterale se află în spatele unui mare număr dintre erorile omenești – în sisteme care merg de la capitalism la cooperatism și de la subiecte majore cum sunt schimbările climatice până la unele minore, cum e împărțirea notei de plată la restaurant. Știm că este o idee proastă pentru toată lumea să spui că datorezi mai puțin decât în realitate, dar dacă toată lumea face așa, nu vrem să ieșim noi în pierdere pentru că n-am făcut-o. Și așa ajungem să ridicăm din umeri și să zicem: „Nu-i problema mea, amice".

Altă greșeală des întâlnită este prejudecata: avem tendința să împărțim lumea în tabere, în „noi" și „ei", și să credem numaidecât cele mai îngrozitoare lucruri despre „ei". Aici se adună la un loc toate distorsiunile cognitive și asistăm la o petrecere de zile mari a bigotismului: împărțim lumea după tipare care s-ar putea să nu existe, judecăm pripit pe baza primului lucru care ne trece prin cap, selectăm dovezi care să ne susțină convingerile, încercăm cu disperare să ne integrăm în grupuri și credem cu tărie în propria superioritate, fără să avem vreun motiv destul de bun pentru asta.

(Aceste lucruri se reflectă în paginile cărții în mai multe feluri: deși este o istorie a gafelor omenirii, de fapt este, cu câteva excepții, o istorie a gafelor unor bărbați; și, de cele mai multe ori, ale unor bărbați albi. S-a întâmplat așa pentru că de multe ori ei au fost singurii care au avut ocazia să dea greș. În principiu nu e bine ca manualele de istorie să se concentreze aproape în exclusivitate asupra faptelor unor albi bătrâni, dar având în vedere subiectul acestei cărți cred că este probabil corect să recunosc.)

Ca să închei, dorința noastră de a ne integra într-o mulțime ne predispune foarte tare la gusturi, mode și manii de toate tipurile – pe scurt, obsesii care izbucnesc și cuprind societatea, trimițând la plimbare rațiunea. Acestea pot lua diferite forme. Unele pot fi strict fizice, ca obsesia inexplicabilă pentru dans care a bântuit Europa timp de șapte secole în Evul Mediu, când sute de mii de oameni au fost contaminați de o nevoie bruscă și irezistibilă de a dansa, câteodată până la moarte.

Alte obsesii sunt de natură financiară, pentru că dorința noastră de a avea bani se combină cu năzuința de a face parte din mulțime și de a crede poveștile din spatele oricărei scheme de îmbogățire rapidă care este la modă. (în 1720, la Londra se înregistra o asemenea isterie a investițiilor în Pacificul de Sud, încât un grup de oportuniști a reușit să vândă acțiuni într-o firmă descrisă drept „o companie care să realizeze o întreprindere foarte avantajoasă, dar despre care nimeni nu trebuie să știe nimic".) Așa se nasc „bulele financiare" – când valoarea percepută a unei chestii este mult mai mare decât valoarea sa reală. Oamenii se apucă să investească în chestia aceea nu pentru că ar fi convinși că are o valoare intrinsecă, ci pur și simplu pentru că, atâta vreme cât alții cred că valorează ceva, poți face bani de pe urma ei. Evident, până la urmă, realitatea te lovește, o mulțime de oameni pierd o grămadă de bani și uneori toată economia se duce pe apa sâmbetei.

Alte manii țin de panica în masă, adesea bazată pe zvonuri care ne exploatează temerile. Acesta este motivul pentru care au avut loc, practic în toate culturile din lume, diverse forme de vânători de vrăjitoare (se estimează că, între secolele al XVI-lea și al XVIII-lea, în Europa au murit 50.000 de oameni în timpul unor astfel de campanii).

Acestea sunt numai câteva dintre greșelile care s-au repetat cu o previzibilitate care pune răbdarea la încercare de-a lungul istoriei civilizației umane. Dar, desigur, înainte să putem începe să greșim de-a binelea trebuia să inventăm civilizația.

CINCI DINTRE CELE MAI CIUDATE MANII DIN ISTORIE

Mania dansului

Accesele inexplicabile și incontrolabile de dans erau des întâlnite în multe părți din Europa în anii 1300-1600, câteodată implicând mii de oameni. Nimeni nu știe cu siguranță de ce.

Otrăvirea fântânilor

Cam în aceeași perioadă, și panica în masă provocată de zvonurile nefondate despre otrăvirea fântânilor era ceva obișnuit – de obicei acuzați fiind evreii. Unele accese de panică au dus la răscoale și incendierea caselor acestora.

Furtul penisurilor

În toată lumea apar accese de panică legată de faptul că forțe nefaste fură sau micșorează penisurile bărbaților – vina era aruncată pe vrăjitoare în Europa Evului Mediu, pe

mâncarea otrăvită în Asia sau pe vraci în Africa.

Epidemii de râs

Începând din anii 1960, în multe școli din Africa au avut loc epidemii de râs incontrolabil – o epidemie celebră izbucnită în Tanzania în 1962 a durat un an și jumătate, determinând închiderea temporară a școlilor.

Ciuma Roșie

Un exemplu clasic de „panică morală”, un val de isterie anticomunistă care a cuprins Statele Unite în anii 1940 și 1950, când presa și politicienii populiști au răspândit convingerea exagerată că întreaga societate americană a fost infiltrată de agenți comuniști.

2
Drăguț mediul ăsta înconjurător

Cu vreo 13.000 de ani în urmă, în Cornul Abundentei din Mesopotamia antică, oamenii au început să facă lucrurile cu totul altfel. Au trecut prin ceea ce am putea descrie drept o „schimbare a stilului de viață”, iar în acest caz n-a fost vorba doar de scăderea consumului de carbohidrați și mersul la sală. În locul abordării tradiționale asupra modului de obținere a hranei – cu alte cuvinte, să plece ei după mâncare –, au descoperit șmecheria inteligentă cu adusul mâncării la ei. Au început să cultive pământul.

Dezvoltarea agriculturii nu avea doar avantajul unei simple mese de prânz ușor de obținut; avea să schimbe societatea din rădăcini și să modifice în profunzime natura din jurul nostru. Înaintea agriculturii, modul de operare standard pentru grupurile de ființe umane era migrația în funcție de anotimp, în căutarea hranei. Odată ce ai o grămadă de orez sau grâu cultivat, chiar trebuie să stai prin preajmă să ai grijă de ea. Și așa te alegi cu așezări umane permanente, sate și, de la un moment dat, orașe. Și bineînțeles toate chestiile care decurg de aici.

Agricultura a fost o idee așa de grozavă, încât a apărut independent într-o mulțime de locuri diferite, în decurs de câteva mii de ani, pe câteva continente diferite – cel puțin în Mesopotamia, India, China, America Centrală și America de Sud. Numai că există și un curent de gândire care susține că de fapt agricultura nu a fost cel mai mare progres înregistrat de omenire. De fapt, s-ar putea să fi fost o greșeală absolut îngrozitoare.

În primul rând, începuturile agriculturii au fost și începuturile conceptului distractiv de „distribuție inechitabilă a resurselor”, pe măsură ce au început să apară elite care aveau mult mai multe decât

restul lumii și au început să le spună celorlalți ce au de făcut. S-ar putea să fi fost și originea războiului, în forma pe care o cunoaștem în zilele noastre, pentru că odată ce ai un sat apare și pericolul atacurilor din satul vecin. Agricultura aduce și boli noi în contact cu oamenii, în timp ce traiul în comun în așezări tot mai mari creează condiții pentru izbucnirea epidemiilor. Există și dovezi care sugerează că membrii societăților non-agricole mâncau mai mult, munceau mai puțin și e foarte posibil să fi fost mai sănătoși.

În principiu, dacă stăm să ne gândim bine, o foarte mare parte din chestiile nasoale legate de viața modernă se întâmplă deoarece acum mii de ani cineva a băgat niște semințe în pământ. Agricultura a rezistat nu pentru că a îmbunătățit viața tuturor, ci pentru că dădea societății care o îmbrățișa un avantaj darwinian pe care celelalte comunități nu-l aveau: puteau face mai mulți copii mai repede (agricultura poate hrăni un număr mai mare de oameni și, dacă nu te mai plimbi tot timpul de colo-colo, nu trebuie să aștepți până începe copilul să meargă ca să faci altul) și puteau ocupa tot mai mult teritoriu, în cele din urmă alungându-i pe cei care nu practicau agricultura. Așa cum spune Jared Diamond, adept al teoriei „agricultura a fost o greșeală teribilă", într-un articol publicat în 1987 în revista *Discover*: „Forțați să alegem între limitarea populației și încercarea de a spori producția de hrană, am ales-o pe cea din urmă și ne-am pricopsit cu foamete, război și tiranie". Pe scurt, am ales cantitatea în defavoarea calității. Tipic omenesc.

Dar peste toate astea… [autorul face un semn discret cu mâna pentru a arăta starea lumii], agricultura ne-a pus pe o direcție care avea să ducă la multe alte boacăne mult mai evidente și dramatice. Zorii agriculturii au apărut atunci când am început să modificăm mediul înconjurător – în fond asta înseamnă cultivarea pământului. Iei plante și le sădești în locuri unde n-aveau de gând să crească. Începi să dai o altă formă peisajului. Încerci să scapi de ce nu-ți trebuie, ca să poți să aduci mai mult din ceea ce vrei.

Oricum, se pare că nu ne pricepem *deloc* să gândim în ansamblu asemenea lucruri.

Acum, lumea din jurul nostru este profund diferită de cea în care plantau strămoșii noștri primele semințe acum 13.000 de ani. Agricultura a modificat peisajul și a transplantat specii de pe un continent pe altul, în timp ce orașele, industria și tendința noastră naturală de a arunca pur și simplu gunoiul de care n-avem nevoie au modificat solul, marea și aerul. Și, fără să vreau să vă bat la cap cu teorii de genul „nu trebuie s-o supărăm pe Mama-Natură", uneori natura nu ne e dată pentru tâmpeniile noastre.

Iată un caz bine-cunoscut petrecut în preriile din zona centrală a Statelor Unite în prima jumătate a secolului XX. Așa cum se întâmplă

de obicei, la început toate mergeau binișor. Statele Unite se extindeau către vest și oamenii trăiau o versiune a visului american. Politicile guvernamentale încurajau lumea să se mute în vest și să se apuce de agricultură, coloniștii primind terenuri în Podișul preriilor. Din păcate, pe la începutul secolului cea mai mare parte a terenurilor agricole bune – practic parcelele care aveau o rezervă rezonabilă de apă – fuseseră deja revendicate. Oamenii erau, logic, mai puțin entuziasmați să plece pentru a cultiva terenuri sterpe și colbuite, așa încât guvernul a dublat suprafața de teren sterp și colbuit pe care le-o oferea. „Pare o afacere bună", au spus atunci coloniștii.

Dacă tendința de a cultiva fiecare palmă de pământ nu pare, în retrospectivă, cea mai bună idee din lume, existau câteva motive pentru care oamenii considerau că avea să fie în regulă. Unul era romantic – farmecul nostalgic al unei națiuni agrare formate de pionieri, iar altul era pragmatic – nevoia fundamentală de hrană a unei țări aflate în plină dezvoltare. Dar mai erau și niște argumente științifice dubioase, la limita religiei: teoria că „ploaia vine în urma plugului"**10**, că simplul fapt că începi să cultivi pământul va invoca norii de ploaie, făcând deșertul fertil și verde. Conform acestei teorii, singurul lucru care oprea expansiunea agriculturii în America era lipsa de voință. Cam ca în filmul acela cu Kevin Costner, dar cu recolte de cereale în loc de fantome care joacă baseball[11]. Dacă îți cultivi terenul, va veni și ploaia.

Lumea chiar credea, așa încât pare aproape o răutate să subliniezi că motivul pentru care începea să plouă așa de des imediat ce se mutau fermierii era că jumătatea secolului al XIX-lea, când a apărut teoria, a fost pur și simplu o perioadă neobișnuit de ploioasă. Din nefericire, ploile n-aveau să țină veșnic.

Și a venit Primul Război Mondial și dintr-odată tot terenul acela arabil a părut a fi o idee extrem de bună: producția de hrană în Europa scăzuse practic la zero, dar America a putut să facă față provocării. Prețurile erau uriașe, precipitațiile erau corespunzătoare, iar guvernul a pus la bătaie niște subvenții generoase pentru a-i convinge pe fermieri să cultive grâu, așa încât, firește, fermierii asta au și făcut, arând suprafețe și mai mari de prerie.

Totuși după război prețurile la grâu au scăzut dramatic. Dacă ești cultivator de grâu și nu scoți destui bani de pe urma grâului, atunci soluția e evidentă: trebuie să cultivi mai mult grâu. Fermierii au investit în pluguri mecanice noi și au brăzdat suprafețe tot mai mari de teren. Mai mult grâu însemna prețuri și mai mici, ceea ce ducea la… și așa mai departe.

Apoi, dintr-odată, n-a mai plouat. Pământul s-a uscat, iar rădăcinile ierburilor care fixaseră înainte solul de suprafață în timpul perioadelor secetoase au dispărut brusc. Pământul s-a transformat în

colb, iar vântul l-a ridicat în aer, formând imenși nori turbulenți.

Aceste furtuni de nisip înspăimântătoare – „furtunile negre” care acopereau soarele, îmbâcseau aerul și reduceau vizibilitatea la doar câțiva metri – au devenit simbolul pentru ceea ce istoria a numit Dust Bowl[12]. În anii cei mai grei, nu trecea zi de vară fără să se stârnească furtuni și, chiar și când stătea vântul, norii de praf tot rămâneau pe cer. Câteodată, zile la rând, locuitorii abia vedeau soarele. Furtunile de praf acopereau o suprafață uluitoare, unele dintre ele ajungând la mii de kilometri distanță, învăluind orașe ca Washington DC și New York într-un strat de smog gros plin de colb și așternând un strat subțire de praf pe nave aflate la mii de kilometri în largul Coastei de Est.

Seceta și furtunile de praf au durat aproape zece ani. Au fost devastatoare din punct de vedere economic și milioane de oameni au fost nevoiți să-și abandoneze gospodăriile. Mulți nu s-au mai întors niciodată, stabilindu-se mai departe spre vest, o mare parte dintre ei în California. Unele terenuri n-au mai fost niciodată pe deplin recuperate, nici chiar după ce au reînceput ploile.

Dust Bowl-ul american este unul din cele mai cunoscute exemple care ilustrează consecințele nedorite ce apar când ne batem joc de mediu. Dar nu este singurul – de la proiecte de inginerie de mediu la scară mare până la granulele de plastic folosite pentru filtrarea apelor reziduale[13], de la despăduriri până la forțarea râurilor să facă lucruri pe care râurile categoric n-ar trebui să le facă.

Nor de praf în Colorado în perioada Dust Bowl, 1936

Să luăm Marea Aral, de exemplu – deși va trebui să ne mișcăm repede, pentru că n-a mai rămas mare lucru din ea.

Marea Aral, în ciuda denumirii care include la loc de cinste cuvântul „mare”, nu este de fapt o mare. În realitate, este un lac cu apă sărată, deși unul foarte, foarte mare – puțin peste 67.000 de kilometri pătrați –, și este, sau cel puțin a fost, unul dintre cele mai mari lacuri din lume. Știți, problema este că acum nu mai are 67.000

de kilometri pătrați.

Acum are cam 6.700 de kilometri pătrați, deși suprafața tinde să oscileze ușor. Cândva cât teritoriul Irlandei, a ajuns la o zecime din dimensiunea inițială și și-a pierdut aproximativ 80% din apă. Nici nu mai e un singur lac imens – acum e vorba, mai mult sau mai puțin, de patru mai mici. „Mai mult sau mai puțin" pentru că unul dintre ele s-ar putea să fi dispărut în întregime. Puținul care a rămas din Marea Aral este acum o mare-fantomă lipsită de viață, practic moartă, înconjurată de epavele ruginite care se descompun ale navelor eșuate odinioară și aflate acum la câțiva kilometri de apă.

De aici întrebarea: cum este posibil să pierzi de pe hartă o ditamai marea? (Mă rog, un ditamai lacul).

Răspunsul simplu este: deviezi cursul celor două fluvii care se vărsau în mare, pentru că ți-a venit ideea măreață să cultivi bumbac în desert. Asta au făcut autoritățile sovietice începând cu anii 1960, pentru că voiau neapărat mai mult bumbac. Așa că s-au apucat de un proiect uriaș de deviere a apei din fluviile Amu-Daria (care curgea spre Marea Aral venind din Uzbekistan) și Sârdaria (care venea dinspre Kazahstan), în așa fel încât podișurile uscate ca iasca ale deșertului Kâzâlkum să poată susține o monocultură care să acopere necesarul de bumbac ale Uniunii Sovietice. Acum, ca să fim corecți, planul de a iriga zonele care se visau agrare din Turkmenistan, Kazahstan și Uzbekistan a avut un succes parțial – chiar dacă a fost unul foarte costisitor, pentru că deșerturile sunt în principiu foarte uscate și absorbante, așa că până la 75% din apa fluviilor deviate n-a ajuns niciodată până la ferme. (A mai fost și problema chimicalelor folosite pentru defolierea bumbacului, care au determinat rate imense de mortalitate infantilă și malformații congenitale la nou-născuți.)

Dar deși era o veste bunicică pentru industria în fașă a bumbacului din zona Asiei Centrale, a avut efecte devastatoare asupra Mării Aral și a împrejurimilor acesteia. Se pare că nu i-a trecut nimănui prin minte – sau pur și simplu nimănui nu i-a păsat – că, atunci când oprești vărsarea apei într-un lac, te alegi rapid cu un lac mult mai mic.

Începând din anii 1960, dar în ritm accelerat de la sfârșitul anilor 1980 și până în zilele noastre, Marea Aral a început să între la apă. Numai aproximativ o cincime din volumul de apă care o alimentase înainte provenea din precipitații, iar fluviile asigurau restul cantității. Deci odată ce ele practic au dispărut, n-a mai rămas suficientă apă pentru a compensa evaporarea. Nivelul apei a început să scadă și s-au format insule și istmuri; la trecerea între milenii lacul se împărțise în două: o secțiune mai mică la nord și una mai mare la sud, cu o insulă imensă situată la mijloc. Nivelul apei a continuat să scadă, iar insula a tot crescut, până n-a mai rămas decât o fâșie îngustă de apă care leagă jumătățile estică și vestică de sudul mării. În final și acestea s-au

separat și, în vara lui 2014, imaginile realizate din satelit au arătat că secțiunea de est a secat complet, lăsând în urmă o întindere deșertică. Lacul din est apare și dispare acum, în funcție de condițiile meteo.

Ar fi fost suficient de rău și așa, dar chestia este că atunci când dispare un lac… nu se întâmplă același lucru și cu chestiile din el. În special cu sarea. În timp ce Marea Aral s-a retras, sarea a rămas pe loc, iar apele au devenit tot mai sărate și tot mai puțin prielnice pentru menținerea vieții. Concentrația de sare a crescut de zece ori, ceea ce a ucis practic toate formele de viață din lacuri, distrugând o industrie a pescuitului înfloritoare, care asigurase 60.000 de locuri de muncă. Ca și când nu ar fi suficient, agenții poluanți din industrie și agricultură au căpătat o concentrație mai mare și s-au depus pe solul scos la lumină după retragerea apei. Pentru că deșerturile sunt cum sunt, vântul a ridicat tone de praf toxic și de sare din noul peisaj arid și le-a aruncat peste satele și orașele din jurul fostelor lacuri, unde locuiau milioane de persoane. Incidența bolilor respiratorii și a cancerelor a crescut văzând cu ochii.

Nu este neapărat totul pierdut pentru Marea Aral: în zonă au fost făcute recent eforturi (foarte costisitoare) pentru a redirecționa înapoi o parte din apă, ceea ce a adus o ușoară îmbunătățire în marea de mici dimensiuni din nord, unde au început să revină treptat peștii, deși marea de sud este cam terminată. Cu toate acestea, rămâne o mărturie a capacității noastre de a crede că putem să modificăm pur și simplu geografia fără să apară vreun fel de consecințe negative.

În mod destul de ciudat, nici măcar nu e prima dată când s-a întâmplat așa ceva în cazul fluviilor implicate în acest caz. Nu sunt sigur dacă există un record mondial pentru „cel mai frecvent redirecționat curs de apă din lume”, dar Amu-Daria are șanse serioase. Timp de sute de ani, intervenții naturale și antropice i-au schimbat în repetate rânduri cursul, astfel încât să se verse ba în Marea Caspică, ba în Marea Aral (și uneori în ambele) și apoi l-au readus la starea inițială. Se pare că în secolul al II-lea e.n. Fluviul ar fi curs în deșert, unde se evapora, înainte să ajungă să se verse în Marea Aral. La începutul secolului al XlII-lea, o intervenție radicală a Imperiului Mongol i-a schimbat din nou traseul (detalii suplimentare într-unul dintre capitolele următoare), cel puțin o parte din apă fiind deviată spre Marea Caspică, înainte să revină, cândva înaintea anilor 1600, spre Marea Aral. În anii 1870, cu mult înainte de apariția Uniunii Sovietice, Imperiul Rus s-a gândit serios să devieze din nou fluviul spre Marea Caspică, pentru că rușii erau convinși că apa dulce era risipită dacă se vărsa într-un lac sărat. Ceea ce… nu așa merg lucrurile, oameni buni.

Agricultura a fost prima care ne-a determinat să ne modificăm mediul în mod dramatic, de multe ori cu consecințe neprevăzute, dar

acum nu mai este singura. A fost cu mult depășită de dezvoltarea industriei și de dorința de nestăvilit a ființelor umane de a arunca la întâmplare lucrurile de care nu au nevoie, fără să ia în considerare urmările.

Un exemplu de astfel de consecințe ar fi modul în care a luat foc, într-o dimineață târzie de vară a anului 1969, râul Cuyahoga (din Cleveland, Ohio).

Ca să fie clar, râurile n-ar trebui să facă așa ceva. Pentru cititorii cărora încă nu le este clară noțiunea de „râu" – acestea sunt albii naturale de mari dimensiuni cu apă curgătoare, iar apa nu este considerată o substanță deosebit de inflamabilă. Râurile fac o grămadă de lucruri – aduc apa de pe înălțimi în zonele joase, asigură o metaforă pentru trecerea timpului și formează coturi care să le permită copiilor să țină minte măcar câte ceva de la orele de geografie –, dar categoric printre ele nu se numără și izbucnitul în flăcări.

Cu toate acestea, râul Cuyahoga a făcut-o și, mai mult, nici măcar n-a fost prima dată. Nici pe departe. De fapt, Cuyahoga – care șerpuiește leneș prin zona industrială din nordul statului Ohio, apoi taie în două orașul Cleveland și se aruncă în lacul Erie și care a fost descris în secolul al XIX-lea de către un primar din Cleveland drept „un canal colector deschis care trece prin centrul orașului" – era atât de poluat, încât luase foc de nu mai puțin de treisprezece ori în cei 101 ani care au precedat incendiul din 1969. S-a aprins în 1868, 1883, 1887, 1912 (când au murit cinci oameni în exploziile care au urmat), 1922 și 1930. În 1936, focul a fost atât de puternic încât nu a putut fi stins timp de cinci zile – ceea ce, cum spuneam, nu e un comportament tradițional pentru un râu. A mai luat foc în 1941 și 1948 și apoi, cel mai distructiv, în 1952, când stratul de petrol cu o grosime de 5 cm aflat la suprafața apei s-a aprins, declanșând un incendiu enorm care a distrus un pod și un șantier naval, provocând pagube de 1,5 milioane de dolari.

Față de incendiul din 1952, vâlvătaia din 1969 a fost o chestie relativ micuță. Provocat de combustia unui amestec coagulat de petrol, deșeuri industriale și resturi ce au format o insulă de gunoi plutitoare care cobora pe râu, incendiul a oferit un spectacol impresionant (flăcările ajungeau la înălțimea unei clădiri cu cinci niveluri), dar a fost adus sub control în mai puțin de jumătate de oră, pompierii din Cleveland fiind deja experți în intervenții la incendii pe apă. Se pare că locuitorii orașului erau atât de obișnuiți cu chestii de genul ăsta, încât *nenorocitul de râu care a luat foc* n-a fost vrednic decât de o știre de cinci paragrafe într-una dintre paginile interioare din *Cleveland Plain Dealer*.

Dar chiar dacă în 1969 populația greu încercată din Cleveland avea o reacție de genul „a, tot povestea asta", restul locuitorilor din

Statele Unite a văzut lucrurile diferit. Situația se schimbase de la ultimul incendiu de pe râul Cuyahoga. Erau anii 1960 și societatea era zguduită din temelii de o serie de idei noi și revoluționare, de tipul „cum să avem mai puține războaie", "să nu mai fim așa de rasiști'" și „hai să încercăm să nu ne distrugem cu totul planeta".

Așa că atunci când revista *Time* a încercat, după câteva săptămâni, să înțeleagă ce s-a întâmplat la Cleveland, a publicat un articol despre starea rețelei hidrografice naționale, intitulat „*America's Sewage System and the Price of Optimism*" („Sistemul de canalizare american și prețul optimismului"), care a inclus această descriere memorabilă a râului Cuyahoga: „ciocolatiu, uleios, cu emanații de gaze subterane, se prelinge mai curând decât curge… un canal colector deschis care umple lacul Erie cu valuri de scursori". Articolul din *Time* a captat atenția opiniei publice și a declanșat un val de solicitări de schimbare a situației – în mare parte datorită uluitoarei fotografii care însoțea articolul, un cadru dramatic cu o ambarcațiune înghițită de flăcările de pe râu în timp ce echipajele de pompieri se străduiau să controleze vâlvătaia. De fapt, fotografia nu era de la incendiul din 1969; era o imagine de arhivă de la cel din 1952, pentru că în 1969 focul a fost stins atât de repede, încât nu mai ardea nimic până să ajungă fotografii sau echipele de filmare. Imaginea nu impresionase în 1952, dar acum a avut foarte mare succes. Câteodată, trebuie să așteptăm momentul potrivit.

Începând cu anii 1800, industria din Ohio deversase cu spor atât produse reziduale, cât și produse finite în apele râului Cuyahoga. Acest lucru determina accese periodice ale presei, politicienilor și opiniei publice, care spuneau chestii de genul „Hm, poate ar trebui să facem ceva în legătură cu asta?", după care nu făcea nimeni mai nimic. În anii de după război au fost implementate, cam fără tragere de inimă, câteva măsuri, dar acestea priveau în principal siguranța navigației pe râu și nu-și propuneau să facă râul mai puțin inflamabil.

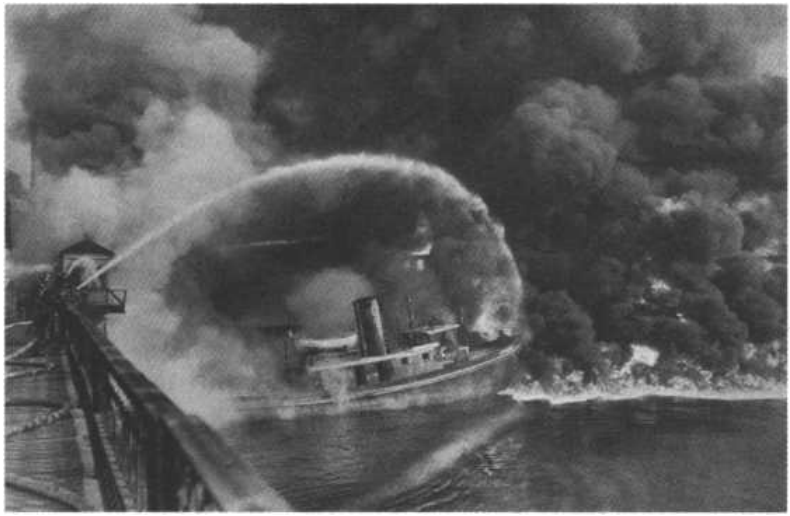

Ambarcațiune înghițită de flăcări pe râul Cuyahoga, Cleveland, Ohio; fotografie din 1952 publicată de revista *Time*

Cu toate acestea, este poate puțin nedrept că râul Cuyahoga a devenit un simbol național al inerției omenirii în fața distrugerii mediului, fie și numai pentru că în anul de dinaintea incendiului municipalitatea chiar adoptase câteva reglementări în vederea depoluării râului. Destul de mulți oficiali locali au părut oarecum îmbufnați că râul lor devenise simbolul stării deplorabile a căilor navigabile americane (până într-acolo încât s-au scris chiar și cântece pe tema asta). „Făceam deja ce trebuie ca să depoluăm râul și după aceea a venit incendiul", spunea unul dintre ei, îndurerat.

În definitiv, râul lor nici măcar nu era singurul din Statele Unite care lua foc la vremea aceea. El a fost precedat de râul Buffalo, care s-a aprins în 1968, și a fost urmat de râul Rouge din Michigan, care a avut aceeași soartă ceva mai târziu, în octombrie 1969. („Când ai un râu care arde, pentru numele lui Dumnezeu, ai dat de belea", titra după aceea *Detroit Free Press*.) Cuyahoga nu a fost nici măcar singurul curs de apă din SUA care a luat foc de mai multe ori, deși câștigă cu siguranță premiul pentru „Râul aflat cel mai frecvent în flăcări", în categoria America de Nord, în secolul al XIX-lea, râul Chicago a cunoscut incendii de proporții suficient de des pentru ca locuitorii să iasă din casă și să se uite ca la artificiile de 4 iulie.

Totuși, povestea râului în flăcări și-a făcut treaba, stimulând o acțiune la nivel național. Mișcarea ecologistă în curs de formare, deja amorsată de cărți cum era *Silent Spring*, publicată de Rachel Carson în 1962[14], începea să se coaguleze (în anul următor s-a sărbătorit pentru prima dată Ziua Pământului). Congresul american a fost obligat să ia măsuri, iar în 1972 a adoptat legislația în domeniul protecției apelor. Treptat, situația cursurilor de apă de pe continentul american s-a îmbunătățit în asemenea măsură încât acum rareori se mai produc

incendii pe râuri. Într-unul dintre rarele exemple cu final fericit din această carte, oamenii chiar au făcut ce era necesar pentru a îmbunătăți lucrurile și, hahaha, nu există nicio șansă ca administrația Trump să încerce vreodată să modifice standardele de calitate a apei, pentru că de fapt se teme că industria nu are voie să polueze suficient. [Autorul duce un deget la ureche.] A, aud că exact asta a făcut.

Suprafețele întinse de apă care izbucnesc în flăcări ar putea fi unul dintre cele mai dramatice exemple ale capacității noastre infailibile de a strica natura, dar nu sunt nici pe departe singurele. Lumea e plină de exemple despre cum am reușit să facem o mizerie de nedescris practic peste tot pe unde am ajuns. Știați că în Golful Mexic există o „zonă moartă" de proporții? Este o zonă de ocean poluat în mare parte compromisă, care se propagă din locul unde îngrășămintele provenite de pe terenurile agricole din sudul Statelor Unite au provocat o proliferare de alge. Acestea au luat-o razna și au consumat oxigenul din apă, omorând tot ce nu era algă. Bravo, băieți!

Sau ce ziceți de înclinația noastră de a arunca diverse lucruri fără să ținem seama că acestea trebuie să ajungă undeva, care a dat naștere imensului depozit de deșeuri electronice format la Guiyu, în China, un notoriu cimitir de peste 50 de kilometri pătrați unde se află gadgeturi nedorite din întreaga lume, ticsit cu laptopuri învechite și modelele de anul trecut de telefoane inteligente? Oficial, Guiyu se ocupă de reciclare, ceea ce e o veste bună! Din păcate (până de curând) era și un fel de iad pe pământ, cu nori denși de fum negru care se ridicau în aer, cu metale grele toxice care contaminau solul și populația după ce deșeurile erau tratate cu acid clorhidric și cu miros de plastic topit care venea de peste tot. (Asta se întâmpla înainte ca guvernul chinez să ia măsuri drastice în ultimii câțiva ani, impunând standarde sanitare și de siguranță mai stricte. Ulterior, un locuitor din zonă a declarat pentru *South China Morning Post* că s-a înregistrat o îmbunătățire a calității aerului. „Nu mai simți mirosul de metal topit decât dacă ești foarte aproape", susține Yang Linxuan.)

Munte de deșeuri electronice în Guiyu, China

Poate cea mai impresionantă realizare umană este *Great Pacific Trash Vortex*. Este aproape poetic ca în mijlocul oceanului să existe un morman enorm de gunoi care se învârtejește, format din mizeriile pe care le-am dat încolo – o zonă cât Texasul, unde Curentul Pacificului de Nord rotește la nesfârșit deșeurile noastre pe mare. În majoritate format din particule microscopice de plastic și bucăți de echipament de pescuit, nu este vizibil cu ochiul liber, dar are o influență cât se poate de reală asupra vieții marine. Oamenii de știință au estimat recent că, de când am început să folosim pe scară largă plasticul în anii 1950, am produs mai mult de 8.300 de milioane de tone. Din acestea, am aruncat 6.300 de milioane de tone, care acum zac pur și simplu pe suprafața Pământului. Asta da „performanță" pentru oameni!

Dar dacă vrei cel mai grăitor exemplu despre cum pot oamenii să-și distrugă habitatul fără să-și propună, trebuie să îți îndrepți atenția spre o insulă acoperită cu capete mari din piatră.

Dacă e „cap", ai pierdut

Când au debarcat în Insula Paștelui, în 1722, primii europeni au fost nedumeriți (era o expediție olandeză în căutarea unui presupus continent nedescoperit care nici nu există, tâmpiții!). Cum ar fi putut acest popor polinezian extrem de izolat, care nu dispunea de tehnologie modernă și nici de copaci, să ridice statuile enorme, cu detalii incredibile – unele dintre ele având peste 21 de metri înălțime și cântărind aproape 90 de tone –, ce acopereau zone întinse ale insulei?

Evident, curiozitatea olandezilor n-a durat prea mult: au început rapid să facă ce făceau de obicei europenii, și anume să împuște o

grămadă de localnici după o serie de neînțelegeri. În următoarele câteva zeci de ani, și alți vizitatori europeni au făcut diverse chestii pe care aveau tendința să le facă europenii în zonele proaspăt „descoperite”, cum ar fi să răspândească boli noi, să-i răpească pe localnici și să-i facă sclavi și în general să-i trateze cu cât se poate de mult dispreț. (Vezi și capitolul despre colonialism.)

În secolele care au urmat, albii au venit cu o serie de ipoteze despre cum ar fi putut apărea statuile misterioase pe o insulă plină de „primitivi” – majoritatea implicând traversări neverosimile ale oceanului de pe continente îndepărtate și câteodată și extratereștri. („Probabil că extratereștrii au făcut asta” este o soluție remarcabil de populară și evident extrem de rațională pentru paradoxul populațiilor de culoare care construiesc lucruri pe care albii nu-și pot imagina că le-ar fi putut construi.) Răspunsul la întrebare este, desigur, evident: polinezienii au ridicat statuile acolo.

La momentul la care au pus pentru prima dată piciorul în Rapa Nui (ca să folosim denumirea locală), polinezienii erau una dintre cele mai mari civilizații ale lumii, care exploraseră și colonizaseră insule răspândite pe o suprafață de mii de kilometri pătrați de ocean. În același timp, cu excepția câtorva vikingi rătăciți, europenii nu plecaseră încă de acasă.

Rapa Nui era leagănul unei culturi avansate, bazate pe cooperare între grupuri, agricultură intensivă, o comunitate stratificată din punct de vedere social și oameni care făceau naveta ca să muncească: practic, toate aiurelile pe care le asociem în general cu cineva sofisticat și la locul lui. Statuile – *moai* în limba polineziană – erau încununarea unei forme de artă comună și altor societăți polineziene. Erau importante pentru societatea din Rapa Nui atât din motive spirituale, cât și politice, pentru că-i onorau pe strămoșii ale căror chipuri le reprezentau și aveau, în același timp, și rol de simbol al prestigiului celor care comandaseră ridicarea lor.

Deci puzzle-ul se modificase acum: întrebarea nu mai era cum au ajuns statuile acolo, ci mai degrabă unde au dispărut copacii? Pentru că, oricum ar fi instalat localnicii din Rapa Nui statuile, ar fi avut nevoie de tone de bușteni zdraveni ca să le ridice. Și cum de s-a transformat măreața civilizație care le-a pus acolo în societatea de mici dimensiuni, formată din fermieri de subzistentă cu canoe jerpelite care i-au întâmpinat pe primii marinari olandezi (și apoi au fost uciși de aceștia)?

Răspunsul este că locuitorii din Rapa Nui au fost și ghinioniști și au și dat-o în bară.

Au avut ghinion pentru că, după cum s-a dovedit, geografia și ecologia insulei erau neobișnuit de vulnerabile în fața efectelor defrișărilor. După cum a explicat Jared Diamond (cel cu teoria că

„agricultura a fost cea mai mare greșeală a omenirii”) în *Collapse* – o carte care îi pune în prim-plan pe locuitorii din Rapa Nui –, în comparație cu majoritatea insulelor polineziene, Insula Paștelui este mică, aridă, plată, rece și izolată: lucruri din cauza cărora este mai puțin probabil ca pomii pe care-i tai să poată fi înlocuiți în mod natural.

Și au dat-o în bară pentru că, în eforturile lor de a construi case și canoe și o infrastructură mai bună ca să transporte statuile la locul lor, polinezienii au tot tăiat pădurea, probabil neînțelegând că acei copaci nu au cum să-și revină, până când au rămas dintr-odată fără. A fost tragedia bunurilor comune, varianta care sare în ochi. Niciunul dintre cei care tăiaseră fie și un singur copac nu era de vină pentru problemă, până a fost prea târziu: moment în care erau toți de vină.

Efectele au fost devastatoare pentru societatea din Rapa Nui. Fără copaci nu puteau construi canoele care să le permită să pescuiască în largul oceanului; solul în care nu mai creșteau rădăcini și care nici nu mai era protejat a început să se erodeze sub acțiunea vântului și a ploii, devenind sterp și provocând alunecări de teren care au șters sate întregi de pe fața pământului; în iernile reci, polinezienii au fost nevoiți să ardă mare parte din vegetația rămasă ca să se încălzească.

Pe măsură ce lucrurile se înrăutățeau, a început și competiția între grupuri pentru acapararea resurselor tot mai sărace. Se pare că așa s-a ajuns la un rezultat tragic, dar, în mod bizar, previzibil, ținând cont de modul cum reacționează adesea oamenii în situații disperate în care tânjesc după statut social și un moral bun sau au doar nevoie de asigurări că nu au făcut o greșeală îngrozitoare. Nu s-au oprit. De fapt, au mărit miza. Populația din Rapa Nui pare să se fi apucat să ridice statui din ce în ce mai mari pentru că… păi cam asta fac oamenii întotdeauna când se confruntă cu o problemă pe care se tem că n-o vor putea rezolva. Ultimele statui sculptate pe insulă nu au mai ajuns să plece de la sursă, în timp ce altele zac încă răsturnate pe marginea drumului, fără să ajungă niciodată la destinație pentru că întreg proiectul s-a prăbușit.

Polinezienii nu erau cu nimic mai puțin inteligenți decât oricare dintre noi; nu erau primitivi sau în necunoștință de cauză. Dacă sunteți de părere că e o prostie ca o societate care se află în fața unui potențial dezastru ecologic să ignore problema și să facă în continuare ce l-a provocat inițial, atunci, hm, hei. Poaaaaaate e cazul să ne uităm un pic și în jurul nostru? (După aceea, închideți, vă rog, aparatele de climatizare și predați materialele reciclabile.)

În *Collapse*, Jared Diamond reflectează la întrebarea: „Oare ce a spus polinezianul care a tăiat ultimul palmier de pe Insula Paștelui?”. Care este o întrebare foarte bună și e destul de greu de găsit un răspuns. Poate era versiunea polineziană pentru „Trăiește clipa”.

Dar poate că o întrebare mai bună ar fi „Oare la ce se gândea polinezianul care a tăiat penultimul copac?”. Sau antepenultimul sau ante-antepenultimul? Dacă restul istoriei umane ne învață ceva, probabil că există o șansă bunicică să își fi zis ceva de genul „Nu-i problema mea, amice.”

ȘAPTE PRIVELIȘTI EXTRAORDINARE PE CARE N-O SA LE VEZI NICIODATĂ PENTRU CĂ OAMENII LE-AU DISTRUS

Partenonul

Una dintre bijuteriile Greciei Antice, folosită până în 1687 de otomani ca depozit de praf de pușcă într-un război contra Veneției. După o lovitură norocoasă a venețienilor… gata cu Partenonul.

Templul lui Artemis

Una din cele Șapte Minuni ale Lumii Antice – până în 356 î.e.n., când un tip pe nume Herostrat i-a dat foc pentru că voia să atragă atenția.

Lacul Boeung Kak

Cel mai mare și mai frumos lac din capitala cambodgiană Phnom Penh, până când autoritățile au decis să fie asanat ca să construiască apartamente de lux. Acum, o baltă.

Statuile lui Buddha de la Bamiyan

Statuile magnifice ale lui Gautam Buddha din centrul Afganistanului, de peste 30 de metri înălțime, au fost aruncate în aer de talibani în 2001 pentru că erau considerate „idoli” Mama mă-sii.

Nohmul

O mare piramidă mayașă, cea mai frumoasă ruină mayașă din insulele Belize, a fost dărâmată în 2013 de niște muncitori constructori pentru că aveau nevoie de pietriș ca să repare drumurile din apropiere.

Râul Slims

Râu important în peninsula Yukon din Canada care a dispărut complet în numai patru zile în 2017, după ce schimbările climatice au provocat topirea parțială a ghețarului care îl alimenta.

Copacul Ténéré

Cunoscut drept cel mai izolat copac de pe planetă, singur în mijlocul deșertului Sahara – până în 1973, când, în ciuda faptului că era singurul copac pe o rază de peste 400 de kilometri, a fost distrus de un șofer beat care a reușit să între

cu camionul în el.

3
Viața răzbește întotdeauna

Pe lângă dezvoltarea culturii plantelor, primii fermieri de acum câteva mii de ani au început să mai facă și altceva care avea să ne schimbe lumea în moduri neobișnuite și! – imprevizibile – au început să domesticească animale.

De fapt, primul animal a fost domesticit aproape sigur cu mii de ani înainte de dezvoltarea agriculturii – chiar dacă s-ar putea să fi fost mai degrabă un accident fericit decât un plan inteligent. Câinii au fost primele animale domestice și se pare că au fost îmblânziți cândva acum 40.000-15.000 de ani, în Europa, Siberia, India, China sau în altă parte (incertitudinea vine din faptul că ADN-ul lor este destul de încurcat, deoarece câinii se împerechează cam cu orice alt câine care le iese în cale). Deși e posibil să se fi întâmplat pentru că un strămoș de-al nostru, vânător-culegător cu inițiativă, s-a trezit într-o bună zi și a spus: „O să mă împrietenesc cu un lup și el va fi un băiat foarte bun", e mai probabil ca (măcar la început) câinii să se fi domesticit de unii singuri. Cea mai plauzibilă poveste despre originea câinilor este pur și simplu aceea că lupii au început să se țină după oameni, pentru că oamenii aveau hrană și obișnuiau să arunce resturile. Cu timpul, lupii au început să se adapteze din ce în ce mai bine la viața alături de oameni; în același timp, oamenii au început să-și dea seama că de fapt era destul de practic pentru protecție și vânătoare să aibă pe lângă ei niște lupi prietenoși, unde mai pui că erau și blănoși și drăguți.

Dar odată ce agricultura a prins avânt de-a binelea, oamenii au început să-și dea seama că ar putea funcționa și cu animalele ce mersese cu plantele și s-ar putea să și scutească pe toată lumea de bătaia de cap cu vânătoarea. Cu vreo 11.000 de ani în urmă, în Mesopotamia au fost domesticite capre și oi. Cinci sute de ani mai târziu, se îmblânzeau vite în Turcia de astăzi și apoi și pe teritoriul actual al Pakistanului. Și porcii au fost domesticiți de două ori, acum vreo 9.000 de ani, în China, și din nou în Turcia. Caii au fost domesticiți în stepa eurasiatică, probabil în zona Kazahstanului, acum 6.000-5.500 de ani. Între timp, în Peru, acum vreo 7.000 de ani, oamenii au domesticit porcușorul de Guineea. Ceea ce, cu siguranță, sună ceva mai puțin impresionant, dar, sincer, era destul de tare.

Domesticirea animalelor a avut o mulțime de părți bune – un stoc de proteine la îndemână, lână pentru haine și bălegar pentru fertilizarea recoltelor. Evident, nici aici nu avem parte doar de vești

bune, așa cum am amintit și în capitolul precedent. Dacă ții animalele înghesuite, bolile trec mult mai ușor de la animale la oameni; creșterea cailor și a vitelor pare să fi fost legată de originea distribuției inechitabile a averilor; iar întrebuințarea în scopuri militare a cailor și a elefanților a făcut războiul să fie mai… belicos.

În plus, domesticirea animalelor ne-a dat o idee foarte clară că suntem stăpânii naturii și că de acum încolo animalele și plantele ni se vor supune. Din păcate, după cum vom vedea în acest capitol, nu funcționează chiar așa întotdeauna. Credința stăruitoare a oamenilor că putem determina alte ființe vii să facă exact ce vrem noi are obiceiul mai degrabă neplăcut să se întoarcă împotriva noastră.

De exemplu, să ne întoarcem în timp la anul 1859, când lui Thomas Austin i se făcuse un pic dor de casă.

Thomas era englez, dar ajunsese în adolescență în colonia britanică Australia. Acum, după câteva zeci de ani, devenise un prosper proprietar de terenuri și crescător de oi și deținea un domeniu de aproape 12.000 de hectare în apropierea statului Victoria. Acolo a reprodus cu mult entuziasm îndeletnicirile din țara strămoșească: sportiv pătimaș, creștea și antrena cai de curse și transformase o mare parte din domeniu în rezervație naturală și teren de vânătoare. Moșia lui își câștigase o asemenea reputație în înalta societate australiană, încât ducele de Edinburgh poposea cu regularitate acolo în timpul vizitelor sale în Australia. Când a murit, după câteva zeci de ani, epitaful elogios al lui Thomas spunea că „nici aici, nici în țară nu poate fi găsit niciunde un exemplu mai bun de moșier englez de modă veche”.

Hotărârea lui de a trăi ca un moșier traditional în cealaltă parte a lumii l-a determinat să facă tot ce-i stătea în puteri ca să reproducă o bucățică de Anglie la antipod. Și aici, din păcate, s-a dus naibii totul.

Asta pentru că Austin a decis că vânătoarea ar fi mult mai interesantă dacă ar importa niște animale tipic britanice pe care să le poată împușca (cangurii, se pare, nu-i erau de ajuns). L-a pus pe nepotul lui să-i trimită din Anglia fazani și potârnichi, iepuri de câmp, mierle și sturzi. Și, cel mai important, a primit și 24 de iepuri englezești. „Introducerea câtorva iepuri”, zicea el, „nu are ce mare rău să facă și, pe lângă un teren de vânătoare, ar putea aduce și un pic de aer de-acasă”.

Se înșela amarnic la partea cu „nu are ce mare rău să facă”. Deși, trebuie să recunoaștem, avusese dreptate când spusese că iepurii chiar alimentau terenul de vânătoare.

Austin nu era primul care adusese iepuri în Australia, dar iepurii lui sunt cei responsabili pentru catastrofa care avea să lovească. Șmecheria cu iepurii este că se înmulțesc ca… iepurii. Dimensiunea problemei ar fi trebuit probabil să fi fost evidentă din faptul că în

1861, la doar câțiva ani după ce ajunseseră primii iepuri, se lăuda într-o scrisoare că are „iepuri sălbatici englezești cu miile”.

N-au rămas la nivelul miilor. La zece ani după ce i-a adus Austin, în statul Victoria erau împușcați anual două milioane de iepuri, fără ca ritmul de creștere al populației să fie afectat câtuși de puțin. Armata de rozătoare s-a răspândit rapid în statul Victoria și înainta cu aproape 130 de kilometri pe an. Până în 1880 fuseseră văzuți în New South Wales, iar până în 1886, în Australia de Sud și Queensland, în 1890, în Australia de Vest și în Teritoriul de Nord până în 1900.

Până în 1920, în punctul culminant al invaziei, populația de iepuri era estimată la 10 miliarde de exemplare. Densitatea lor era de peste 1150 pe un kilometru pătrat și Australia era, practic, acoperită de iepuri.

Iepurii nu se mulțumeau doar să se înmulțească; mai și mâncau (în definitiv, înmulțirea este o treabă care face foame). Au ras toată vegetația, exterminând multe specii de plante. Concurența pentru hrană a adus mai multe specii de animale australiene în pragul dispariției, în timp ce, fără rădăcinile plantelor care fixau solul, pământul a început să se fărâmițeze și s-a erodat.

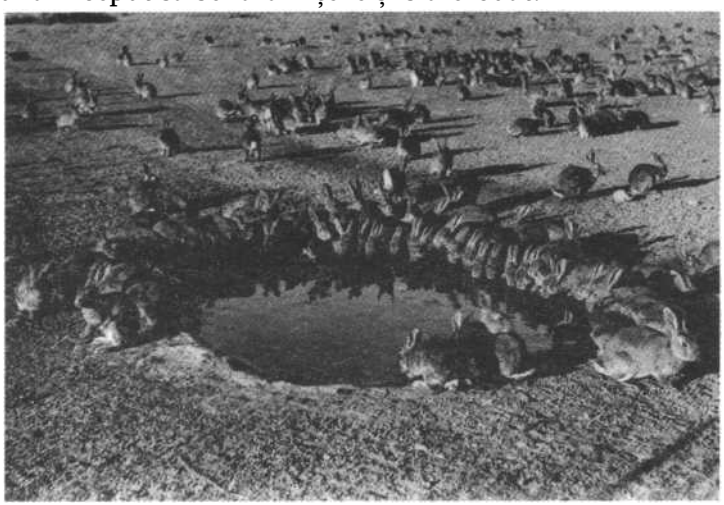

Hoarde de iepuri adăpându-se în Adélaïde, Australia, 1961

Amploarea problemei devenise evidentă încă din anii 1880 și autoritățile ajunseseră la capătul răbdării. Nimic din ceea ce încercaseră nu părea să reușească să pună capăt asaltului urecheaților. Autoritățile din New South Wales au publicat un anunț cu vagi tente de disperare în ziarul *Sidney Morning Herald*, promițând să plătească „25.000 lire oricui va prezenta (…) orice metodă sau proces necunoscut până acum în colonie pentru exterminarea eficientă a iepurilor”.

În următoarele decenii, Australia a încercat să-i împuște, să-i prindă în capcane sau să-i otrăvească. Australienii au încercat să le

incendieze sau să le afume vizuinile sau să trimită dihori în galeriile în care trăiau, încercând să-i alunge. În anii 1900, au construit un gard cu o lungime de peste 1600 de kilometri în încercarea de a-i împiedica să între în Australia de Vest, dar n-au avut succes, pentru că iepurii pot săpa tunele și se pare că pot învăța și cum să sară gardul.

Problema iepurilor din Australia ilustrează foarte bine ceva ce noi am înțeles foarte târziu: ecosistemele sunt absurd de complexe și te joci cu ele pe propriul tău risc. Animalele și plantele nu respectă pur și simplu regulile pe care vrei să le impui când hotărăști cu nepăsare să le muți dintr-un loc într-altul. „Viața se eliberează; se extinde către noi teritorii și depășește barierele – cu dificultate, poate chiar riscant. Dar, hm, asta e", după cum a spus odată un mare filosof. (Mă rog, a spus-o Jeff Goldblum în *Jurassic Park*. Cum am zis, un mare filosof.)

În mod ironic, după beleaua inițială cu aducerea iepurilor în Australia, și soluția finală a fost tot o belea. Timp de câteva zeci de ani, oamenii de știință australieni făcuseră experimente cu arme biologice asupra iepurilor: le provocau boli în speranța exterminării, cel mai cunoscut exemplu fiind mixomatoza iepurilor, în anii 1950. Metoda a funcționat destul de bine o vreme și a redus dramatic populația de iepuri, dar n-a durat mult. Virusul era transmis de țânțari, deci nu a avut efect în zonele unde nu se înmulțeau aceștia și, în cele din urmă, iepurii supraviețuitori au dezvoltat rezistență la boală și numărul lor a început să crească din nou.

Însă oamenii de știință au continuat să caute alți agenți biologici. În anii 1990, lucrau la virusul bolii hemoragice a iepurilor. Acuma, experimentele cu boli sunt o chestie periculoasă, așa încât oamenii de știință lucrau pe o insulă în largul coastei sudice a Australiei, pentru a reduce riscul ca virusul să scape și să se răspândească pe continent. Haideți. Să vedem dacă ghiciți ce s-a întâmplat.

Aha, în 1995, virusul a scăpat de sub control și a ajuns pe continent. Și viața a scăpat din frâu, în acest caz făcând autostopul cu niște muște. Însă după ce au eliberat accidental un patogen mortal (pentru iepuri), oamenii de știință au fost destul de mulțumiții să observe că… părea să funcționeze. În cei douăzeci de ani de când a fost eliberat virusul bolii hemoragice, populația de iepuri din Australia de Sud a scăzut din nou, în timp ce vegetația și-a revenit, iar multe specii de animale care ajunseră în pragul dispariției au început să se regenereze. Să sperăm doar că acest virus al bolii hemoragice a iepurilor nu va avea alte efecte negative.

Iepurii australieni nu sunt nici pe departe singurii care dovedesc că uneori ar trebui să lăsăm animalele și plantele acolo unde le găsim.

Ca în cazul bibanului de Nil, un prădător vorace cu o lungime de peste 1,80 metri, care, așa cum probabil ați ghicit din denumire, trăiește pe Nil. Cu toate acestea, coloniștii britanici din Africa de Est

aveau planuri mari cu el. S-au gândit că ar fi o idee fantastică să-l introducă în lacul Victoria, cel mai mare din Africa. În lacul Victoria se aflau deja o grămadă de pești, iar pescarii locali erau întru totul mulțumiți să-i pescuiască, însă britanicii credeau că această situație putea fi îmbunătățită. Cel mai mare grup de pești din lac era format la vremea respectivă din sute de specii diferite de ciclide – peștișori adorabili, iubiți de împătimiți! de acvarii. Din păcate pentru ciclide, administrația colonială britanică le ura și le descria ca pe niște pești „buni de dat la gunoi"

Britanicii au decis că lacul Victoria va arăta mult mai bine cu pești mai mari și mai de Doamne-ajută. S-au gândit că ar spori calitatea pescuitului. Mulți biologi i-au atenționat că ideea nu era grozavă, dar în 1954 i-au dat bătaie și au introdus în lac bibanul de Nil. Iar bibanul de Nil a făcut ce face întotdeauna bibanul de Nil: a înghițit toate celelalte specii, una după alta.

Oficialii britanici au avut dreptate într-o privință, și anume că pescuitul chiar era de calitate mai bună. Industria pescuitului a înflorit, bibanul de Nil dovedindu-se un pește extrem de popular atât pentru pescuitul comercial, cât și pentru cel sportiv. Dar în timp ce valoarea industriei pescuitului a crescut cu 500% și a generat sute de mii de slujbe, numărul speciilor de pește din lacul Victoria s-a prăbușit dramatic. Mai mult de 500 de specii au dispărut, dintre care 200 erau specii de ciclide nefericite.

Bărbat ducând un biban de Nil de 80 de kilograme, în Uganda

Nu doar animalele pot scăpa de sub control. *Kudzu*, un soi de plantă cățărătoare întâlnită în zona Asiei, a fost aclimatizată pe scară largă în SUA în anii 1930 în încercarea de a rezolva o problemă despre care am vorbit deja: furtunile de nisip. Oficialitățile sperau că planta cu creștere rapidă va contribui la agregarea solului și va preveni eroziunea ulterioară. Și era alegerea destul de potrivită pentru așa ceva. Din păcate, era destul de eficientă și când venea vorba să sufoce alte specii de plante și arbori, precum și case, mașini și orice

altceva întâlnea în cale. A devenit așa de răspândită în sudul Statelor Unite încât i se spune „vița care a devorat Sudul”.

Ca să fim corecți față de *kudzu*, nu este chiar trifida demonică pe care o descrie o parte a folclorului, iar studiile de dată recentă au demonstrat că acoperă suprafețe mai mici decât s-a crezut. Cu toate acestea, o întâlnim din belșug acolo unde acum 80 de ani nu era nici urmă de ea și rămâne în mod oficial inclusă pe lista guvernului american de „buruieni nocive”

Dar s-ar putea să fie momentul să înceapă să ne pară rău pentru ea, deoarece speciile invazive și-au găsit propriii devoratori. La un moment dat în 2009, gândacul japonez de *kudzu* a reușit să treacă Pacificul și probabil că a fost deosebit de încântat când a aterizat în Atlanta și a descoperit că are deja la dispoziție o grămadă de *kudzu* de mâncat. În decurs de trei ani, s-a răspândit în trei state și a distrus aproape o treime din masa totală de plante. În caz că vă spuneți „păi e bine, problema e rezolvată”, din păcate nu este atât de simplu: gândacii distrug și culturile de soia, o sursă importantă de venit în multe dintre statele afectate. Soluția accidentală la una dintre probleme s-ar putea dovedi o și mai mare bătaie de cap în sine.

Dorința noastră ușor de înțeles de a introduce specii noi unde n-au niciun drept să se afle nici măcar nu se oprește la cele deja existente: câteodată reușim să creăm specii cu totul noi. Așa s-a întâmplat în 1956, când omul de știință brazilian Warwick Estevam Kerr a importat câteva regine ale unei varietăți de albină africană din Tanzania, în efortul de a le încrucișa cu albinele europene. Speranța cu care pleca la drum era că din combinarea trăsăturilor va rezulta o specie mai bine adaptată la condițiile de mediu din Brazilia.

Din păcate, după un an de experimente de împerechere, s-a întâmplat ceea ce era scris să se întâmple. Unul dintre apicultorii care lucrau la laboratorul lui Kerr din Rio Claro, un orășel aflat la sud de São Paulo, a avut o zi proastă. Douăzeci și șase dintre reginele tanzaniene au scăpat și au fost urmate îndeaproape de roiurile personale de albine europene, instalându-se în Brazilia. Reginele au început să se împerecheze cu orice mascul care le ieșea în cale, producând descendenți hibrizi cu câteva specii diferite. Aceste noi albine „africanizate” au început să se răspândească rapid în America de Sud, apoi în America Centrală și în final în Statele Unite. Sunt mai mici, au o cantitate mai mică de venin decât strămoașele lor, dar sunt mult mai agresive când își apără stupul – provocând de până la zece ori mai multe înțepături. O mie de oameni au murit ca rezultat al înțepăturilor, acesta fiind motivul pentru care albinele au ajuns să poarte numele de „albine ucigașe”. Ceea ce nu prea e corect. Se comportă așa pentru că sunt neînțelese.

Însă în analele care consemnează cum a învățat omenirea pe

propria piele că ecosistemele sunt complicate și că dacă te joci cu echilibrul delicat al naturii aceasta se va întoarce împotriva ta se disting de departe două povești, în părți diferite ale globului, la câteva zeci de ani distanță, un dictator fanatic și un iubitor de literatură excentric au făcut greșeli în oglindă care au avut consecințe profunde. Ambele erori au avut aceeași cauză: subestimarea grosolană a păsărilor.

Nu subestimați păsările, partea I: Un dăunător în plus

Campania lansată de Mao Zedong sub numele „Patru dăunători" este probabil cea mai dezastruoasă politică pe deplin eficientă în domeniul sănătății pusă vreodată în aplicare. A atras toate zonele societății pentru îndeplinirea obiectivelor, care a întrecut orice închipuire – și jumătate dintre obiective au dus categoric la o îmbunătățire pe scară largă a stării de sănătate a populației. Ai zice că două din patru obiective nu-i rău.

Nenorocirea este că al patrulea obiectiv s-a soldat cu zeci de milioane de morți.

Problema vine din aceeași incapacitate de a pricepe că ecosistemele sunt complexe și imprevizibile. Ne zicem „Ah, hai să mai adăugăm o specie aici, poate să eliminăm vreo câteva specii dincolo. Așa o să fie mai bine". Moment în care intervin Consecințele Nedorite, împreună cu amicele lor, Efectele Secundare și Efectele de Domino și dau o petrecere a orgoliilor.

Când comuniștii președintelui Mao au preluat puterea în China la sfârșitul anului 1949, țara era în plină criză sanitară. Bolile infecțioase, de la holeră la ciumă și la malarie, se întâlneau la tot pasul. Dacă era să fie îndeplinit obiectivul lui Mao de a transforma rapid țara dintr-o națiune preponderent agrară ieșită de numai câteva zeci de ani din feudalism într-o putere industrială modernă, trebuia făcut ceva.

O parte dintre soluții erau evidente și de bun-simț – programe de vaccinare în masă, îmbunătățirea salubrizării, chestii de-astea. Problemele au apărut când Mao a decis să dea vina pe animale pentru necazurile țării.

Țânțarii răspândeau malaria, șobolanii răspândeau ciuma; asta era destul de greu de contestat. Și așa a fost clocit un plan la nivel național pentru reducerea numărului acestora. Din păcate, Mao nu s-a oprit aici. Dacă ar fi rămas campania „doi dăunători", atunci lucrurile poate s-ar fi terminat cu bine. Dar Mao a decis (fără să-și bată capul să ceară părerea experților sau alte de-astea) să mai adauge încă două specii. Muștele trebuiau eradicate pe motiv că erau enervante. Și al

patrulea dăunător? Vrăbiile.

Ideea era că vrăbiile se hrăneau cu cereale. O singură vrabie putea mânca 4,5 kg de cereale într-un an – cereale care ar fi putut fi folosite pentru a hrăni poporul chinez. S-a făcut un calcul și a rezultat că la fiecare milion de vrăbii eliminate se asigura hrana necesară pentru 60.000 de oameni. Cine putea să-i contrazică?

Campania „Patru dăunători" a început în 1958 și a fost un efort remarcabil. O campanie de afișaj la nivel național le cerea tuturor cetățenilor, cu mic, cu mare, să-și facă datoria și să omoare cât mai multe animale cu putință. „Păsările", se zicea „sunt animale notorii ale capitalismului". Oamenii erau înarmați cu de toate, de la pliciuri pentru muște la carabine, iar elevii erau învățați cum să doboare cât mai multe vrăbii cu putință. Mulțimi de chinezi care urau vrăbiile au ieșit în stradă fluturând steaguri și alăturându-se luptei împotriva păsărilor. Cuiburile de vrăbii erau distruse și ouăle zdrobite, iar cetățeni care băteau în oale și tigăi le alungau din copaci ca să nu se mai poată odihni și, extenuate, să cadă la pământ. S-a estimat că numai în Shanghai au murit 200.000 de vrăbii în prima zi a ostilităților. „Niciun războinic nu va fi retras până când bătălia nu este câștigată", scria *Ziarul Poporului*.

Și bătălia a fost într-adevăr câștigată. Din perspectiva atingerii obiectivelor declarate, a fost un triumf – o victorie copleșitoare a umanității împotriva micilor viețuitoare. Per total, se estimează că în cadrul campaniei au fost uciși 1,5 miliarde de șobolani, 11 milioane de kilograme de țânțari, 100 de milioane de kilograme de muște și… 1 miliard de vrăbii.

Din păcate, a devenit repede clar care era problema: miliardul acela de vrăbii nu mânca doar cereale. Se hrăneau și cu insecte și le plăceau în mod special lăcustele.

Eliberate dintr-odată de pericolul de a fi vânate de un miliard de prădători, lăcustele din China trăiau într-o veșnică sărbătoare. Spre deosebire de vrăbii – care mai ciuguleau și ele câte o grăunță pe ici, pe colo –, lăcustele au dat iama în culturi în nori devoratori uriași, neabătuți. În 1959, a fost ascultat în cele din urmă un expert adevărat (ornitologul Tso-hsin Cheng, care încercase să avertizeze lumea că este o idee foarte proastă), iar vrăbiile au fost înlocuite cu ploșnițele pe lista oficială cu dăunători-pe-care-vrem-să-i-ucidem. Dar era deja prea târziu; odată ce le-ai exterminat, nu poți înlocui un miliard de vrăbii cât ai bate din palme.

Ca să fie clar, uciderea vrăbiilor nu a fost singura cauză a foametei care a lovit China între 1959 și 1962 – la producerea ei a contribuit o combinație perfectă de decizii îngrozitoare. Au jucat câte un rol trecerea impusă de partid de la agricultura tradițională de subzistență la culturi cu valoare comercială ridicată, o serie de noi tehnici agricole

distructive, bazate pe teoriile pseudoștiințifice ale biologului rus Trofim Lasenko, și faptul că guvernul central își însușea întreaga producție, deturnând-o dinspre comunitățile locale. Stimulentele care îi determinau pe oficialii de la toate nivelurile să raporteze rezultate pozitive au încurajat crearea unei amăgiri la nivelul conducerii chineze, aceasta ajungând să creadă că, în principiu, Totul Era Bine și populația avea mâncare mai mult decât suficientă. Iar asta a însemnat că, atunci când au venit câțiva ani cu condiții meteo groaznice (inundații în unele părți ale țării, secetă în altele), nu existau stocuri cu care s-o scoată la capăt.

Dar genocidul împotriva vrăbiilor și distrugerea ulterioară a recoltelor de către adevărații dăunători au fost o componentă crucială a dezastrului care a lovit China. Numărul estimat al victimelor foametei oscilează între 15 și 30 de milioane de persoane, iar faptul că *nici măcar nu știm* dacă au murit sau nu 15 milioane de oameni nu face decât să adauge un element suplimentar în aritmetica macabră a celor întâmplate.

Ai zice că lecția de bază – nu te pune cu natura decât dacă ești foarte, foarte sigur de consecințe și poate că nici așa nu-i o idee prea bună – ar fi fost reținută. Dar pare puțin probabil. În 2004, guvernul chinez a ordonat exterminarea în masă a mai multor specii de mamifere, de la zibete la viezuri, ca reacție la răspândirea virusului SARS, ceea ce sugerează că abilitatea ființelor umane de a învăța din greșeli rămâne la fel de vagă.

Nu subestimați păsările, partea a II-a: Shakespeare în parc

Eugène Schieffelin a făcut practic aceeași greșeală ca și președintele Mao, doar că pe dos. Și dacă eroarea lui Mao s-a datorat unei combinații între obiective de sănătate publică și ordine dictatoriale, dezastrul pe care l-a provocat Schieffelin în ecosistemul său – un dezastru artificial care continuă și în ziua de astăzi – s-a datorat în întregime unui capriciu.

Ceea ce a făcut Schieffelin într-o zi rece de la începutul primăverii lui 1890 a ajuns să răspândească boala, distrugând recolte de sute de milioane de dolari pe an și chiar a omorât 62 de oameni într-un accident de avion. Cred că e o pagubă destul de mare pentru cineva care a încercat doar să se dea mare că era un admirator al operei lui Shakespeare.

Schieffelin era un producător de medicamente înstărit care locuia în New York, dar în pofida potențialului serios de a face boacăne cu efect dăunător în acest domeniu, contribuția la haosul ecologic nu și-a avut originea în profesia lui, ci mai degrabă în hobby-urile sale. Era

foarte entuziasmat de două tendințe la modă ale epocii – devotamentul absolut față de opera lui Shakespeare și transplantarea speciilor în habitate noi.

La vremea respectivă, cultura occidentală trecea printr-o perioadă de renaștere shakespeariană totală, cu rezultatul că statutul Bardului în cultura populară era cam la nivelul de azi al lui Beyoncé. Între timp, plecând de la o idee de inspirație franceză, în lumea occidentală începuseră să apară grupuri care își spuneau „societăți de aclimatizare" – grupuri de voluntari bogați și plini de bune intenții care se dedicau introducerii unor specii străine de plante și animale în țările în care trăiau. (Asta se întâmpla cu mulți ani înainte ca oamenii să bage de seamă ce idee îngrozitoare era.)

Greșeala lui Schieffelin a plecat de la faptul că era președintele Societății Americane de Aclimatizare, cu sediul în New York, și că era și absolut îndrăgostit de Shakespeare. Așa că a venit cu un plan excentric și încântător: ce cale mai bună să-l onoreze pe cel mai mare poet de limbă engleză, s-a gândit el, decât să introducă în Statele Unite absolut toate speciile de păsări pomenite în piesele lui Shakespeare? Societatea Americană de Aclimatizare s-a pus pe treabă.

La început, s-a confruntat cu o serie întreagă de eșecuri: au fost lăsate în libertate (mă rog, cel puțin în oraș) păsări cum sunt ciocârliile, botgroșii și sturzii cântători, dar acestea nu au reușit să se adapteze și au murit după doar câțiva ani petrecuți în mediul nefamiliar. Însă apoi, pe 6 martie 1890, Eugène Schieffelin s-a dus în Central Park cu asistenții săi și a început să deschidă câteva colivii în care se aflau 60 de grauri europeni.

Nu prea poți să dai vina pe Shakespeare pentru toate astea, dar dacă ar fi ales o altă hiperbolă pentru actul I, scena III din *Henric al IV-lea*, Partea I, atunci probabil că lucrurile ar fi stat cu totul altfel. În această scenă, Hotspur, descriindu-și hotărârea de a insista pe lângă rege să plătească răscumpărarea pentru cumnatul său, Mortimer (în ciuda faptului că regele îi interzisese să pronunțe numele acestuia), spune:

> *Așa! și am să prind un graur să-l învăț*
> *Doar „Mortimer" să spună, să i-l dărui,*
> *Ca pururea să fiarbă fierea-n vodă.*[15]

Este singura dată când vorbește Shakespeare despre grauri. În restul operei complete a dramaturgului, nicio pasăre cu jabou. Dar această unică referire a fost suficientă pentru Eugène al nostru.

Acești primi 60 de grauri au fost puși în libertate în 1890, iar Schieffelin s-a întors în 1891 și a mai eliberat încă 40. La început, situația nu a fost deloc roz pentru primii grauri americani – după

câteva ierni grele la New York, mai trăiau numai 32 din cele 100 de exemplare eliberate și se părea că și acestea o vor lua pe urmele ghinionișt ilor lor predecesori. Însă graurii sunt păsări rezistente, adaptabile, capabile să se integreze în medii noi și își asigură cu agresivitate supraviețuirea. Ironia sorții, un mic stol s-a adăpostit de stihii sub streșinile Muzeului American de Istorie Naturală – o clădire dedicată conservării istoriei naturale americane care a contribuit fără intenție la schimbarea dramatică a acestei istorii. Pentru că, treptat, numărul graurilor a început să crească. Și să crească. Și să tot crească.

Înainte de sfârșitul deceniului, păsările deveniseră o prezență obișnuită în New York. Până în anii 1920, se răspândiseră deja pe jumătate din teritoriul american. În anii 1950 ajunseseră și în California. Astăzi, pe teritoriul Americii de Nord se află 200 de milioane de mici ticăloși și poți să dai peste ei oriunde, din Mexic până în Alaska.

Graurii au devenit, așa cum susține *New York Times*, „una dintre cele mai costisitoare și mai dăunătoare păsări de pe continent” – sau, cum i-a descris odată *Washington Post*, „s-ar putea spune că sunt pasărea cea mai antipatizată din America de Nord”. Trăind împreună în stoluri uriașe care pot ajunge până la un milion de exemplare, graurii distrug recoltele pe scară largă, pustiind în egală măsură lanuri de grâu și culturi de cartofi și devastând și silozuri. Sunt agresivi, alungă din cuiburi speciile native de păsări și contribuie la răspândirea unor boli care afectează atât oamenii, cât și vitele, de la infecții micotice până la salmoneloză. Își fac nevoile absolut peste tot și miroase îngrozitor.

Stolurile imense de grauri reprezintă un pericol și pentru transportul aerian – în 1960, vreo 10.000 de grauri au lovit un avion la Boston, în timpul decolării de pe aeroportul Logan, distrugând motoarele și provocând prăbușirea aparatului de zbor, soldată cu moartea a 62 dintre cei 72 de pasageri aflați la bord.

Graurii sunt o nenorocire și un pericol pentru sănătate și generează pagube financiare semnificative pentru economia agricolă nord-americană. Singurul motiv pentru care au ajuns să trăiască pe continent este faptul că un membru al păturii superioare a clasei de mijloc era prea preocupat de hobby-urile sale și n-a stat să se gândească la posibilele consecințe. Dacă se apuca de atletism, de produs băuturi alcoolice la domiciliu sau de pictat acuarele nu s-ar fi întâmplat nimic din toate astea.

Partea bună, bănuiesc, e că probabil că graurii au contribuit la menținerea unui nivel scăzut al populației de insecte.

ALTE CINCI SPECII PE CARE LE-AM DUS ÎN LOCURI UNDE

Pisicile

Toată lumea iubește pisicile. Mai puțin în Noua Zeelandă, unde nu existau niciun fel de astfel mamifere prădătoare până nu le-am adus cu noi – ceea ce a fost o veste proastă pentru speciile locale, în special pentru papagalii *kakapo*, care sunt durdulii și nu zboară.

Broasca marină

Ca și iepurii, broaștele râioase (originare din America de Sud) au fost introduse în Australia cu cele mai bune intenții – în cazul de față, pentru a scăpa de un dăunător, gândacul de trestie. Nu au mâncat gândaci de trestie. Au mâncat, totuși, aproape orice altceva.

Veverițele cenușii

Când veverița cenușie, specie originară din America, a fost aclimatizată în Marea Britanie și Irlanda, a început imediat să-și impună autoritatea și să împingă aproape de dispariție veverița roșcată.

Țânțarul-tigru asiatic

Un țânțar deosebit de enervant și cu potențial de răspândire a bolilor (se hrănește la orice oră, spre deosebire de multe alte specii), este remarcabil prin faptul că a trecut de pe un continent pe altul – a ajuns din Japonia în America în 1985, într-un transport de cauciucuri uzate.

Peștele Channa argus (peștele-șarpe)

Uite, dacă aveți de gând să aclimatizați o specie asiatică în America, poate vă gândiți să nu luați în considerare o specie feroce de pește carnivor care poate să se deplaseze pe uscat și să supraviețuiască zile întregi fără apă. Asta înseamnă să cauți problemele cu lumânarea.

4
Urmează-ți liderul

Pe măsură ce societățile umane au devenit din ce în ce mai complexe, satele transformându-se în orășele și apoi în metropole în toată regula, am fost obligați să ne confruntăm cu o problemă comună tuturor grupurilor mari aflate în fața unei misiuni complicate – indiferent dacă e vorba să întemeieze o civilizație sau să se hotărască unde să iasă la cină. Până la urmă, ai nevoie de cineva care să ia decizie.

Nu știm prea multe despre cum se organizau primele societăți omenești. Natura umană fiind ceea ce este, putem presupune că au existat mereu persoane cărora le plăcea să le spună tuturor ce să facă, dar nu e foarte clar când a devenit asta o ocupație în sine și nu un hobby.

Ce știm este că (așa cum am spus deja), la scurt timp după apariția agriculturii, omenirea a inventat inegalitatea. Bravo, oameni buni! Arheologii au tras această concluzie uitându-se la dimensiunea caselor din primele așezări. Inițial, nu erau diferențe prea mari între ele. Comunitățile păreau să fie destul de egalitare. Dar, în decursul primelor mii de ani în care oamenii s-au apucat să cultive plante, a început să se contureze o elită, care avea case mai mari și mai sofisticate decât ale celorlalți. Pe continentele americane, această inegalitate tot mai mare pare să fi atins un nivel stabil după vreo 2500 de ani de agricultură, dar în Lumea Veche diferențele au tot crescut. De ce? O posibilă explicație este că Lumea Veche avea animale de povară, cum erau caii și vitele, care puteau fi folosite pentru transport și pentru muncile câmpului, ceea ce facilita formarea unor averi personale transmisibile de la o generație la alta. Și așa s-au născut cei 1%.

La un moment dat, aceste elite nu mai erau doar puțin mai înstărite și au început să-i conducă efectiv pe ceilalți. Liderii spirituali sau religioși ai primelor orașe-state erau probabil cel mai aproape de conceptul de conducător, dar după aceea, acum vreo 5.000 de ani, atât în Egipt, cât și în Sumer (actualul Irak) s-a schimbat ceva și ne-am ales cu primele exemple ale formei de guvernare preferate de toată lumea – monarhia dinastică absolutistă! Există o tăbliță sumeriană din piatră care, în mod salutar, enumeră în ordine toți regii (și o singură regină răzleață), ceea ce înseamnă că s-ar putea să fie o consemnare a primilor regi din istoria omenirii. Mai puțin salutar, totuși, este faptul că o bună parte din listă sunt aiureli. Primul rege menționat, Alulim, ar fi domnit 28.800 de ani, ceea ce, sincer, pare improbabil, ținând cont că asta ar însemna că în zilele noastre încă i-ar mai fi rămas peste 22.000 de ani de domnie.

Oare de ce optează omenirea, iar și iar, pentru abordarea de tip „să punem un băiat să se ocupe de toate” când vine vorba de luat decizii? Evident, poate că pe vremea aceea nu prea existau opțiuni: primii conducători trebuie că au preluat puterea folosind forța sau altă metodă de constrângere. Dar pare probabilă și o legătură cu războaiele – dinastia faraonilor egipteni începe când Egiptul este unificat prin cuceriri, iar regii sumerieni apar într-o perioadă de intensificare a conflictelor între orașe. Puțin mai târziu, în 2334 î.e.n., după câteva sute de ani de domnie a regilor sumerieni, au fost cuceriți de regele vecin Sargon cel Mare din Akkad, care se ocupa de

înființarea primului imperiu din istorie. În Mexic, în valea Oaxaca, arheologii pot vedea toate acestea petrecându-se într-un singur loc. Așezarea San José Mogote a fost inițial un sătuc egalitar, fără ierarhie, apărut la scurt timp după începuturile agriculturii, acum vreo 3.600 de ani. În următorii cam o mie de ani, conflictele minore cu satele vecine s-au intensificat, iar averile și inechitățile au sporit, până acum 2.400 de ani, când așezarea era condusă ca obște, valea cădea într-o stare de război, iar populația din San José Mogote urcase la munte și începuse să construiască un zid defensiv.

Întrebarea „Ce a apărut întâi, conducătorii sau războiul?" cam seamănă cu cea cu oul și găina, dar cele două par să meargă mână în mână – și, din păcate pentru toată lumea, nu prea poți să spui că nu te bagi și preferi să rămâi un sătuc egalitarist. O veste bună pentru fanii războiului, o să mai discutăm despre asta peste câteva capitole, dar acum hai să ne concentrăm asupra conducătorilor.

Știu că, în vremurile noastre fericite și luminate, e greu să credem așa ceva, însă uneori oamenii care devin conducători de țară nu sunt de fapt extraordinar de potriviți pentru treaba asta. De fapt, nu e deloc surprinzător: probabil trebuie să fii măcar un pic ciudat ca să vrei măcar să conduci o țară. Unora dintre noi le e destul de greu și să-și aleagă șosetele dimineața – imaginați-vă cum ar fi să vrei să alegi ce șosete să poarte o țară întreagă.

Bineînțeles, există o grămadă de tipuri diferite de lideri și o mulțime de modalități prin care pot ajunge țările să nu mai poată scăpa de ei. Ai diverse varietăți de autocrat: dinastiile ereditare, domnia prin drept divin, preluarea puterii prin forță și varii tipuri de dictatură. Ah, și mai ai și alegerile democratice. În capitolul următor, o să dăm o raită printre boacănele democrației; în acesta, o să aruncăm o privire la unii dintre cei mai incompetenți, groaznici și pur și simplu ciudați autocrați.

Haide să începem cu Qin Shi Huang, primul împărat al Chinei, un om care a modelat lumea modernă într-o măsură uluitoare, printr-o combinație de viziune pe termen lung și o abordare brutală, dar eficientă, de rezolvare a lucrurilor. Din nefericire pentru el, a dat-o în bară cu un exemplu clasic de comportament maniacal de supererou negativ care întrece măsura.

Qin a unificat într-un singur stat cele șapte regate ale Chinei aflate în război, recurgând la tactica diplomatică subtilă a cuceririi acestora. Nimeni nu mai reușise așa ceva până atunci: în anul 222 î.e.n., când Roma abia începea să se gândească să se extindă cum se cuvine dincolo de Italia și să-și facă un imperiu, Qin punea bazele unei vaste entități politice care avea să dăinuie mai mult decât toate celelalte.

Nu numai că a reușit acest lucru, dar a și făcut-o în timp ce a inițiat o serie de reforme care aveau să stabilească standardele pentru

organizarea unei țări moderne: reducerea influentei lorzilor feudali și crearea unei birocrații centralizate, standardizarea scrierii, a monedei și a sistemelor de măsuri, precum și construirea unor infrastructuri de comunicații esențiale, cum ar fi o rețea uriașă de drumuri și un prim sistem poștal. A, și a început și construcția primelor segmente din ceea ce avea să devină Marele Zid Chinezesc.

Deci… ce e în neregulă cu Qin? Ei bine, din păcate, a făcut toate acestea anihilând întreaga opoziție, interzicând filosofiile care-i stăteau împotrivă, executând persoane care nu erau de acord cu el și înrobindu-i pe țărani pentru proiectele lui de construcție. Probabil că asta nu-i chiar așa de surprinzător, având în vedere cum tind să se petreacă lucrurile în istorie.

Puțin mai surprinzător este obiectivul pentru care și-a folosit puterea centralizată până la un nivel fără precedent și amplele rețele de comunicații: pe scurt, ca să-și facă supușii să caute elixirul vieții.

Fiind genul ambițios, Qin era obsedat de nemurire și era convins că, dezlănțuind puterea noului său stat, ar fi putut găsi secretul vieții veșnice folosind metoda atacului brut, prin încercarea tuturor variantelor posibile. A trimis solii peste tot, convingând pe toată lumea, de la doctori la soldați și negustori din cele mai îndepărtate colțuri ale țării să ia parte la această explorare. Și-a condus misiunea personală ca pe o inițiativă guvernamentală, Curtea sa primind de la diferite avanposturi rapoarte regulate și mostre de ierburi și poțiuni pe care să le analizeze, în acest proiect, doctorii trebuiau să se înregistreze ca practicieni. Într-un fel, această măsură poate fi considerată o formă incipientă de sistem centralizat de sănătate. Din alte puncte de vedere, n-a fost deloc așa.

Din păcate pentru Qin, în cazul lui n-a funcționat ca un sistem de sănătate grozav. În buna tradiție a adevăraților eroi negativi, goana lui după nemurire i-a adus și decăderea: se crede că multe dintre potențialele elixire ale vieții pe care le-a încercat conțineau mercur. Ceea ce, firește, l-a ucis. (Și cel mai probabil l-a făcut să-și piardă mințile din cauza intoxicației cu mercur înainte să moară, iar asta este, evident, tot ce-ți poți dori la un conducător absolutist însetat de putere și al cărui cuvânt era lege.)

Până să moară, toată lumea era așa de sătulă de el, că s-a revoltat aproape imediat după ieșirea lui din scenă, înlăturându-l de la putere pe moștenitorul său la doar câțiva ani după moartea lui Qin. Dinastia Qin n-a durat, chiar dacă țara pe care a fondat-o el a rămas până în zilele noastre o superputere. Totuși, chinezii n-au găsit niciodată secretul vieții veșnice.

Rămânând în China, dar derulând pe repede înainte vreo șaptesprezece secole, până în anul 1505, dacă vreți un ghid util despre motivele pentru care nu este bine să dai o țară pe mâna unei persoane

cu un temperament de copil răsfățat, atunci împăratul Zhengde (născut Zhu Houzhao) este probabil un început destul de bun.

Aversiunea lui față de exercitarea efectivă a conducerii, când ar fi preferat să se ducă la vânătoare de tigri sau să se culce cu un număr caraghios de mare de femei, e una. Nu e cazul ideal, dar asta e, defilezi cu ce ai.

Mai ciudat a fost când și-a inventat un alter ego – un lider militar neînfricat numit generalul Zhu Shou – și a început să-i dea acestuia ordine să se ducă și să lupte în nord, pe care, în rolul lui Zhu Shou, bineînțeles că le urma supus. Și care, printr-o coincidență remarcabilă, îl țineau luni în șir departe de treburile țării.

Acest aspect era cu siguranță ciudat.

Însă probabil că nu la fel de ciudat ca faptul că pusese să se construiască, în grădinile palatului, o replică la scară reală a unei piețe și îi obliga pe oficialii și comandanții miliari de rang înalt să se costumeze în precupeți și să joace roluri de negustori, astfel încât el să se îmbrace ca un om de rând și să se plimbe prin piață, prefăcându-se că face cumpărături. Și dacă-l prindea pe vreunul dintre ei părând fie și numai un pic prost dispus de această pierdere de timp umilitoare îl alunga sau chiar mai rău.

Mda, probabil că partea asta era cea mai ciudată

Ah, și a mai fost și momentul când a decis că era o idee bună să-și depoziteze tot praful de pușcă în palat chiar înaintea unui festival al lampioanelor. Poveste care s-a încheiat exact cum v-ați aștepta: exploziv. (împăratul a supraviețuit incendiului, dar a fost răpus apoi, la vârsta de 29 de ani, de o boală cu care s-a ales când a căzut dintr-o barcă. Tâmpit.)

Una dintre problemele sistemelor ereditare este că, destul de des, ajunge la putere o persoană care în mod clar ar prefera să facă orice altceva decât să conducă. A fost cazul împăratului Zhengde și a fost și cazul bietului Ludovic al II-lea al Bavariei. Spre deosebire de majoritatea celorlalți cârmuitori de pe listă, „Ludovic nebunul" era inofensiv în cea mai mare parte a timpului; nu era nici pe departe preocupat de chestiile la care te-ai fi așteptat din partea regelui Bavariei. În schimb, a preferat să-și dedice viața făcând lucrurile să arate fabulos.

Când cercetezi istoria presupusei „nebunii" a conducătorilor, este greu să nu observi că în multe cazuri personajele incluse în listele cu „cei mai nebuni monarhi" au ceva în comun. Mai precis, cei însărcinați cu scrierea istoriei par să folosească „tulburarea mintală" sau „excentricitatea" ca sinonime cifrate pentru „insuficient de heterosexual". (Salutări în mod special reginei Cristina a Suediei, care a refuzat să se căsătorească, preferând îmbrăcămintea masculină, părul nepieptănat și ceea ce azi s-ar numi probabil o „prietenă intimă"

Când a fost presată să-și găsească un soț, a renunțat la tron, a plecat din Suedia deghizată în bărbat și s-a mutat la Roma, unde și-a făcut apariția în oraș călare pe cal și învești mântată ca o amazoană.)

Nu putem decât să facem presupuneri în ceea ce privește orientarea sexuală a figurilor istorice (și trebuie să ținem cont că noțiunea de „homosexual" ca orientare distinctă s-a cristalizat în societățile occidentale în ultimii cam 150 de ani). Acestea fiind spuse, tot pare destul de sigur să spunem că Ludovic al Il-lea era foarte-foarte-gay.

Ludovic era un bărbat timid, un visător foarte creativ, profund dezinteresat de politică și de conducerea armatei, în schimb, când a devenit rege, în 1864, la frageda vârstă de 19 ani, s-a retras din viața publică și și-a dedicat domnia artelor. Mai mult, se descurca destul de bine.

A direcționat resurse financiare importante către teatre, angajând oameni talentați, și a transformat Münchenul într-o capitală culturală a Europei. Era un admirator devotat al lui Wagner și a devenit protector personal al acestuia, finanțându-l și susținându-l pe compozitor să-și scrie ultimele capodopere, după ce toată lumea încercase să-l alunge din oraș pentru că era un nenorocit. Și mai presus de orice, era vorba despre castele.

Ludovic își dorea o Bavarie împânzită cu castele de basm. Recurgând pentru proiectare mai degrabă la scenografi decât la arhitecți, a cheltuit sume extravagante pe o serie de palate tot mai bogat decorate și mai flamboiante – Schloss Linderhof, Herrenchiemsee și în mod special spectaculosul Schloss Neuschwanstein, cocoțat pe un afloriment stâncos din Alpi, aproape de locul unde copilărise regele.

Și mai era și problema moștenitorului. Așa cum se întâmplă de obicei cu regii, Ludovic era supus presiunii constante de a se căsători și a avea copii. S-a logodit cu o ducesă care-i împărtășea dragostea pentru Wagner, dar când se apropia data nunții tot amâna ceremonia, până s-o anuleze cu totul în cele din urmă. De atunci nu s-a mai apropiat vreodată de ideea de căsătorie.

Schloss Neuschwanstein

Până la urmă, pe măsură ce datoriile creșteau și planurile lui Ludovic de a mai construi și alte castele deveneau din ce în ce mai elaborate, dușmanii săi de la curte au hotărât să acționeze și au urmat calea tradițională, declarându-l nebun. Acuma, ideea că în familia lui Ludovic puteau să existe niște probleme de sănătate mintală nu este de ignorat (mătușa lui, Alexandra, credea că are un pian de sticlă în corp, deși asta n-o împiedicase să aibă o carieră literară.) însă dintre cei patru medici eminenți pe care conspiratorii i-au convins să-i pună diagnosticul lui Ludovic, niciunul nu la examinat pe rege, ba mai mult, unul singur îl întâlnise personal (cu 12 ani înainte). Printre dovezile care susțineau că nu era apt să conducă țara medicii induseseră și faptul grăitor că Ludovic interzisese unui servitor să-i pună lapte în cafea.

Dar stratagema a funcționat și, în ciuda eforturilor depuse de o baroneasă binevoitoare care i-a alungat vremelnic pe împuterniciții guvernamentali cu umbrela, Ludovic a fost detronat și dus să fie închis (pardon, „tratat pentru problema lui de sănătate") într-un castel aflat la sud de München. Suspiciunea că această poveste nu-i tocmai sinceră este alimentată de faptul că, trei zile mai târziu, atât Ludovic, cât și doctorul lui au fost găsiți morți într-un lac nu foarte adânc, în ceea ce nu poate fi descris decât „circumstanțe curioase".

Dar într-un fel Ludovic a fost cel care a râs la urmă. Vă amintiți de toate castelele acelea pe care a cheltuit o grămadă de bani? Acum sunt cunoscute în întreaga lume – Schloss Neuschwanstein a devenit simbolul Bavariei – și atrag milioane de vizitatori anual, ceea ce este o veste foarte bună pentru economia locală. Dacă planurile lui Ludovic nu ar fi fost oprite de complotiști, cine știe câte altele ar fi putut avea acum bavarezii. În cazul acesta, nu bietul visător Ludovic a dat-o în

bară. Ci complotiștii.

Chiar dacă nu ați auzit niciodată de Schloss Neuschwanstein, tot l-ați văzut de sute de ori. Turnurile și fleșele lui romantice au fost sursa de inspirație pentru castelele din producțiile Disney *Cenușăreasa* și *Frumoasa adormită*, care au devenit la rândul lor sinonime cu cea mai mare companie de divertisment din lume. De fiecare dată când vedeți steaua căzătoare care-și împrăștie praful magic asupra castelului din logoul Disney, vă uitați la visul încă viu al lui Ludovic.

Acesta nu a fost nici pe departe singurul conducător ale cărui visuri și talente se îndreptau într-o altă direcție decât cea a guvernării. **M**ăcar dragostea lui pentru ridicarea castelelor era o chemare oarecum potrivită în ograda unui monarh. O carieră mai puțin potrivită ar fi, să zicem, cea de hot de buzunare entuziast și neobosit.!

Faruk I al Egiptului (1920-1965)

Dacă singurul lucru notabil pe care l-ar fi făcut în viață ar fi fost să-i fure ceasul lui Winston Churchill în cursul unei întâlniri cruciale din timpul celui de-al Doilea Război Mondial, atunci Faruk I al Egiptului ar fi rămas în istorie puțin altfel. Ar fi fost amintit în cel mai rău caz drept un personaj ușor excentric; iar în cel mai bun caz, drept legendar Rege al Zeflemelei.

Dar Faruk nu s-a oprit aici.

În ciuda faptului că era mai bogat decât ar putea visa oricare dintre noi, lui Faruk – cel de-al doilea și ultimul rege adult al Egiptului – îi plăcea al naibii de mult să fure diverse lucruri. Fura și de la lumea bună, fura și de la oamenii de rând. Pusese să fie eliberat din închisoare unul dintre cei mai cunoscuți hoți de buzunare din Egipt doar ca să-l învețe să fure mai bine. Când corpul neînsuflețit al șahului Iranului a fost depus în Egipt, în drum spre Teheran, Faruk a furat din coșciug o sabie bătută în pietre scumpe și alte obiecte de valoare ceva mai mărunte. (Nu e cazul să ne mirăm că așa s-a ajuns la un fel de incident diplomatic.)

Nu doar furturile au scos în evidență faptul că Faruk n-avea poate tocmai stofă de rege. Era renumit pentru pofta exagerată de mâncare, petreceri și stilul de viață extravagant. Descris la un moment dat drept „un stomac cu cap", a urcat pe tron ca adolescent cu înfățișare plăcută, dar ulterior s-a umflat rapid până a ajuns la 127 de kilograme. Era așa de încântat de mașina sa oficială, un Bentley roșu, încât a decretat că nimeni altcineva în Egipt nu avea voie să dețină mașini roșii. A strâns o colecție vastă de materiale pornografice de cea mai joasă speță. Era un jucător de noroc înrăit și risipitor, care s-a înconjurat de o gașcă de șarlatani, escroci și oficiali corupți. Odată, după ce avusese un coșmar în care era atacat de lei, s-a trezit și a cerut să fie dus la grădina zoologică din Cairo, unde a împușcat pe loc toți leii.

Poate că ar fi putut scăpa cu toate astea dacă nu s-ar fi ocupat să-și îndepărteze lumea și în alte moduri. Britanicii au recunoscut fără tragere de inimă independența Egiptului în 1922, dar au menținut o prezență militară importantă și impopulară, iar mulți dintre supușii lui Faruk vedeau tot mai mult monarhia drept o marionetă a Occidentului. La rândul lor, britanicii erau tot mai deranjați că Faruk nu era *destul de* marionetă (Pentru mai multe detalii de acest fel, citiți și capitolul despre colonialism.)

Când a venit al Doilea Război Mondial, nu doar chestiile de genul șutitului ceasului lui Churchill i-au întors pe toți împotriva lui Faruk. Au mai fost și alte lucruri mărunte, cum ar fi că a refuzat să stingă luminile în palatul din Alexandria când orașul era în camuflaj din cauza bombardamentelor germane. Sau faptul că i-a trimis lui Adolf Hitler o notă în care spunea că o invazie nazistă ar fi binevenită, ținând cont că l-ar putea scăpa de britanici.

Faruk aproape că a scăpat cu bine de ostilități, declarând tardiv război puterilor Axei, cam în momentul în care confruntările se încheiaseră, dar n-a mai rezistat mult după aceea. A fost detronat în urma unei lovituri militare în 1952 (fiul lui în vârstă de șase luni a devenit practic rege pentru aproape un an, înainte de abolirea monarhiei) și și-a petrecut restul vieții în Monaco și Italia, unde, după cum scrie revista *Time*, „s-a îngrășat din ce în ce mai tare și a devenit și mai insistent în încercarea de a cuceri femei". A murit în cele din urmă în modul traditional al liderilor exilați – în urma unui atac de cord, la vârsta de 45 de ani, în timp ce savura un trabuc după o cină copioasă într-un restaurant din Roma.

(Ca să se știe, lui Churchill nu i s-a părut amuzantă pățania cu ceasul și l-a cerut furios înapoi.)

Ai zice că nivelul liderilor pe care-i avem s-ar fi îmbunătățit un pic cu timpul, dar în epoca modernă sunt mulți care pot rivaliza cu omologii lor istorici la capitolul grozăvie care te lasă cu gura căscată.

De exemplu, Saparmurad Niazov, care a condus Turkmenistanul mai bine de 20 de ani, încă din perioada când acesta încă mai făcea parte din Uniunea Sovietică, este exponentul perfect al faptului că poți oricând să creezi un cult al personalității în jurul unui dictator, chiar dacă personalitatea este extrem de tâmpită.

Timp de 20 de ani, președintele pe viață Niazov a condus țara după capricii personale, aproape toate cât se poate de ciudate. Insista să i se spună „Türkmenbaşy", ceea ce se traduce prin „lider al turkmenilor". A interzis prezența câinilor în capitala Așhabad pentru că nu îi plăcea mirosul acestora. A scos în afara legii bărbile, părul lung în cazul bărbaților și dinții de aur. Era dornic să-și dea cu părerea despre personalitățile TV și le-a interzis crainicilor de știri să poarte machiaj, deoarece spunea că bărbații deveneau greu de deosebit de femei. A interzis spectacolele de operă, balet și circ, play-backul la concerte, muzica înregistrată la nunți și ascultatul programelor radio în mașină.

Și-a ridicat în Așhabad o statuie uriașă din aur, care se rotea astfel încât să fie tot timpul cu fața la soare. Îi plăcea la nebunie să boteze diverse lucruri. În 2002, a redenumit luna ianuarie și i-a spus „Türkmenbaşy", în timp ce aprilie s-a transformat în „Gumbansoltan", după numele mamei sale. Bizareriile au continuat: un oraș important a fost rebotezat „Türkmenbaşy". Pâinea a fost redenumită după numele mamei sale. Aeroportul din Așhabad a devenit „Aeroportul Internațional Saparmurad Türkmenbaşy". S-a instituit o sărbătoare publică în cinstea pepenilor, mai precis a unei noi varietăți de pepene galben care, în mod surprinzător, a fost botezat „Türkmenbaşy".

Statuie de aur a lui Saparmurad Niazov (cunoscut și drept Türkmenbaşy) în Așhabad

A scris o carte intitulată *Ruhnama*, care este parte antologie de poezie, parte autobiografie, parte lecție de istorie dubioasă și parte broșură de autoperfecționare. Cei cărora nu le plăcea cartea riscau să fie torturați. Cunoașterea ei era integrată în examenul pentru permisul

de conducere. A închis toate bibliotecile din afara capitalei, pe motiv că *Ruhnama* și Coranul erau singurele cărți pe care avea cineva nevoie să le citească. A ridicat în capitală o statuie uriașă a propriei lui cărți, care se rotea și emitea pasaje audio la intervale regulate. Lectura cărții a fost declarată condiție prealabilă pentru intrarea în rai. (Este posibil să fi fost scrisă de un „negru", la comandă.)

A cheltuit sume uriașe pe clădiri ridicole, cum ar fi un palat de gheață în deșert, o piramidă gigantică și o moschee de 60 milioane de lire pe care a numit-o „Spiritul lui Türkmenbașy". A construit o scară uriașă de beton pe un munte golaș și i-a obligat pe toți funcționarii publici să parcurgă în fiecare an 37 de kilometri de-a lungul ei. În 2004, a dat afară 15.000 angajați din sistemul medical și i-a înlocuit cu soldați; a închis toate spitalele din afara capitalei, pe considerentul că dacă oamenii sunt bolnavi, pot veni la Așhabad; a înlocuit jurământul lui Hipocrat cu unul depus în fața lui. Se spune că avea obiceiul să confiște transporturi de droguri de contrabandă și să le țină pentru el și trăgea pe întuneric cu pistolul în dușmani imaginari în reședința prezidențială. În Turkmenistan nu exista presă liberă, disidenții erau persecutați și toate grupările publice, partidele politice și confesiunile trebuiau să se înregistreze la „Ministerul Echității". În fața ministerului era amplasată o statuie gigantică a Justiției – care, oamenii nu aveau cum să nu observe, semăna surprinzător de mult cu mama lui Türkmenbașy.

Nu este foarte clar ce lecții mai cuprinzătoare putem învăța din lunga și extrem de înspăimântătoarea guvernare a lui Niazov în afara faptului că, dacă te surprinzi vreodată purtându-te fie și numai un pic ca el, te rog, te rog, încetează.

Dar oricât de rău a fost Türkmenbașy și oricât de mult ghinion a avut Turkmenistanul să sufere timp de două decenii cârmuirea lui, tot nu ajunge în fruntea listei cu „autocrați extrem de nefericiți". Au existat lideri mai nemiloși și este posibil să fi existat chiar și lideri mai incompetenți. Dar dacă vreți un exemplu despre cât de dată peste cap poate deveni autocrația, atunci este greu să surclasezi perioada Imperiului Otoman, care a dovedit că uneori relele vin în serii de câte trei.

Cușca aurită

Foarte puține locuri din lume au avut parte de o serie de lideri așa de groaznici ca Imperiul Otoman în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Doi dintre ei și-au căpătat ulterior porecla „Nebunul", ceea ce nu e niciodată un semn bun. Mai rău, cel care nici măcar nu e numit „Nebunul" s-ar putea s-o fi meritat cel mai tare.

Ținând cont că doi dintre ei erau frați, iar celălalt era unchiul lor, e

greu să nu bănuiești că s-ar putea să fi fost ceva ereditar. Dar în egală măsură există și o senzație copleșitoare de genul „ei bine, la ce te *așteptai*?” Dacă încerci de fapt să instituie un sistem care să producă niște cârmuitori oarecum instabili, este greu de crezut că te-ai putea descurca mai bine de atât.

Palatul Topkapi din Istanbul nu era cel mai sigur loc unde să te afli în acea perioadă, mai ales dacă erai fiul sultanului în funcție. Problema erau frații tăi – sau cel puțin ei erau problema imediat ce murea sultanul și încercați cu toții să revendicați tronul în același timp.

Așa cum se cam întâmpla cu monarhiile din epocă, luptele extrem de sângeroase pentru succesiune deveniseră o adevărată tradiție în secolele anterioare – o tradiție care avea obiceiul supărător de a se transforma într-un război civil de durată. Situația nu convenea foarte tare nimănui, în special dacă aveai un imperiu de dezvoltat, așa că fiii sultanului decideau de cele mai multe ori că era mai eficient să prevină orice rivalitate dintre rude prin… ei bine, punând să fie omorâți toți frații.

Partea proastă a acestui fratricid instituționalizat era că dinastia otomană risca tot timpul să ajungă la un sfârșit abrupt dacă un sultan murea fără să aibă fii care să preia tronul și nici frați care să nu fi fost asasinați. A mai fost și mica problemă a sultanului Mehmet al III-lea, care, când s-a urcat pe tron, în 1595, a pus să fie asasinați nu mai puțin de 19 frați mai mici, ceea ce toată lumea pare să fi fost de acord că a fost un pic cam mult. Așa încât, începând cu succesorul său, Ahmet I, s-a ajuns la un compromis: a apărut *Kafes*, care înseamnă „Colivia” și care era locul unde-ți țineai frații de rezervă.

Colivia nu era de fapt o colivie – era un turn relativ luxos, decorat cu gust, aflat lângă harem –, dar avea câte ceva în comun cu o cușcă. De exemplu, faptul că nu puteai pleca de-acolo.

Când a devenit sultan în 1603, Ahmed I a întrerupt în mod neașteptat tradiția uciderii fraților și și-a lăsat în viață fratele mai mic, pe Mustafa. Faptul că la vremea aceea Ahmed avea doar 13 ani, iar Mustafa, 12 s-ar putea să fi jucat un rol în această decizie – Ahmed n-avea să aibă un băiat până în anul următor. Și un alt rol s-ar putea să-l fi jucat simpatia lui Ahmed pentru fratele lui, care părea să aibă deja o sănătate destul de șubredă. Practic, se pare că există posibilitatea ca Ahmed să fi fost… aproape drăguț?

Oricum, în loc să fie ucis, Mustafa a fost trimis să trăiască în Colivie, în timp ce Ahmed I și-a văzut de treburile de sultan. Toate au mers ca pe roate până în 1617, când Ahmed a murit de tifos.

Până la acel moment, avea deja o grămadă de fii, care ar fi trebuit, teoretic, să moștenească tronul. Dar pentru că aceștia erau destul de mici și din cauza diverselor intrigi de palat (în mare parte datorate

consoartei favorite a lui Ahmed, Kösem, care nu-și dorea ca fiii ei să fie uciși când se urca pe tron fratele lor vitreg mai mare), jucătorii de culise au decis să schimbe linia de succesiune. În loc să vină pe tron fiul cel mare al lui Ahmed, Osman, succesiunea urma să aibă loc între frați. Și așa s-a întâmplat ca Mustafa să devină Mustafa I.

Trebuie spus că lucrurile n-au mers bine.

Mustafa nu era făcut să fie sultan. Nu pare că l-a încântat prea tare ideea și nu era de prea mare ajutor nici faptul că-și petrecuse primii 12 ani din viață cu convingerea că fratele lui mai mare avea să-l omoare, iar următorii 14, închis fără să aibă nimic altceva de făcut decât să consume opiu. Influenții eunuci de la curte sperau că revenirea în societate l-ar putea face să se gândească mai bine. Nici gând.

Abordarea de bază a lui Mustafa față de guvernare consta în chicotit la greu, smuls bărbile vizirilor și trântit turbanele acestora în timp ce încercau să-i spună chestii administrative importante. Avea o înclinație să numească oameni de rând – cum ar fi un fermier pe care-l cunoscuse la vânătoare – în înalte funcții oficiale. Era cunoscut și pentru că era însoțit prin palat de două sclave practic despuiate, ca și pentru că încerca să hrănească peștii cu monede de aur și de argint.

Toată povestea a durat vreo trei luni, până s-a săturat toată lumea, iar Mustafa I a fost detronat de Osman, care la vremea aceea avea 14 ani. Nu se știe cum, a reușit pentru a doua oară să evite asasinarea și a fost în schimb trimis înapoi în Colivie.

Asta ar fi fost tot, numai că Osman al II-lea, foarte precoce, era un sultan ambițios și neconvențional, avea idealuri reformiste și refuza să fie legat de tradiții. (Mă rog, în mare. De dragul vremurilor apuse, a reușit să-și facă timp și pentru asasinarea cel puțin a unui frate în timpul domniei.) Osman a făcut greșeala critică de a enerva unitățile de elită ale armatei otomane, pe ieniceri – când a dat vina pe ei pentru pierderea unei bătălii în care el însuși comandase oștile și, ca pedeapsă, le-a închis cafenelele și le-a interzis să mai fumeze și să bea, înainte de a pune la cale desființarea completă a corpului de armată și formarea unei forte alternative în Siria.

Chiar dacă Osman ar fi avut dreptate în legătură cu eficiența lor militară, ienicerii, cum era de așteptat, n-au fost întru totul de acord cu acest plan. Așa că lui Osman al II-lea i-a revenit cinstea de a deveni primul sultan din istoria otomană ucis de propria armată, care a recurs la o combinație ingenioasă de strangulare și „compresie a testiculelor”.

Și apoi, în lipsa cuiva care să urce pe tron, Mustafa a ieșit iar din Colivia lui. Și… nu se simțea bine.

Nu este clar dacă toată lumea credea că încă patru ani de izolare i-ar fi putut îmbunătăți cumva starea mintală, dar, dacă așa era, au fost

cu toții dezamăgiți în scurt timp, pentru că Mustafa a revenit pe dată la vechile lui tâmpenii, în primul rând, când s-au dus să-l scoată din Colivie și i-au spus că era iar sultan, s-a baricadat și a refuzat să iasă spunând (nu inexplicabil) „nu vreau să fiu sultan". După ce au reușit să-l tragă afară printr-o spărtură în acoperiș, Mustafa și-a petrecut mare parte din timp alergând prin palat și căutându-l cu disperare pe Osman al II-lea, despre care credea că trăiește și că se ascunde probabil într-un dulap. Raționamentul lui era că, dacă reușea să-l găsească pe Osman, putea să fie *acesta* sultan, iar el n-ar mai avea de-a face deloc cu povestea asta.

Lucrurile au continuat așa încă 17 luni (perioadă în care Mustafa a găsit măcar timp să pună un conducător de măgari în fruntea unei importante moschei) înainte ca toată lumea să decidă că lucrurile ajunseseră prea departe. Chiar și mama lui Mustafa începuse să agreeze ideea detronării lui pentru a doua oară, cu amendamentul că ar fi preferat să reușească să nu fie ucis. În mod neașteptat, toată lumea a fost de acord, iar Mustafa a fost trimis să-și trăiască restul zilelor în Colivie, după ce reușise cumva să fie sultan de două ori și să nu fie ucis nicio dată.

Noul sultan, Murad al IV-lea, prezenta două avantaje pentru strategii de la curtea otomană: a) nu părea nebun și b) n-avea decât 11 ani. Mama lui, Kösem, ea însăși deosebit de pricepută în privința jocurilor de putere, s-a ales din acest aranjament cu câțiva ani buni de guvernare în numele unui sultan-marionetă. Asta înainte ca Murad al IV-lea să crească destul de mare ca să se observe că, deși nu suferea de o boală psihică propriu-zisă, era un nenorocit în toată puterea cuvântului.

Moștenind un imperiu destul de dezorganizat, a luat decizia să-și impună autoritatea. La modul dur. Considerând că fratele său vitreg, Osman, nu a mers destul de departe când a interzis armatei anumite activități, Murad a interzis fumatul, băutul și mai ales cafeaua în tot Imperiul Otoman.

Dacă ar fi să facem o listă cu „lucruri cu care scoți din sărite o grămadă de oameni", interzicerea cafelei în Turcia este probabil sinonimă cu interzicerea brânzei în Franța, a armelor în America și… ei bine, a folosirii stereotipurilor naționale în Marea Britanie. Dar Murad era hotărât, îi detesta așa de tare pe băutorii de cafea încât patrula pe străzi noaptea, îmbrăcat în haine civile, căutând oameni care beau cafea și apoi executându-i pe loc.

Când nu se ocupa cu aplicarea legilor lui stricte anticafea, îi plăcea să se relaxeze executând oameni pentru absolut orice motiv îi trecea prin cap: cântau muzica nepotrivită, vorbeau prea tare, se aventurau prea aproape de palat sau numai pentru că erau femei. *Mai ales* pentru că erau femei. Le ura din tot sufletul.

Către sfârșitul domniei, Murad nici măcar nu mai executa propriu-zis pe cineva, pentru că asta ar fi însemnat să aibă măcar un pretext vag. În principiu se învârtea pe-acolo cu o sabie, cu totul scos din minți, omorând orice nefericit care-i ieșea în cale. Unele estimări sugerează că este posibil să fi executat personal circa 25.000 de persoane în numai cinci din cei 17 ani de domnie – ceea ce înseamnă, în medie, mai mult de 13 persoane pe zi. Repet, merită subliniat că Murad este cel căruia *nu* i s-a spus „Nebunul”.

A, și evident că i-a ucis pe majoritatea fraților pe care nu-i ucisese Osman.

Când a murit, în 1640 (de ciroză a ficatului, ceea ce trebuie să fi fost o surpriză pentru supușii lui cărora le interzisese să bea alcool), nu mai rămăsese neucis decât un singur frate: Ibrahim. Până la vremea aceea, Ibrahim își petrecuse practic toți cei 25 de ani de viață în Colivie, trăind cu spaima permanentă de aparent inevitabila sa asasinare. Nu se înșela pe deplin: pe patul de moarte, Murad a ordonat uciderea lui Ibrahim, preferând să vadă dinastia otomană sfârșindu-se definitiv decât să permită urcarea lui Ibrahim pe tron. Singurul motiv pentru care crima nu a avut loc a fost că, așa cum se întâmplă de multe ori cu frații care se ciondănesc, a intervenit mama lor, Kösem, și a împiedicat-o.

Dar dacă lumea era tentată să ofteze ușurată că Murad dispăruse din peisaj, Ibrahim i-a lecuit. Pentru că, dacă nu fusese nebun când intrase în Colivie, cu siguranță era când a ieșit.

Ca și Mustafa înaintea lui, inițial nu era dornic să iasă deloc din Colivie, fiindcă era convins că era o farsă imensă a lui Murad, numai bună ca să-l ucidă. Nu l-au putut convinge decât arătându-i trupul neînsuflețit al fostului sultan.

După ce l-au înduplecat să iasă, Kösem – probabil dându-și seama că nu era tocmai potrivit pentru guvernare – i-a sugerat că poate i-ar plăcea să se ocupe mai bine de niște concubine. Din păcate, Ibrahim a dat dovadă de exces de zel.

În plus față de alte înclinații (cum era obsesia pentru blănuri, Ibrahim purtând tot timpul haine de blană și cerând ca fiecare încăpere din palat să fie împodobită cu cantități uriașe de blănuri), era obsedat sexual și avea un apetit aproape de nesatisfăcut. Acest lucru îi convenea lui Kösem, care se ocupa să guverneze în locul lui – a avut grijă să aibă la dispoziție un număr mare de sclave și să-l țină pe afrodiziace, astfel încât epuizarea sau impotența să nu-l lase neputincios suficient de mult timp ca să riște să guverneze accidental de unul singur.

Obiceiurile sexuale ale lui Ibrahim includeau – o să fiu sincer pe subiectul ăsta – mizerii extrem de urâte. Cum scria, câțiva ani mai târziu, domnul Moldovei, Dimitrie Cantemir: „în grădina Palatului,

(…) aduna de multe ori toate concubinele lui, le făcea să se desbrace cu totul și se desbrăca și el în pielea goală, necheza ca armăsarii și se arunca între ele; acestea, la porunca lui, trebuiau să se apere cu mâinele, cu picioarele, până când răpea pe una ori alta și o siluia."[16]

Și situația se agravează. După spusele lui Cantemir, în timpul unei călătorii, Ibrahim a văzut o bivoliță și a devenit obsedat de organele ei genitale. În asemenea măsură, încât a pus să i se facă un mulaj după ele și apoi dubluri turnate în aur, după care le-a trimis prin tot imperiul, poruncindu-le slujitorilor să găsească o femeie cu organe genitale pe măsura celor ale bivoliței.

Mda.

(Un avertisment: merită observat că Dimitrie Cantemir s-ar putea să nu fie o sursă *întru totul* nepărtinitoare. Pe de o parte, trăise și studiase la Constantinopol, vorbea turcește și făcea aceste însemnări la numai câteva zeci de ani după evenimente. Pe de altă parte, cartea lui s-a numit *The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire* („Istoria măririi și decăderii Curții Otomane") și a fost scrisă la puțin timp după ce domnitorul schimbase taberele, trecând de sub suzeranitatea turcă sub cea rusă, pierduse dezastruos în luptă, apoi fusese detronat și exilat, așa că s-ar putea să fi purtat o ușoară ranchiună. Imperiul Otoman, chipurile pe panta „decăderii", a mai rezistat, sub o formă sau alta, încă două secole.)

Căutarea femeii ideale, fie că a fost sau nu insuflată de întâlnirea cu o bovină, s-a sfârșit cu găsirea ei în Armenia. Fata se numea Cub de Zahăr și a devenit repede favorita lui Ibrahim. De aici, lucrurile au început să scape un pic de sub control: la un moment dat, femeia i-a spus lui Ibrahim că una dintre celelalte concubine îi fusese necredincioasă, ceea ce l-a înfuriat atât de tare pe sultan, încât acesta l-a tăiat pe față cu un cuțit pe fiul său pentru că făcuse o glumă pe tema asta și apoi – nereușind să-și dea seama cine era vinovata – a pus să fie băgate în sac toate cele 280 de concubine, mai puțin două, și să fie înecate în Bosfor. Numai una a supraviețuit. La un moment dat după aceea, temându-se de influenta tot mai mare a lui Cub de Zahăr, Kösem a invitat-o la cină și la o mică bârfă între fete, în cursul căreia a ucis-o rapid. (Lui Ibrahim i-a spus că femeia murise din cauza unei boli ivite pe neașteptate.) în acest moment excesele sultanului îndepărtaseră cam pe toată lumea, iar costul menținerii stilului său de viață extravagant cu sex și blănuri secătuia visteria. Ibrahim a avut mai mulți fii și dinastia nu mai era în pericol. Chiar și Kösem era de acord că lucrurile merseseră prea departe și a fost de acord cu un plan pentru a-l detrona. Și astfel, pentru a doua oară în câteva zeci de ani, ienicerii s-au revoltat; mulțimea l-a linșat pe Marele Vizir și Ibrahim a fost închis din nou în temuta Colivie. Și-a petrecut ultimele zece zile nefericite ale vieții în același loc unde-și petrecuse și cea mai mare

parte a copilăriei, înainte ca grupul de complotiști să decidă să n-o mai lungească și l-a ucis.

Istoria acestei perioade a Imperiului Otoman seamănă așa de tare cu un delir febril sângeros și misogin – ceva pe lângă care *Urzeala tronurilor* pare un episod din *Countryfile*[17] –, încât pe alocuri e greu de crezut. Avem cu siguranță înaintea noastră un alt exemplu în care este uneori dificil să deosebești ce e adevărat de ce era doar propagandă menită să justifice prefacerile politice și crimele.

Povestea acestei epoci istorice nu este doar cea a unor demenți și a câtorva femei puternice care au încercat să mențină stabilitatea; în multe părți ale lumii era o eră a noii tehnologii și a unor transformări economice spectaculoase, cu alianțe în permanentă schimbare, granițe modificate și războaie în tot locul. Imperiul Otoman nu făcea excepție. Până în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea, când s-a încheiat în cele din urmă această perioadă de instabilitate, otomanii spuseseră la revedere fratricidului instituționalizat și războiului civil, aveau un nou sistem monetar și își schimbaseră efectiv forma de guvernare, trecând de la o monarhie absolutistă de tip feudal la o birocrație modernă. Departe ca acesta să fie punctul în care Imperiul Otoman începe să între în declin, per total a ieșit chiar bine din toată povestea.

Probabil că asta nu-i încălzește totuși prea tare pe cei care au fost omorâți.

ALȚI CINCI LIDERI CARE NU AR FI TREBUIT SĂ CONDUCĂ NIMIC

Kaizerul Wilhelm al II-lea

> Wilhelm al II-lea al Germaniei se credea un negociator extraordinar, cu un deosebit talent diplomatic. De fapt, singurul său talent era să insulte cam orice țară cu care venea în contact, ceea ce poate explica de ce a început Primul Război Mondial.

Lacob I Angliei și Irlandei și al VI-lea al Scoției

> Nu chiar cel mai rău rege din toate timpurile – a unificat coroanele Scoției, Angliei și Irlandei și a comandat o traducere unificată a Bibliei –, dar era obsedat de vânătoarea de vrăjitoare, supraveghind personal torturarea acestora și scriind o carte despre marile lui isprăvi în domeniu.

Christian al VII-lea

> Cristian al Vll-lea al Danemarcei a fost un rege slab în multe privințe, dar masturbarea obsesivă și incontrolabilă era

probabil cea mai puțin regească fățetă a lui.

Țarul Petru al III-lea

Îi plăceau mult soldățeii de jucărie. Ani de zile, nu a avut timp să-și consume mariajul cu Ecaterina (devenită „cea Mare" după ce l-a detronat), pentru că era prea ocupat să se joace cu soldățeii și odată a trimis în fața Curții marțiale un șobolan pe care l-a găsit rozându-i una dintre jucării.

Carol al IV-lea

Mai bine cunoscut în istorie pentru convingerea delirantă că era făcut din sticlă și se putea sparge în orice moment, Carol al IV-lea al Franței și-a încheiat trista domnie la scurt timp după ce englezii l-au păcălit să semneze un tratat care-i recunoștea pe monarhii britanici drept moștenitori ai tronului Franței – garantând practic câteva sute de ani de război.

5
Puterea poporului

Mulțumită capacității conducătorilor autocrați de a face boacăne mărețe și teatrale pe o scară înspăimântătoare, diverse state au încercat, de-a lungul istoriei, să o tempereze încercând ceva care se cheamă „democrație". Cu diverse grade de succes, trebuie spus.

Locul exact unde a fost testată prima dată democrația e oarecum disputat – formele de luare colectivă a deciziilor erau aproape sigur caracteristice micilor societăți primitive. Există și niște dovezi despre ceva care cel puțin se apropia de democrație în India acum 2500 de ani. Însă meritul pentru adoptarea și sistematizarea guvernării democratice este atribuit în general orașului-stat grecesc Atena cam în aceeași epocă, în 508 î.e.n.

Desigur, multe din elementele-cheie ale democrației (accesul tuturor cetățenilor la guvernare și alegeri prin care aceștia își pot înlocui guvernul dacă nu le place cel în funcție) depind de cine este considerat cetățean. Și în cea mai mare parte a istoriei, în multe țări această categorie nu a inclus câteva grupulețe nesemnificative de persoane – cum ar fi femeile, populația săracă sau minoritățile etnice. Adică nu poți lăsa puterea chiar pe mâna *oricui*, nu-i așa?

O altă problemă a democrației este faptul că oamenii sunt în general mari fani ai acesteia când cred că le poate aduce puterea, dar devin dintr-odată mai puțin entuziaști când i-ar putea îndepărta de la putere. Ca urmare, democrația implică adesea un volum de muncă sincer extenuant doar ca să își asigure existența.

De exemplu, Roma a experimentat diverse tehnici istețe pentru a

împiedica democrația să alunece în autocratie. Una dintre ele a fost desemnarea a două persoane pentru funcția de consul – cea mai influentă poziție ocupată pe bază de vot, care îmbina conducerea civilă și militară. Cei doi consuli erau aleși pentru câte un an, își treceau lunar de la unul la altul cele mai importante atribuții și fiecare primea comanda a două dintre cele patru legiuni ale armatei imperiale. Era o modalitate destul de ingenioasă să te asiguri că puterea absolută nu ajunge în mâinile unui singur om.

Din păcate, nu era tocmai cazul ideal când era nevoie de toate cele patru legiuni pentru o singură luptă – cum s-a întâmplat în bătălia de la Cannae din anul 216 î.e.n., când Roma s-a confruntat cu puterea forțelor cartagineze aflate sub comanda lui Hannibal, fanul elefanților. În acel caz, comanda armatei se schimba *zilnic* între cei doi consuli – Lucius Aemilius Paulius și Gaius Terentius Varro. Problema a fost agravată de faptul că nu erau de acord asupra tacticii. Azi se afla la comandă prudentul Paulius, mâine era rândul nechibzuitului Varro și așa mai departe. Hannibal, care voia să-i atragă pe romani în luptă, n-a făcut decât să aștepte ziua în care se afla la comandă Varro, iar dorința i-a fost îndeplinită. Rezultatul a fost că armata romană a fost practic spulberată.

Romanii aveau de fapt o cale de a împiedica acest gen de neînțelegere – numeau un „dictator", o persoană căreia i se încredința puterea absolută în perioade de criză, cu condiția să se retragă din funcție după îndeplinirea misiunii pentru care obținuse puterea. (în mod ironic, chiar înainte de bătălia de la Cannae, Senatul se descotorosise de un dictator pentru că nu-i plăcuse tactica acestuia.) Repet, în teorie aceasta era o idee grozavă, dar pleca de la premisa că persoana căreia tocmai i-ai pus în brațe puterea absolută și comanda unei armate numeroase va renunța ulterior de bunăvoie la acestea. Ceea ce în principiu și făceau, până s-a găsit un băiat ambițios pe nume Iulius Cezar care a hotărât că-i cam place puterea și că de fapt ar prefera s-o păstreze, dacă nu vă deranjează. Lucrurile s-au terminat sfredelitor pentru Cezar, dar și succesorii lui au fost de părere că puterea absolută era ceva foarte interesant de avut, așa că Republica Romană s-a transformat rapid în Imperiul Roman.

Unele dintre căile la care au recurs sistemele democratice ca să-i împiedice pe cei ahtiați după putere să capete o influență nedorită asupra lucrurilor au fost de-a dreptul remarcabile. Dacă sunteți nedumeriți de, să zicem, funcționarea Colegiului Electoral din Statele Unite, atunci fiți recunoscători că n-ați trăit în Republica Veneția. Cu câteva secole înainte ca termenul „doge" să devină o memă populară pe internet cu poza unui cățel Shiba Inu[18] încurcat și totuși netulburat, Veneția era condusă de un doge, un lider ales pe baza celui mai complicat sistem de colegii electorale care a existat

vreodată.

Dat fiind faptul că dogele era ales pe viață de către un Mare Consiliu format din aproximativ o sută de oligarhi – un aranjament cu un evident potențial pentru corupție –, sistemul electoral a fost creat în anul 1268 cu scopul de a preveni orice încercare de fraudare a alegerilor. Iată cum era ales dogele Veneției: întâi, erau aleși prin tragere la sorți 30 dintre membrii Consiliului. Aceștia trăgeau din nou la sorti, numărul electorilor reducându-se la nouă. Aceștia nouă alegeau apoi 40 de membri ai Consiliului, al căror număr se reducea apoi la 12, tot prin tragere la sorti. Aceștia desemnau alți 25 de membri, al căror număr era redus în același mod la nouă, cei nouă alegeau un grup de 45, din care se trăgeau la sorți 11 membri, care desemnau apoi alți 41… și în cele din urmă, la a zecea rundă a procesului, *acei* 41 îl desemnau pe doge.

Încercați să citiți toate astea cu voce tare, fără să faceți pauză de respirație.

Sistemul este evident complet ridicol și probabil că pentru experții venețieni era un coșmar absolut să facă vreo predicție. Dar, în apărarea oligarhilor Veneției, pare să fi avut destul de mult succes (asta dacă te numărai printre ei), pentru că a funcționat peste 500 de ani, în majoritate prosperi, până când Republica Veneția a fost în cele din urmă cucerită de Napoleon Bonaparte în 1797.

Sincer, Veneția devine astfel un exemplu de stabilitate, mai ales dacă te gândești că, la vremea când scriu, Italia a avut 65 de guverne și 43 de prim-ministeriate în cei 72 de ani de după război. Dimpotrivă, Marea Britanie a avut doar 15 prim-ministeriate în aceeași perioadă (în ambele cazuri au existat prim-miniștri care au condus guvernul de mai multe ori, de unde și „prim-ministeriat” și nu „prim-ministru”). Și partea cu „la vremea când scriu” este destul de importantă, pentru că, deloc de folos, la momentul termenului de predare a cărții, Italia trece printr-una dintre crizele ei constituționale regulate. Până la publicarea volumului, s-ar putea să ajungă la guvernul numărul 66 și la prim-ministrul numărul 44 sau poate chiar mai mult. Ca atare, de dragul acurateței, rescriu fragmentul și las spațiu să actualizați dumneavoastră numărul de guverne pe care le-a avut Italia.

Italia a avut ( ) guverne începând cu anul 1946. (Vă invit să vizitați howmanygovernmentshasitalyhad.com pentru cifra la zi. Și poate ar fi bine s-o scrieți în creion?)

Una dintre problemele pe care le aduce fragilitatea democrației este că politici care ar fi putut părea rezonabile într-o democrație liberală blândă și drăguță pot avea efecte secundare îngrozitoare când vine la putere un regim mai autoritar. De exemplu, să ne uităm la

situația din Mexic din prima jumătate a secolului al XIX-lea, când autoritățile – cu independența față de Spania proaspăt obținută – au decis să tragă foloase de pe urma terenurilor neproductive din provincia Texas, aflată în nordul țării. Vrând o zonă-tampon care să apere Mexicul atât de raidurile comanșilor, cât și de expansiunea spre vest a Statelor Unite, mexicanii au început să-i încurajeze pe proprietarii de ferme și de ranch-uri americane să vină și să se stabilească în zonă, oferindu-le suprafețe întinse așa-numiților *empresarios*, agenți care-i încurajau pe americani să se mute (faptul că nu exista un tratat de extrădare s-ar putea să fi fost un argument important pentru unii).

Autoritățile mexicane au început să-și dea seama că nu e tocmai bine când s-a dovedit că unii *empresarios* începeau să obțină o influență politică semnificativă – și mulți coloniști nu erau dispuși să se integreze și să respecte legile guvernului mexican. Pierzându-se cu firea, mexicanii au încercat în 1830 să interzică brusc imigrația, dar s-au trezit fără nicio putere în fața influxului de americani care se revărsa peste graniță.

Situația a devenit critică în momentul în care guvernul (relativ) liberal mexican a fost înlocuit de un conducător autocrat și autoritar, în persoana președintelui Antonio Lopez de Santa Anna, care, în 1835, a dizolvat congresul și a impus schimbări majore în constituție, în vederea centralizării puterii, devenind practic un dictator. A început să înăbușe în forță opoziția din Texas, o represiune împotriva comunității de imigranți americani care n-a făcut decât să agraveze tensiunile – și curând era aproape sigură declanșarea unei rebeliuni pe scară largă. Până în 1836, după un război care a inclus cunoscutele evenimente de la Alamo, Texasul și-a declarat independența. Până în 1845, făcea deja parte din Statele Unite, aflate într-o permanentă expansiune și, în loc să aibă parte de o zonă-tampon eficientă în fața acesteia, Mexicul pierduse o provincie de mare preț.

Există câteva concluzii contradictorii pe care le putem trage de aici. Pe de o parte, este lecția cu „nu încuraja imigrarea doar ca să te întorci după aceea împotriva comunităților de imigranți cu pricina”. Pe de altă parte, mai e și „nu pleca de la premisa că o să fii întotdeauna o democrație, pentru că TOCMAI ATUNCI ÎNCEP S-O IA RAZNA LUCRURILE.”

Democrația, desigur, se bazează întru câtva pe faptul că alegătorii iau decizii bune de la bun început. De exemplu, în 1981, micul oraș Californian Sunol și-a ales un câine ca primar. Bosco Ramos, o corcitură de labrador neagră, a obținut o victorie covârșitoare împotriva celor doi contracandidați umani ai săi, când stăpânul său, Brad Leber, l-a înscris în cursă după ce își petrecuse seara vorbind vrute și nevrute la un bar local. În apărarea lui Bosco și a alegătorilor

din Sunol, lucrurile par să fi mers bine – Bosco a fost aclamat ca un câine bun ce era și a fost primar mai bine de zece ani, mandatul încheindu-se doar la moartea lui, în 1994. Potrivit *Sun José Mercury News*, un localnic povestea în 2013 că „primarul obișnuia să bată toate cârciumile și te mârâia dacă nu-i dădeai de mâncare”!

Și umbla vorba că făcuse o grămadă de pui cu diverse cățele din oraș, ceea ce, ca să fim cinstiți, cam seamănă cu comportamentul-standard al politicienilor. Bosco este comemorat cu afecțiune în Sunol, unde și în ziua de azi este expusă statuia lui în bronz, iar mandatul său a implicat doar un singur incident internațional major – când, după masacrul din Piața Tiananmen, ziarul chinezesc *People's Daily* a folosit exemplul lui Bosco pentru a denigra democrația vestică, pe motiv că „nu face nicio diferență între oameni și câini”. Bosco a ajuns să se alăture unui grup de studenți chinezi la o manifestație pro democrație în fața consulatul Chinei din San Francisco.

Se prea poate ca alegerea lui Bosco în funcția de primar să fi fost neașteptată, dar nu e nici pe departe cel mai bizar caz de victorie electorală a unui candidat non-uman. Titlul ajunge probabil la Pulvapies, o marcă de pudră de picioare care a fost aleasă în 1967 în funcția de primar al orașului Picoaza din Ecuador. Pulvapies nici nu se înscrisese oficial în cursă, dar producătorul lansase la nivel național o campanie de marketing amuzantă, cu sloganul „Votați orice candidat, dar dacă vă doriți o stare de bine și igienă votați Pulvapies”. În ziua alegerilor, mii de alegători din câteva regiuni au scris numele Pulvapies pe buletinele de vot – iar în Picoaza pudra a reușit cumva să se claseze pe primul loc, spre întristarea multor candidați umani.

Cu toate astea, oricât de neconvențională ar fi alegerea unor politicieni non-umani, dacă vrei să obții un bucluc democratic cu adevărat impresionant, cea mai bună șansă este să alegi tot un om – așa cum demonstrează faptul că alegerea în funcția de primar a unei pudre pentru picioare nici măcar nu este cea mai proastă decizie electorală din istoria recentă a Ecuadorului.

Această cinste revine probabil alegerii lui Abdala Bucaram în funcția de președinte în 1996. Bucaram, fost comandant al poliției, primar și cântăreț ocazional de rock care și-a făcut campanie cu supranumele pe care și l-a conferit singur „El Loco” („Nebunul”), a obținut o victorie uluitoare după o campanie populistă în care a atacat elitele țării. În calitate de comandant al poliției era cunoscut pentru felul în care „urmărea femeile în rochii scurte, sărind de pe scuter și rupându-le tivurile ca să le lungească fustele”, după cum relata *New York Times* când a fost ales. Ca primar avea un palmares de extorcare a afacerilor locale, iar în 1990 a fugit în Panama pentru a evita acuzația de corupție. În timpul campaniei pentru prezidențiale, mitingurile sale neconvenționale și mesajele electorale – care îl

prezentau adesea cântând, acompaniat de trupa care l-a însoțit pe tot parcursul campaniei – au însuflețit clasa muncitoare, căreia i s-a promis că Bucaram va pune capăt politicilor neo-liberale de privatizare și austeritate pe care și le asumase anterior clasa politică. Aspecte care ar fi putut însemna sfârșitul carierei în cazul altor politicieni – știți, chestii de genul că avea o mustață à la Hitler și a zis odată că *Mein Kampf* e cartea lui preferată – n-au părut să fie tocmai o barieră în calea succesului său.

După ce a ajuns la putere, sărmanii care îl votaseră au fost oarecum surprinși de planul de măsuri economice pe care l-a prezentat la câteva luni după alegeri: un program neo-liberal care extindea privatizarea și miza pe austeritate, exact lucrurile pe care fusese ales să le oprească. A, și a încercat să elimine limitarea numărului de mandate prezidențiale. Și în discursul de prezentare a politicii economice a început să improvizeze ca să lanseze un atac interminabil la adresa unui ziar care îl criticase.

Cât s-a aflat în funcție, a rămas fidel comportamentelor excentrice, care au inclus lansarea unui cântec intitulat „A Madman Who Loves" (Un nebun care iubește), o întâlnire cu Lorena Bobbitt (femeia devenită faimoasă pentru că i-a tăiat penisul soțului ei) și vânzarea mustății à la Hitler pentru o cauză caritabilă. De asemenea, dacă articolele din presa vremii erau exacte (iarăși, uneori este greu de spus care acuzații sunt adevărate și care sunt doar bârfe), l-ar fi însărcinat neoficial pe fiul său adolescent cu supravegherea vămilor și se zice că ar fi dat o petrecere pentru a sărbători primul milion de dolari făcut de băiat. La vremea aceea, salariul minim în Ecuador era de 30 de dolari pe lună, așa că vă dați seama de ce chestia asta i-ar fi putut enerva pe unii.

Deloc surprinzător, opinia publică s-a întors destul de repede împotriva lui Bucaram, declanșând proteste de stradă masive împotriva regimului său, iar președintele a fost acuzat oficial și înlăturat din funcție la doar șase luni de la începerea mandatului, invocându-se „lipsa de discernământ". (Acesta a fost aproape sigur numai un pretext, dar dacă ai de gând să-ți faci campanie sub numele „El Loco", atunci probabil că nu ți-au mai prea rămas argumente în apărarea ta.) A fost și acuzat că a delapidat milioane de dolari și a fugit rapid – din nou – în exil în Panama. Putem trage diverse concluzii din toate astea, dar cea mai importantă este probabil că „dacă cineva are mustață à la Hitler, atunci, hm, poate că e un mic semnal de alarmă?".

Că veni vorba… nu putem vorbi cu adevărat de capacitatea democrației de a o lua razna rapid și coșmaresc fără să discutăm despre, ei bine, Hitler.

Hitler

Uite, știu la ce vă gândiți. Să-l pui pe Hitler într-o carte despre greșelile îngrozitoare pe care le-am făcut ca specie nu e tocmai cea mai îndrăzneață mișcare cu putință. Probabil că nu vă spuneți în clipa asta „Ah, uau, n-am auzit niciodată de el, ce găselniță istorică fascinantă".

Dar în afara faptului că a fost (evident) un maniac care a comis genocid, există un aspect al guvernării lui oarecum trecut cu vederea în abordarea noastră clasică. Deși cultura populară s-a bucurat multă vreme să-l transforme în obiect de batjocură, tot suntem înclinați să credem că mașinăria nazistă era neîndurător de eficientă și că marele dictator își petrecea cea mai mare parte a timpului, ei bine… dând dictate despre diverse lucruri.

Deci merită reamintit că Hitler era de fapt un egolatru incompetent și puturos și că guvernul său era un circ total.

De fapt, asta s-ar putea chiar să-l fi ajutat să ajungă la putere, pentru că a fost subestimat în mod constant de elita germană. Înainte de a deveni cancelar, mulți dintre adversarii săi îl luaseră în glumă din cauza discursurilor grosolane și a mitingurilor de prost gust. Era un „nerod jalnic", potrivit unui redactor de revistă; un altul scria că partidul lui este o „adunătură de incompetenți" și că lumea nu ar trebui să „supraestimeze bâlciul".

Chiar și după alegerile care le-au asigurat naziștilor cea mai largă reprezentare în Reichstag, lumea tot mai credea că Hitler era o țintă ușoară, un fanfaron care ar fi putut fi controlat cu ușurință de persoane inteligente. Franz von Papen, care fusese recent înlăturat din funcția de cancelar și era ferm hotărât să își redobândească puterea, credea că îl poate folosi pe Hitler ca pion, așa că a început negocieri cu acesta pentru formarea unui guvern de coaliție. După încheierea acordului în ianuarie 1933, când Hitler era cancelar și von Papen vicecancelar, iar din cabinet făceau parte o mulțime de aliați conservatori ai acestuia, von Papen era convins de victorie. „L-am angajat", i-a dat el asigurări unei cunoștințe care a încercat să-l prevină că făcuse o greșeală. „În două luni o să-l înghesuim așa de tare într-un colț încât o să chițăie înnebunit", a prezis vicecancelarul într-o discuție cu un alt prieten.

Nu s-a întâmplat așa. De fapt, în două luni Hitler preluase controlul total asupra statului german, convingând Reichstagul să adopte o lege care-i permitea să nu țină cont de constituție, președinție și chiar și parlament. Dintr-odată, ceea ce fusese o democrație nu mai era democrație.

De ce elitele Germaniei l-au subestimat în mod constant pe Hitler? Poate pentru că nu se înșelaseră de fapt când îi estimaseră nivelul de

competență – atâta doar că nu înțeleseseră că acest lucru nu era suficient ca să stea în calea ambiției sale. S-a dovedit că Hitler chiar nu se pricepea să conducă un guvern. Așa cum a scris mai târziu Otto Dietrich, directorul departamentului de presă al guvernului german, în volumul de memorii *The Hitler I Knew*: „în cei 12 ani în care a condus Germania, Hitler a produs în cadrul guvernului cea mai mare confuzie din câte au existat vreodată într-un stat civilizat".

Lui Hitler nu-i plăcea să citească hârțogărie și lua cu regularitate decizii importante fără să se uite măcar la documentele pe care i le pregăteau consilierii. În loc să discute cu subalternii despre politică, le ținea discursuri improvizate și dezlânate despre orice îi trecea prin cap – ceea ce îi îngrozea, pentru că însemna că nu se mai putea face treabă până nu termina.

Guvernul se afla permanent în haos, iar oficialii nu aveau nici cea mai vagă idee despre ce ar fi vrut Hitler să facă ei și nimănui nu-i era cu adevărat clar cine de ce răspundea. Atunci când i se cerea să ia decizii dificile, Hitler tergiversa și adesea ajungea să se bazeze pe instinct, neinformându-i nici măcar pe aliații apropiați în legătură cu planurile sale. Faptul că „nu se puteau baza pe el îi făcea pe cei din jur să se ia cu mâinile de cap", avea să scrie ulterior confidentul lui, Ernst Hanfstaengl, în memoriile sale, *Zwischen Weißem und Braunem Haus*. Asta însemna că, în loc să-și vadă de treburile de stat, își petrecea majoritatea timpului certându-se și înjunghiindu-se pe la spate în încercarea de a-i câștiga aprobarea sau de a nu-i atrage deloc atenția, în funcție de starea de spirit a lui Hitler.

Există o mică dispută printre istorici, care încă nu s-au hotărât dacă a fost vorba despre o stratagemă deliberată din partea lui Hitler ca să obțină ce voia sau dacă într-adevăr nu se pricepea chiar deloc să conducă. Dietrich este de părere că era o tactică șireată de a semăna discordie și haos – și nu se poate tăgădui că o făcea foarte eficient. Cu toate acestea, dacă te uiți la obiceiurile personale ale lui Hitler, este greu să scapi de sentimentul că a fost doar consecința naturală a instalării la putere a unui narcisist căruia nu-i plăcea să muncească.

Hitler era incredibil de leneș. Potrivit aghiotantului său, Fritz Wiedemann, nici chiar când era la Berlin nu se dădea jos din pat decât după ora 11 și nu făcea mare lucru înainte de prânz, citind doar ce avea de zis presa despre el, în tăieturile din ziare pe care i le punea la dispoziție conștiincios Dietrich. Dar nici măcar nu-i plăcea să stea la Berlin, unde lumea tot încerca să-l pună să facă diverse lucruri: profita de orice ocazie să părăsească sediul guvernului și să se ducă la reședința sa privată de la Obersalzberg, unde nu făcea nici atât. Acolo nici măcar nu ieșea din cameră până la ora două după-amiază și își petrecea majoritatea timpului plimbându-se sau uitându-se la filme până târziu în noapte.

Era obsedat de presă și celebrități și părea să se vadă adesea prin prisma acestora. La un moment dat s-a descris drept „cel mai mare actor din Europa” și i-a scris unui prieten: „Cred că viața mea este cel mai mare roman din istoria lumii”. Multe dintre obiceiurile sale îl fac să pară ciudat și chiar copilăros – dormea cu regularitate în cursul zilei, după-amiaza, își rodea unghiile la masă și avea o poftă de dulciuri remarcabilă, care îl făcea să mănânce „cantități enorme de prăjituri” și „să pună atât de multe cuburi de zahăr în ceașcă încât abia dacă mai rămânea loc și pentru ceai”.

Era foarte nesigur din cauza lipsei de cunoștințe, preferând fie să ignore informații care îi contraziceau ideile preconcepute, fie să critice competența celorlalți – se zice că „se dezlănțuia ca un tigru” dacă îl corecta cineva. „Cum poți să-i spui adevărul cuiva care se înfurie imediat dacă nu-i convin faptele?”, se plângea Wiedemann. Detesta să se facă de râs, însă îi făcea plăcere când ajungeau alții obiect de batjocură (îi maimuțărea pe cei care nu-i plăceau). Dar și râvnea după aprobarea celor pe care îi desconsidera, iar starea lui de spirit se îmbunătățea rapid dacă vreun ziar publica un articol elogios despre el.

Puține dintre acestea erau secrete sau necunoscute în mod special în epocă. De aceea așa de multă lume n-a reușit să-l ia în serios pe Hitler până n-a fost prea târziu, considerându-l un simplu „ticălos pe jumătate nebun” sau un „bărbat cu un organ vocal care duhnește a bere”, dintr-un anumit punct de vedere, lumea nu se înșela. Din altul, mult mai important, greșea amarnic. Neajunsurile personale ale lui Hitler nu l-au împiedicat să aibă un instinct uluitor al retoricii politice care cucerea masele și s-a dovedit că nu trebuie neapărat să ai un guvern deosebit de competent sau funcțional ca să faci lucruri îngrozitoare.

Suntem înclinați să presupunem că, atunci când se întâmplă ceva cumplit, există în spate vreo mare inteligență care controlează totul. E de înțeles: ne întrebăm cum ar fi putut lucrurile să meargă atât de prost dacă n-ar fi existat un geniu malefic care să tragă sforile? Dezavantajul în acest caz este că avem tendința să presupunem că, dacă nu putem localiza pe loc geniul malefic, atunci ne putem relaxa puțin cu toții, pentru că *totul o să fie în regulă*.

Însă istoria sugerează că facem o greșeală și este una dintre greșelile pe care le tot repetăm. Multe dintre cele mai grave incidente provocate de om petrecute vreodată n-au fost produsul unor genii malefice. În schimb, au fost produsul unui șir de idioți și de lunatici, care și-au făcut loc printre întâmplări zbătându-se incoerent, ajutați pe parcurs de oameni prea siguri pe ei care au crezut că-i pot controla.

ȘASE POLITICI GUVERNAMENTALE

CARE NU AU MERS BINE

Impozitul pe cap de locuitor

Cele mai strălucite minți din cabinetul Margaret Thatcher au propus un sistem de impozitare despre care credeau că este mai echitabil: fiecare persoană, bogat sau sărac, plătea aceeași sumă. A dus la neplata pe scară largă a impozitelor, revolte de masă și, în cele din urmă, Thatcher a fost nevoită să demisioneze.

Prohibiția

Eforturile Statelor Unite de a interzice consumul de alcool în perioada 1920-1933 a dus într-adevăr la scăderea numărului de băutori – dar, în același timp, a permis crimei organizate să monopolizeze industria alcoolului, iar rata criminalității a crescut spectaculos în multe zone.

Efectul cobra

Ca măsură de control a dăunătorilor în Delhi, guvernul britanic a oferit o recompensă pentru cobrele moarte. În consecință, oamenii creșteau pur și simplu cobre ca să ceară recompensa. Așa că britanicii au renunțat la recompensă. Lumea a eliberat cobrele inutile. Rezultatul: și mai multe cobre.

Efectul legislației Smoot-Hawley

Când Marea Depresiune economică a început să se facă simțită în 1930, Statele Unite au introdus taxe vamale ridicate pentru importuri, pentru a încerca să sprijine industriile locale. În schimb, războiul comercial care a rezultat a agravat criza economică la nivel mondial.

Orfanii Duplessis

În anii 1940 și 1950, guvernul din Quebec a oferit grupurilor religioase subvenții ca ia în grijă orfani și persoane bolnave mintal. Dar subvențiile psihiatrice erau duble față de cele pentru orfani – așa că mii de orfani au fost diagnosticați fraudulos cu boli mintale.

Hoy No Circula

În 1989, Mexico City a încercat să reducă poluarea aerului interzicând circulația anumitor mașini în anumite zile. Din nefericire, în loc să ia autobuzul, lumea și-a mai cumpărat mașini, astfel încât să aibă tot timpul la dispoziție un vehicul cu care să poată circula legal.

6
Războiul. La ce e bun?

Oamenii sunt foarte dornici de război. În multe privințe, e ceva ce ne definește. Cea mai veche dovadă privind existența unor violențe de masă organizate datează de acum vreo 14.000 de ani și a fost descoperită la Jebel Sahaba, în valea Nilului, deși, să fim sinceri, probabil că aveam vreun soi de încăierări încă de cu mult timp înainte. Totodată (așa cum am pomenit acum câteva capitole), dovezile din Mexic, de la Oaxaca, sugerează că aproape imediat ce oamenii au început să trăiască în sate, un sat a încercat să atace un altul, iar lucrurile se agravau rapid.

Se estimează că 90-95% din societățile cunoscute au fost implicate în războaie cu destul de mare regularitate; puținele care au reușit să le evite sunt cele relativ izolate, care și-au păstrat un stil de viață nomad, de jaf sau de vânători-culegători.

Există totuși o excepție istorică notabilă – civilizația Harappa[19], care a existat acum 5000 de ani în valea Indusului, întinzându-se în zone din Afganistanul, Pakistanul și India zilelor noastre. Dezvoltându-se cam în același timp cu civilizațiile din Mesopotamia și Egipt, Harappa a fost o societate avansată, cu o populație de milioane de locuitori. Avea orașe importante care demonstrează o planificare urbană complexă și care dispuneau de chestii cum ar fi canalizare și toalete și băi publice și a fost leagănul unei culturi care a produs tehnologii inovatoare și obiecte de artă comercializate pretutindeni. Și se pare că practic nu avea războaie. Deloc. Arheologii fac deja de un secol săpături în ruinele orașelor civilizației Harappa și au găsit puține dovezi că așezările ar fi fost atacate sau distruse, doar câteva exemple de fortificații sau întărituri semnificative, nicio reprezentare a vreunui conflict armat în arta civilizației Harappa și nimic care să sugereze existența unei armate sau depozite mari de arme. (Interesant, spre deosebire de alte civilizații comparabile din aceeași perioadă, n-au prea găsit nici cine știe ce monumente ale marilor conducători.)

Din acest motiv, membrii civilizației sunt uneori descriși drept un fel de proto-hipioți, ceea ce e drăguț, dar probabil mai mult dorință decât realitate. Deși par să fi avut o societate destul de relaxată, care se înțelegea bine cu vecinii, aveau și avantajul că erau bine protejați din punct de vedere geografic de orice posibil invadator, ceea ce te ajută cu siguranță să n-ai războaie. Și, bineînțeles, este la fel de posibil ca istoricii să nu fi găsit *încă* dovada legată de război; dacă așa e, nu ar fi prima dată când o civilizație își câștigă o reputație pacifistă numai pentru ca aceasta să fie complet distrusă de descoperirile

ulterioare. Sistemul de scriere nu a fost încă descifrat propriu-zis, așa că e posibil ca într-o bună zi să-l decodăm și să ne dăm seama că mesajul este "haha, hai să ne ascundem tot echipamentul de război, ca să-i zăpăcim pe arheologi".

Cu toate astea, deocamdată toate indiciile arată că, în același timp în care celelalte civilizații se băgau în toată povestea cu războaiele și cuceririle, societatea Harappa a reușit să existe în forma ei maximă timp de 700 de ani fără să fie tulburată semnificativ de conflicte externe. Și apoi, din motive neclare, civilizația Harappa a cam… dispărut din istorie. Oamenii au început să plece din orașe și să se întoarcă în zonele rurale. Schimbarea climatică din jurul anului 2200 î.e.n., care a provocat declinul altor civilizații timpurii, a afectat probabil valea Indusului, care a devenit din ce în ce mai aridă și mai puțin fertilă; suprapopularea și agricultura intensivă ar fi putut duce la o penurie de alimente; și, la fel ca în cazul tuturor aglomerărilor urbane, locuitorii erau mai vulnerabili la bolile infecțioase. Indiferent care ar fi fost cauza, cam acum 3.500 de ani orașele au fost aproape în întregime abandonate, iar această scurtă licărire pacifistă din istoria umanității s-a stins. Între timp, celelalte civilizații ale lumii au continuat să se dezvolte și să se ocupe de războaie.

(În acest caz, ideea tulburătoare e că greșeala de bază a civilizației Harappa ar fi că n-a avut războaie, iar civilizația ar avea de fapt nevoie de război ca să se mențină. Asta-i ideea care să vă înveselească pe ziua de azi.)

În momentul de față, suntem destul de norocoși să trăim într-o perioadă relativ pașnică a istoriei, deși, chiar și așa, poate că ați observat că nu am dus lipsă de oarece războaie. Rata anuală a mortalității în războaie în întreaga lume se înscrie de câteva zeci de ani pe o pantă descendentă, unii autori sugerând că aceasta ar arăta că, de fapt, am intrat într-o nouă eră a păcii, rațiunii și prieteniei internaționale. Totuși, ca să fim cinstiți, probabil că este puțin cam devreme să susținem așa ceva: la urma urmelor, curba se află în coborâre după cel mai mare vârf din istorie, atins în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Poate că omenirea își trage doar sufletul înainte s-o ia de la capăt.

Într-o carte despre nereușite, sper că se înțelege de la sine că toate războaiele sunt, într-o oarecare măsură, nereușite enorme ale *cuiva*. Însă pe lângă faptul că războaiele sunt un rău în sine, haosul, îngustarea perspectivei și aiurelile machiste ale acestora sporesc capacitatea înnăscută a omenirii de a o da în bară din greu în multe alte moduri. Războiul este o criză de nervi colectivă; altfel spus, este chixul de bază.

Cel mai clar s-a văzut în cazul pe bună dreptate cunoscutei bătălii de la Cadiz, care ar trebui poate redenumită, mai corect, Matoleala de

la Cadiz. În 1625, englezii au decis că își doreau să-i potolească pe spanioli o dată pentru totdeauna. Regele Iacob al VI-lea și I (unificator al regatului, promotor al Bibliei și vânător de vrăjitoare) tocmai murise, lăsându-l pe necioplitul de Carol I pe tron. Carol – dând dovadă de tactul și judecata care aveau să-l lase descăpățânat – le purta pică spaniolilor, care nu-l lăsaseră să se însoare cu una dintre prințesele lor și voia să-și ia revanșa. Așa că, împreună cu amicii lui, a decis să rezolve problema în stil clasic și a lansat câteva atacuri piratерești ca să fure tot aurul și argintul pe care le aduceau spaniolii din Americi.

În luna noiembrie a acelui an, 100 de nave și 15.000 de soldați care făceau parte dintr-o forță expediționară anglo-olandeză au intrat în golful Cadiz, aflat în sud-vestul Spaniei. S-au dus să jefuiască și nu s-au dat bătuți. E drept, n-au ajuns decât până în Cadiz pentru că fuseseră așa de dezorganizați și întârziaseră așa de mult, încât rataseră complet întoarcerea din America a flotei spaniole și a tezaurului acesteia, dar orișicât. Venise vremea revanșei.

Din păcate, chiar înainte să ajungă la Cadiz, englezii și-au dat seama că nu aduseseră destulă mâncare și băutură cu ei. Așa încât, când au acostat forțele invadatoare, comandantul expediției, Sir Edward Cecil, a decis să-și lase trupele înfometate să stabilească singure dacă e mai important să-și găsească mijloace de subzistență sau, cum să zic, să se bată cu cineva. Firește, trupele sale au făcut fără întârziere ce fac întotdeauna englezii în străinătate: s-au dus glonț la depozitele de vin din Cadiz. Și au purces să se facă praf de-a binelea.

Când a realizat că întreaga lui armată era trotilată, Cecil a luat hotărârea de bun-simț să renunțe cu totul la plan și le-a ordonat oamenilor săi să revină la corăbii și să se furișeze dezonorați acasă. Cei mai mulți au reușit până la urmă, dar vreo mie dintre ei erau așa de beți, că au tândălit prin Cadiz până au apărut forțele spaniole și i-au executat.

Și așa a ratat Anglia invadarea Cadizului.

Pățaniile englezilor la Cadiz apar adesea pe listele cu cele mai mari eșecuri militare din istorie – dar, ca să fim complet cinstiți, dacă nu iei în considerare partea cu execuțiile, sună de fapt destul de grozav. Este vacanța clasică: vii, nu mănânci suficient, te îmbeți, faci scandal și îți pierzi pe parcurs câțiva dintre camarazi. Dacă în loc să plecăm la război am trimite cu regularitate în țara celorlalți grupuri numeroase de oameni să le bea vinul și să se plimbe fără țintă prin orașele lor, atunci lumea ar fi probabil un loc mult, mult mai fericit. Acum, că am pus pe hârtie, îmi dau seama că, în esență, asta e UE.

Chiar dacă o să vă surprindă, alcoolul joacă un rol principal într-unele dintre cele mai stupide momente care au onorat câmpul de bătălie – cum este cazul și cu nu-tocmai-bătălia de la Caransebeș din

1788. Impresionează prin modul cum a reușit armata austriacă să sufere pierderi grele în luptă, în pofida faptului că adversarii nici măcar nu și-au făcut apariția. De fapt, inamicul (se luptau cu Imperiul Otoman în acel moment) nici măcar n-a știut că a avut loc bătălia decât când a dat, ceva mai târziu, peste dezastrul rămas în urmă.

Ce *anume* s-a întâmplat este, hm, oarecum tulbure. Ce e clar e că armata austriacă se retrăgea pe timp de noapte prin orașul Caransebeș (în prezent aflat în România), ținând un ochi prudent după urmăritorii turci. În acest moment, relatările despre incident devin divergente. După una dintre ele, o unitate de trupe locale din Valahia a început să răspândească zvonuri că turcii au ajuns deja, ca să creeze confuzie și să poată jefui convoiul cu bagaje. O alta spune că un grup de ofițeri de cavalerie s-a întâlnit cu un țăran valah cu căruța plină de rachiu și a hotărât că deja călăriseră din greu o zi întreagă și meritau o pauză. După o vreme, a apărut un grup de infanteriști și a întrebat direct dacă ofițerii de cavalerie aveau de gând să împartă băutura cu frații lor pedeștri, moment în care lucrurile au devenit… zgomotoase.

Indiferent care a fost cauza (poveștile divergente poartă semnul clar al încercării celor două corpuri de armată de a da vina unul pe celălalt), majoritatea surselor par să fie de acord că lucrurile s-au înfierbântat când cineva a tras un foc în aer și apoi cineva a început să strige „Turcii, turcii!”. Cavaleriștii (foarte probabil beți) au luat-o în serios, așa că, firește, au pornit călare strigând și ei „Turcii, turcii!”. Moment în care toată lumea s-a panicat ca naiba și a dat să fugă de forțele turce închipuite. În beznă, confuzie și probabil stare de beție, două coloane ale forțelor austriece au dat una peste alta, fiecare crezând că ceilalți sunt inamicul, și au început să tragă ca nebunii unii în alții.

Până s-a lămurit toată lumea că de fapt nu-i atacau niciun fel de turci, o bună parte din armata austriacă fugise, căruțele și tunurile fuseseră răsturnate și majoritatea proviziilor fuseseră pierdute sau distruse. Armata turcă și-a făcut apariția a doua zi, găsind mai mulți austrieci morți și resturile împrăștiate ale taberei acestora.

Estimările pierderilor variază destul de mult. Una dintre surse spune doar că au fost „mulți” morți și răniți; alta susține că au fost 1.200 de răniți; în timp ce împăratul austriac Iosif al II-lea precizează într-o scrisoare, deloc convingător, că armata sa a pierdut „nu numai corturile și toate vasele de gătit… ci și trei piese de artilerie”. Cea mai cunoscută relatare a bătăliei vorbește despre 10.000 de morți, dar aceasta este aproape sigur o cifră pe care a inventat-o vreun băiat ca să sune povestea mai bine. În concluzie: s-a întâmplat ceva, s-ar putea să fi murit niște oameni, dar toată lumea este de acord că a fost o mare tâmpenie.

Cred că asta înseamnă „negura luptei”.

Un alt exemplu bun pentru cum poți se te învingi efectiv de unul singur vine din timpul asediului de la Petersburg, din Războiul american de Independență, când forțele Uniunii au transformat, într-un mod remarcabil de inventiv, o victorie tactică într-un pas înapoi umilitor. Blocaseră forțele confederate în fort și au petrecut o lună pregătind lovitura de grație care avea să străpungă zidurile de apărare printr-o manevră dramatică, săpând o galerie de peste 150 de metri chiar sub fortul Confederației și amplasând acolo o grămadă de explozibili.

Când au aruncat în aer zidul, la primele ore ale dimineții de 30 iulie 1864, dimensiunea exploziei a părut să ia prin surprindere pe toată lumea. A ucis sute de soldați ai Confederației și a produs un crater enorm, de peste 50 de metri lungime și 9 metri adâncime. După vreo 10 minute de confuzie în care s-au uitat șocați la groapă, soldații unioniști au atacat – deși, din păcate, nu erau aceiași care se antrenaseră zile în șir pentru tactica pe care au aplicat-o când au luat cu asalt fortul după străpungerea zidului. Și asta pentru că soldații care fuseseră instruiți erau negri și, în ultimul moment, comandantul armatei unioniste le-a cerut subordonaților să fie înlocuiți cu soldați albi, fiind preocupat de aparențe. Așa că soldații albi au dat năvală spre pozițiile confederate – și au nimerit direct în crater.

Poate au crezut că groapa le va asigura acoperirea. Nu a fost așa. Odată ce soldații din fort s-au regrupat după șocul exploziei, s-au trezit că încercuiau un crater imens plin de inamici care nu mai aveau nicio scăpare. Trupele unioniste au tot primit întăriri care, nu se știe de ce, se alăturau camarazilor din crater. Mai târziu, comandantul trupelor Confederației a descris scena spunând că inamicii erau „victime sigure”.

Lecția de bază pe care o putem învăța de aici în privința tacticii militare este să nu dai în gropi adânci săpate în pământ.

O altă lecție esențială pentru orice strateg militar în față este că, în vreme de război, comunicarea este de o importanță vitală. Insula Guam din Pacific a învățat-o în timpul războiului americano-spaniol din 1898, când suzeranii din Spania au uitat să anunțe măcar că are loc un război.

Ca urmare a acestei scăpări, când o flotă militară americană de mici dimensiuni s-a îndreptat spre insula suspect de lipsită de apărare și a tras 13 salve de tun în direcția vechiului fort spaniol Santa Cruz, demnitarii locali s-au urcat în bărci și au vâslit până la navele de luptă, mulțumindu-le americanilor pentru salvele de salut generoase și scuzându-se că nu le puteau răspunde imediat, pentru că trebuia să mute tunurile aflate în altă parte a insulei.

După câteva momente penibile, americanii au explicat că nu salutaseră, încercau de fapt să se bată, pentru că era război.

Demnitarii din Guam, care erau oarecum ofensați să constate că deveniseră prizonieri de război, au explicat că nu mai primiseră de peste două luni nicio înștiințare din partea Spaniei și habar n-aveau de toată povestea cu războiul. S-au retras să discute puțin despre ce era de făcut, în timp ce unul dintre comercianții locali a rămas la o mică șuetă, pentru că s-a dovedit că era un vechi prieten de-al căpitanului american.

Insula Guam s-a predat oficial câteva zile mai târziu și de atunci este teritoriu american.!

Ca specie, nu ne prea pricepem la chestia aia cu „nu repeta greșelile trecutului". Dar puține exemple sunt la fel de grăitoare ca aceea făcută de Hitler în 1941, când a reprodus cu foarte mare precizie greșeala fatală făcută cu 129 de ani înainte de Napoleon, greșeală care, în ambele cazuri, le-a dat peste cap planurile până atunci destul de reușite de a cuceri toată Europa. Greșeala a fost, bineînțeles, încercarea de a invada Rusia.

Singura invazie pe scară largă cu adevărat izbutită a Rusiei – sau mai degrabă a Rusiei Kievene, pentru că Rusia nu exista pe atunci – este cea mongolă, iar mongolii au fost cam fără pereche la chestiile astea (cum o să vedem peste câteva capitole). Au reușit și polonezii pentru o scurtă perioadă (și chiar au ocupat Moscova vreme de câțiva ani), dar tot au fost alungați în cele din urmă, în timp ce pentru Suedia singura tentativă a mers extrem de prost, încheindu-se cu o înfrângere care a contribuit efectiv la destrămarea Imperiului Suedez. Practic, lecția pe care o avem de învățat aici este „n-o face".

Dintre cei doi lideri, motivația lui Napoleon de a continua planul a fost ceva mai bună decât a lui Hitler, în primul rând, el n-avea exemplul eșecului anterior al lui Napoleon după care să se călăuzească. Mai avea și toate motivele să fie sigur de succes, ținând cont de seria de victorii demnă de Harlem Globetrotters[20] repurtate de o *Grande Armée* aflată pe val până în acel moment. În plus, avea și un mic dezacord legitim cu țarul Alexandru, despre care credea că îi subminează blocada economică împotriva britanicilor, celălalt punct de rezistență important în fața cuceririi complete a Europei. Ce-i drept, despicatul firului în patru pe tema unui embargou comercial nu prea e un motiv grozav pentru începerea ostilităților cu o țară uriașă. Dacă a făcut o greșeală esențială, a fost aceea că metodele lui de a obține ce-și dorea începeau și se sfârșeau cu „hai să ne batem". Diplomația și negocierea nu erau punctele lui forte.

Cu decizia că o să invadeze *pe cineva* luată dinainte, Napoleon trebuie să fi crezut că Rusia părea o miză mai sigură decât Marea Britanie, pentru că era măcar pe continent. Și știind că, din cauza climei din Rusia, avea practic la dispoziție doar trei luni în care să invadeze țara, a venit cu o strategie: să se îndrepte direct spre

Moscova și să-i forțeze pe ruși să între într-o luptă aprigă, pe care urma s-o câștige mulțumită faptului că avea o armată cu adevărat motivată și competentă și nu o adunătură de mercenari cărora le dădeau ordine niște aristocrați.

Din nefericire, era unul dintre planurile care sună bine când le spui, dar se bazează în întregime pe premisa că adversarul va face exact ce vrei tu să facă. În schimb, rușii i-au cam lăsat să înainteze. S-au tot retras, evitând de câte ori era posibil confruntările majore și pârjolind pământul ca să-i lase pe francezi fără resurse, și au așteptat pur și simplu să vină iarna și să le facă treaba. Până să-și dea seama Napoleon care era tactica, era deja prea târziu să se mai retragă înainte să se lase frigul, iar francezii au fost împinși, cu o armată zdrobită, într-un marș lung și descurajant către casă. Restul Europei a văzut dintr-odată slăbiciunea acolo unde nu se văzuse până atunci decât forță, iar acesta a fost începutul sfârșitului pentru Napoleon.

În 1941, Hitler se afla într-o poziție similară: descoperind la rândul său dificultățile care stăteau în calea invadării Marii Britanii, din cauza poveștii cu țara insulară, a decis și el că dispunea, ca alternativă, de un interval scurt de vară în care să invadeze Uniunea Sovietică. E drept, Hitler chiar avea un pact de neagresiune cu sovietele, dar, pe de altă parte, el era nazist, iar ei erau comuniști, așa că îi ura.

Hitler chiar a studiat strategia lui Napoleon și a crezut că o să poată face un plan isteț ca să evite aceleași greșeli, în loc să-și trimită toate trupele direct la Moscova, le-a împărțit în trei și a atacat Leningradul, Kievul și capitala sovietică. Și, spre deosebire de Napoleon, nu s-a retras la primele semne ale iernii, ci a rămas și a luptat. Ambele decizii au fost dezastruoase. Ce n-a sesizat el a fost că, deși tactica era diferită, planul de bază (atacă rapid și decisiv, câștigă cu ușurință confruntări importante, pleacă de la premisa că totul va duce la prăbușirea grabnică a adversarilor) rămânea același. Ca și neajunsurile lui (bazează-te pe faptul că inamicul respectă scenariul tău, nu-ți face niciun plan de rezervă pentru cazul că nu se întâmplă așa, continuă să nu iei în seamă chestia aia cu iarna rusească).

Mulți dintre ofițerii care făceau parte din înaltul Comandament german ar fi putut să-i arate lui Hitler aceste neajunsuri, dar imediat ce simțea vreo urmă de dezacord sau scepticism, nu le mai spunea nimic despre planurile lui sau îi mințea în față. Era un proces de luare a deciziilor bazat în egală măsură pe orgoliu, o confuzie între dorințe și realitate și strategia struțului, care-și bagă capul în nisip.

Retragerea germană din Rusia, 1944

Strategia lui avea aceleași scăpări ca și a lui Napoleon iar rezultatul a fost, în mare, același, însă de data asta au fost și mai multe victime. Nemții au cucerit teritorii întinse și au câștigat câteva bătălii, dar sovieticii nu s-au năruit așa cum cerea scenariul. Au folosit tactici de pârjolite a pământului și i-au împiedicat pe nemți să avanseze până a venit iarna, moment în care s-a dovedit că aceștia nu aveau nici îmbrăcăminte adecvată, nici suficiente provizii sau măcar antigel pentru tancuri. Ordinele lui Hitler de a continua lupta pe timp de iarnă nu i-au adus cine știe ce succes; n-au făcut decât să ducă la moartea și mai multor soldați. Pentru a doua oară, o armată care cucerise cea mai mare parte din Europa continentală era slăbită în mod catastrofal de o invazie inutilă a Rusiei, iar soarta războiului se schimba.

Pe deasupra, cam în aceeași perioadă, aliații Germaniei din Japonia își lansau propriul atac insuficient gândit de la Pearl Harbour, care a băgat inutil o superputere într-un război de care încerca să se țină deoparte. Fără aceste două decizii teribil de proaste, puterile Axei ar fi putut câștiga. Demonstrând că uneori capacitatea mizerabilă a oamenilor de a lua decizii poate să aibă cele mai bune rezultate pe termen lung (cel puțin presupunând că nu ești fan al lui Hitler).

Cu americanii și japonezii angrenați în războiul din Pacific, se poate dovedi că negura luptei poate implica și o ceață cât se poate de reală, precum și una metaforică. Așa s-a întâmplat pe Kiska, o insulă pustie, dar importantă din punct de vedere strategic, aflată în Pacificul de Nord, cam la jumătatea distanței dintre Japonia și Alaska (de care și aparține). A fost una dintre cele două insule capturate de japonezi în 1942, în momentul de apogeu al celui de-al Doilea Război Mondial, situație care i-a scos din sărite pe americani, fiindcă era pentru prima dată după războiul cu britanicii din 1812 când le ocupa cineva teritoriul. Chiar dacă teritoriul respectiv era extrem de limitat și situat foarte departe.

În vara lui 1943, 34.000 de militari americani și canadieni se pregăteau să încerce să recucerească Kiska. Erau încă șifonați și prudenți după experiența recuperării insulei vecine Attu, o poveste violentă și sângeroasă în care forțele japoneze luptaseră până la moarte. Comandanții operațiunii erau siguri că bătălia pentru Kiska avea să fie la fel de feroce. Când au debarcat, pe 15 august, aliații au găsit insula învăluită într-o pâclă groasă, rece ca gheața, în condiții infernale, cu frig aspru, vânt și ploaie și cu vizibilitate zero, trupele și-au croit orbește drum pas cu pas pe terenul stâncos, încercând să evite minele și mecanismele explozive, în timp ce pâcla din jurul lor era luminată de rafale de focuri de armă trase de un inamic invizibil. Timp de 24 de ore, trupele s-au ferit de focurile trase de lunetiști și au avansat chinuitor pe versantul care ducea spre centrul insulei, însoțite de exploziile înăbușite ale obuzelor de artilerie, de sacada focurilor de armă din apropiere și strigăte nedeslușite care încercau să transmită ordine sau zvonuri despre forțele japoneze aflate în apropiere.

Abia a doua zi, când își evaluau pierderile – 28 morți și 50 de răniți – și-au dat seama care era situația: pe insulă nu mai era nimeni în afara lor.

În realitate, japonezii părăsiseră insula cu aproape trei săptămâni înainte, iar americanii și canadienii trăseseră unii în alții.

Probabil că incidentul ar fi fost considerat o greșeală nefericită, dar explicabilă, dacă n-ar exista un detaliu. Echipa de supraveghere aeriană le spusese de fapt comandanților, cu câteva săptămâni înainte de acostare, că nu mai detectase nicio activitate japoneză pe insulă și credea că aceasta a fost probabil evacuată. Însă după experiența de pe Attu, comandanții trăiau cu convingerea că japonezii nu s-ar retrage niciodată, așa că nu au luat în considerare rapoartele de observație. Distorsiunea de confirmare a luat-o razna. Erau așa de convinși, că au refuzat câteva misiuni aeriene de observare suplimentare. Probabil că morala care reiese de aici e să nu pleci cu idei preconcepute.

Doi ani mai târziu, în aprilie 1945 – cu doar câteva săptămâni înainte de încheierea războiului –, submarinul german U-1206, lansat de numai nouă zile și aflat în călătoria inaugurală, patrula în apele din largul coastei de nord-est a Scoției. Era o navă ultramodernă, rapidă, aerodinamică, dotată cu tehnologie de ultimă oră și, cel mai important, cu un nou tip de toalete sofisticate, care evacuau dejecțiile în apa mării în loc să le colecteze într-un tanc septic.

Singurul neajuns al toaletei era că s-a dovedit neașteptat de complicat de folosit. Atât de complicat încât, în data de 14 aprilie, căpitanul a fost nevoit să cheme un mecanic, pentru că nu reușea să facă toaleta să tragă apa, ceea ce probabil că nu e genul de lucru pe care să ți-l dorești când încerci să menții o aparență de autoritate. Din păcate, nici mecanicul nu s-a descurcat mai bine. Încercând să

activeze mecanismul, a deschis valva greșită și cabina a început să se inunde cu un amestec neplăcut de apă de mare și excremente umane.

Nu, nu știu cine a zis „hai să montăm la toalete o valvă care *seamănă al naibii de bine* cu mecanismul de evacuare, dar care, de fapt, lasă să intre apa în mărețul nostru submarin nazist”, dar probabil că aparținea aceleiași școli de gândire ca și tipul care a pus canalul ăla de evacuare pe *Death Star*[21].

Inundarea cabinei cu un cocktail înțepător de fecale și apă sărată ar fi fost destul de neplăcută în sine, dar situația s-a agravat semnificativ când apele reziduale s-au scurs pe puntea de dedesubt și au ajuns la bateriile submarinului, pe care proiectanții le instalaseră, convenabil, direct sub toaletă. În urma inundației, bateriile au început să degaje cantități mari de clor gazos letal, obligându-l pe căpitanul Schlitt să iasă la suprafață – unde a fost atacat fără întârziere de RAF[22] și a fost nevoit să abandoneze cu totul nava și să o scufunde. Și a lăsat U-1206 cu faima nefericită de a fi fost singura navă din cel de-al Doilea Război Mondial care a fost scufundată de o toaletă nefericit proiectată.

De aici se desprind lecții prețioase despre importanța maximă a designului interfeței pentru utilizator în medii cu presiune ridicată și necesitatea separării fizice a unităților de infrastructură de importanță critică pentru misiuni, dar, ca să fiu cinstit până la capăt, am inclus acest exemplu numai pentru că este foarte amuzant.

Existența unui plan este, evident, esențială pentru succesul unei operațiuni militare. Dar uneori s-ar putea ca planul să fie prea subtil și încâlcit pentru binele lui. Dacă ați jucat vreodată șah cu cineva mult, mult mai bun, probabil că știți ce se întâmplă: stai o groază de vreme încercând să-l ademenești într-o capcană foarte șireată, numai ca să înțelegi că partenerul tău ți-a anticipat fiecare mișcare și că de fapt te-ai învins cu propriile arme. Practic, asta a făcut generalul francez Henri Navarre în Vietnam, numai că el a făcut-o cu oameni în loc de piese de șah. Ca și înaintașul său Napoleon, a gândit un plan care era perfect atâta timp cât adversarii făceau exact ce voia el să facă.

Era anul 1953, iar obiectivul lui Navarre era să provoace o înfrângere zdrobitoare și umilitoare a forțelor comuniste ale mișcării Viet Minh (care opuneau rezistență stăpânirii coloniale în Indochina franceză și făceau o treabă enervant de bună), pentru a le slăbi poziția la iminentele negocieri de pace. Așa că a decis să le întindă o capcană extrem de șireată. A construit o nouă bază franceză într-o zonă izolată, amenințând rutele de aprovizionare ale Viet Minh-ului, și a încercat să îi atragă pe vietnamezi într-o confruntare. Baza de la Diên Biên Phù era înconjurată de munți cu junglă deasă, care îi avantaja pe vietnamezi, oferindu-le adăpost și o poziție strategică. Francezii se aflau la distanță de întăriri. Pur și simplu, era o țintă mult prea

tentantă pentru Viet Minh. Dar (zicea planul) tehnologia superioară franceză avea să-i înfrângă cu ușurință: dominația aeriană le permitea să aducă provizii pe calea aerului; în timp ce puterea de foc va aduce victoria în luptă, în condițiile în care Viet Minh-ul n-avea cum să transporte prin junglă artilerie grea. Un plan excelent. Navarre și-a pus oamenii să construiască baza și apoi a așteptat.

Și a tot așteptat. Luni de zile nu s-a întâmplat nimic. Niciun atac. Ce făceau forțele Viet Minh?

S-a dovedit că transportau artilerie grea prin junglă. Un grup de militari și civili din zonă și-a petrecut luni de zile dezasamblând armele, cărându-le chinuitor, bucată cu bucată, kilometri întregi prin munții împăduriți până la Diên Biên Phù și apoi reasamblându-le. După aceea, au așteptat pur și simplu să înceapă sezonul ploios și, după ce forțele franceze au fost înnămolite, iar avioanele nu mai puteau ști unde să parașuteze proviziile, au atacat. Oamenii lui Navarre, care se așteptau la atacuri pedestre sinucigașe sortite eșecului, comise de țărani cu puști învechite, au fost luați prin surprindere de bombardamentul susținut al unei artilerii moderne care n-ar fi trebuit să existe acolo.

Trupele franceze au rezistat sub asediu două luni înainte să fie învinse. Amploarea înfrângerii și modul în care au fost învinse au fost atât de rușinoase și de zdrobitoare, încât guvernul francez a demisionat, iar Viet Minh a contribuit la obținerea independenței pentru regiunea cunoscută acum drept Vietnamul de Nord. Ce a urmat după aceea este o poveste cunoscută: cu Vietnamul împărțit în două, membrii Viet Minh-ului care au rămas în Vietnamul de Sud au devenit Viet Cong, care a declanșat imediat o insurgență violentă împotriva guvernului din sud. Statele Unite au decis să se implice pentru a-i sprijini pe aliații lor din sud, datorită poveștii cu anticomunismul din timpul Războiului Rece. S-a dovedit că Unchiul Sam n-a fost mult mai eficient decât francezii când a fost vorba să ducă practic aceeași luptă. Războiul din Vietnam a durat aproape 20 de ani, iar numărul estimat al victimelor este estimat între 1,5 și 3 milioane. Toate acestea întâmplându-se, în parte, pentru că Henri Navarre a gândit o capcană extrem de inteligentă.

Dar în istoria eșecurilor militare, un exemplu de neuitat vine de pe un front diferit al încercării de a intensifica Războiul Rece – unul în care plevușcă a umilit o superputere, din cauza disonanțelor cognitive ale unui grup mic de oameni.

Cârpăceala din Golful Porcilor

Dezastrul din 1961 din Golful Porcilor, rezultat când americanii au încercat să invadeze Cuba, nu este doar un exemplu clasic de gândire

de turmă în acțiune – este chiar evenimentul care a dat naștere cuvântului. Termenul a fost inventat de psihologul Irving Janis, în mare parte pe baza analizei modului în care administrația Kennedy a reușit să o dea în bară așa de rău.

Operațiunea din Golful Porcilor a fost aproape fără îndoială cel mai umilitor incident dintr-un șir lung și foarte distractiv de eșecuri înregistrate de Statele Unite în încercarea de a răsturna regimul unei insulițe aflate chiar în coasta lor, deși, în apărarea SUA, s-ar putea să nu fi fost și cea mai ciudată. (Locul ar fi probabil ocupat de operațiunea în care CIA a cumpărat o cantitate mare de moluște, încercând să-l asasineze pe Fidel Castro cu un crustaceu-capcană în timp ce făcea scufundări.)

Planul de bază era așa: SUA urma să instruiască un grup de exilați cubanezi anti-Castro, care aveau să lanseze o invazie cu sprijin aerian american. Văzând victoriile inițiale, obținute fără dificultate împotriva armatei cubaneze slăbite, populația insulei avea să-i întâmpine ca eliberatori și să se ridice împotriva comuniștilor. Simplu, în definitiv, era ceva ce făcuseră deja în Guatemala.

Lucrurile au început s-o ia razna când John F. Kennedy l-a învins pe Richard Nixon în alegerile prezidențiale. Planul fusese pus la punct plecând de la premisa că Biroul Oval va fi ocupat de Nixon, fostul vicepreședinte american și susținător al planului. Kennedy era considerabil mai puțin entuziasmat și, nu de neînțeles, îngrijorat de declanșarea unui război cu sovieticii, așa că a insistat asupra unor modificări: sprijinul american pentru operațiune trebuia să rămână cu totul secret (deci fără susținere aeriană), iar locul de debarcare urma să fie mutat undeva departe de zonele cu populație civilă numeroasă, subminând oarecum elementul „declanșarea unei revolte populare".

În acest moment, ar fi fost cazul să fie limpede că operațiunea, care era deja mai degrabă optimistă, ar fi trebuit anulată, pentru că nu mai avea nici măcar o spoială de logică. Și totuși toată lumea și-a văzut de treabă de parcă ar fi avut. Nu s-au pus întrebări, nu s-au pus la îndoială premisele. Istoricul Arthur Schlesinger, consilier al administrației Kennedy care se opunea planului, spunea ulterior că întâlnirile pe această temă aveau loc „într-o atmosferă bizară de consens asumat" și că, deși credea că planul era stupid, la întâlniri se trezea că nu spune nimic. „Nu-mi pot explica faptul că n-am făcut altceva decât să pun câteva întrebări timide decât raportându-mă la faptul că impulsul de a denunța aiureala asta era pur și simplu înăbușit de condițiile în care se desfășura discuția", a scris el. În apărarea lui, am participat cu toții la astfel de ședințe.

În aprilie 1961, când a fost lansat atacul, a mers prost tot ce putea merge prost. În lipsa forțelor aeriene americane care să anihileze aviația lui Castro, misiunea le revenea exilaților cubanezi care au

decolat din Nicaragua cu bombardiere modificate astfel încât să arate ca avioanele cubaneze. Planul era ca unul dintre ele să aterizeze cu mare tam-tam la Miami, iar pilotul să anunțe public că este dezertor cubanez și a hotărât să bombardeze el însuși bazele aeriene ale regimului Castro. Vicleana stratagemă a rezistat cam cât le-a trebuit oamenilor să-și dea seama că avionul nu era de fapt modelul folosit de cubanezi.

Grupul de desant, care ar fi trebuit să ajungă în secret, la adăpostul întunericului, a fost zărit în scurt timp de niște pescari locali, care, în loc să-i întâmpine pe luptători drept eliberatori, au dat alarma și apoi au început să tragă în ei cu pușca ("Am zis «Asta-i invazia, băieți, aveți grijă! încearcă să ne invadeze» ", a povestit Gregorio Moreira, unul dintre pescarii cubanezi, într-un reportaj realizat de BBC la 50 de ani de la invazie.) Invadatorii au descoperit repede că plaja de unde ar fi trebuit să pornească ocupația era destul de greu de părăsit, iar situația a devenit și mai dificilă când o bună parte din armata cubaneză (care s-a dovedit a fi destul de eficientă și deloc slăbită) a apărut pe plajă și a început să tragă în ei. A, ca și un avion al forțelor aeriene cubaneze, care se pare că până la urmă nu fusese distrus de bombardierele neconvingător modificate.

În acest moment, forțelor de pe plajă le-ar fi prins tare bine ceva sprijin aerian, dar Kennedy era deja așa de descurajat că nimeni nu se lăsase păcălit de tertipul cu „piloții cubanezi dezertori", încât a refuzat să-l autorizeze. Așa că luptătorii cubanezi au rămas blocați pe plajă câteva zile, apărându-se cu tot mai multă disperare în timp ce rămâneau fără muniție.

La trei zile după începerea invaziei nereușite, era clar că insurgenții n-aveau să scape de pe plajă fără o intervenție spectaculoasă, așa încât Kennedy s-a răzgândit în cele din urmă și a autorizat acordarea de sprijin aerian. Dar piloții cubanezi se simțeau deja așa de trădați de felul cum decursese misiunea, că au refuzat să mai decoleze. Așa că Statele Unite au renunțat la orice aparență de neimplicare și au recrutat membri ai Gărzii Naționale din Alabama să zboare la bordul bombardierelor modificate, care aveau să fie escortate de un grup de avioane de luptă americane extrem de nemodificate. Sprijinul aerian ar fi oferit o șansă grupului de desant de pe plajă, numai că, în acest ultim act de minunată incompetență, au uitat de diferența de fus orar dintre Nicaragua, unde se aflau bombardierele, și Miami, unde se aflau insurgenții, astfel încât cele două grupuri de avioane n-au reușit nici măcar să facă joncțiunea. Câteva dintre ele au fost doborâte.

Toată povestea s-a terminat cu Statele Unite devenite bătaia de joc a întregii lumi, cu Fidel Castro având o poziție mai solidă ca oricând și

peste 1000 de invadatori capturați, pentru care SUA vor plăti după câțiva ani o răscumpărare de 50 de milioane de dolari.

Partea bună a lucrurilor este că președintele american a învățat din deficiențele procesului de luare a deciziilor – ceea ce s-ar putea să fi salvat pe toată lumea când nu a lăsat capetele înfierbântate să se manifeste în timpul crizei rachetelor, care s-a declanșat în anul următor. Și, din fericire, impactul a fost atât de puternic, încât Statele Unite nu și-au mai permis niciodată să ajungă într-o situație în care liderii lor să permită gândirii de turmă să-i împingă într-o invazie prost gândită, pe baza unor informații dubioase și fără un plan clar sau o strategie de retragere.

Vai.

ȘASE DINTRE CELE MAI LIPSITE DE NOIMĂ RĂZBOAIE DIN ISTORIE

Războiul găleții

Circa 2000 de persoane au murit în războiul din 1325 dintre orașele-stat italiene Modena și Bologna, care a început când niște soldați din Modena au furat găleata unei fântâni din Bologna. Modena a învins și a furat imediat altă găleată.

Războiul dintre Anglia și Zanzibar

Cel mai scurt război din istorie, acesta a ținut mai puțin de trei sferturi de oră. Un sultan din Zanzibar pe care autoritățile britanice nu-l agreau a ocupat tronul și apoi s-a baricadat în palat. Britanicii au deschis focul asupra palatului și au tras timp de 38 de minute, după care sultanul a fugit.

Războiul fotbalului

În 1969, tensiunile dintre Salvador și Honduras au degenerat într-un adevărat război – declanșat în mare măsură de incidentele violente din timpul unor meciuri de calificare încordate pentru Cupa Mondială la fotbal. (Salvador a câștigat la fotbal; războiul s-a încheiat la egalitate.)

Războiul pentru urechea lui Jenkins

Un război între Marea Britanie și Spania, care a durat mai mult de zece ani și s-a soldat cu zeci de mii de morți, a început în 1731 pentru că niște corsari spanioli au tăiat urechea unui căpitan de vas.

Până să i se pună punct, confruntarea s-a transformat în Războiul Succesiunii Austriece care a implicat aproape toate statele importante din Europa.

Rebeliunea oalei de noapte

Robert Curthose era fiul cel mai mare al lui Wilhelm Cuceritorul, care a fost împins la rebeliune deschisă împotriva

tatălui său pentru că acesta nu i-a pedepsit pe cei doi fii mai mici după ce răsturnaseră în capul lui Robert o oală de noapte plină.

Războiul tronului de aur

Este o confruntare între Imperiul Britanic și populația așanti din Africa de Vest, care a început după ce guvernatorul englez a făcut o criză din cauza „scaunului ordinar" care i-a fost oferit și a cerut să stea pe Tronul de aur – un tron sacru pe care nu avea voie să se așeze nimeni. Britanicii au câștigat războiul, dar guvernatorul n-a ajuns niciodată să stea pe tron.

7
Petrecerea superdistractivă a colonialismului

Dorința nestăpânită a omului de a explora, de a căuta întotdeauna orizonturi noi, este una dintre caracteristicile noastre definitorii. Este motivul pentru care specia noastră și rudele ei apropiate s-au răspândit în toată lumea de mai multe ori, într-o singură clipită la scara evoluției. Și este forța motrice ce a dat formă lumii moderne – care este produsul tâmpit, haotic și adesea inechitabil al mileniilor de migrație și comerț, colonizare și război.

Chemarea de a explora a fost cea care l-a împins în 1492 pe Cristofor Columb să ridice pânzele pe apele albastre întinse și pustii ale Atlanticului, doar ca să ajungă, după câteva luni, să eșueze ca un idiot pe o grămadă de stânci.

Acel an era pe aproape de perioada cunoscută în general drept „Epoca marilor descoperiri", deși erau descoperiri numai dacă nu erai unul dintre cei care locuiau deja în locurile descoperite. Rutele comerciale terestre dintre Europa și Asia, care fuseseră frumoase și ușor de parcurs când Imperiul Mongol se întindea peste cea mai mare parte a Eurasiei (din nou, mai multe puțin mai încolo), erau blocate acum din cauza unei combinații între marea epidemie de ciumă din secolul al XIV-lea și ascensiunea Imperiului Otoman. Și așa Europa, plină de noi tehnologii și avidă de bogății, a pus ochii pe mări. Iar ceea ce a început ca o cursă pentru comerț în Asia, Africa și nou-descoperitele continente americane se va transforma repede în misiuni de ocupație și cucerire.

După cum știe aproape toată lumea, Columb a descoperit (mă rog, „descoperit") Americile întâmplător, nimerind din greșeală în Caraibe în timp ce căuta o scurtătură către India care să nu implice ocolirea capului sudic al Africii. Dar există și o mulțime de păreri greșite

despre *ce anume* a greșit el.

Potrivit uneia dintre relatările cele mai cunoscute, s-a dovedit că avea în principiu dreptate, deoarece credea în teoria eretică potrivit căreia Pământul era rotund; între timp, nebunii creduli rămași acasă credeau că era sortit să cadă peste capătul lumii. Asta e, îmi pare rău s-o spun, o mare porcărie. De fapt, cam orice persoană educată din Europa acelor vremuri (și este valabil și pentru majoritatea celor needucați) era pe deplin conștientă că Pământul avea forma unui glob și o știa de foarte mult timp. Era așa de bine cunoscut încât, cu peste 200 de ani înainte de expediția lui Columb, teologul Toma d'Aquino scria în trecere despre asta, ca exemplu de lucru pe care toată lumea îl consideră adevărat. Ținând cont de faptul că și în zilele noastre mai există încă o minoritate încăpățânată care se îndoiește de povestea Marelui Glob, e foarte posibil ca teoria Pământului plat să fie și acum la fel de populară ca în secolul al XV-lea. În 2019, un grup de adepți ai teoriei Pământului plat are de gând să organizeze o croazieră pentru comunitatea lor, care va fi o ocazie interesantă să-și testeze teoriile. Bravo tuturor.

Deci nu, în epocă nu existau opinii divergente legate de forma Pământului. Scepticismul legat de aventura lui Columb venea dintr-o sursă complet diferită. Problema era că exploratorul încurcase unitățile de măsură, așa încât calculele lui erau complet greșite.

Întregul său plan pentru această misiune se baza pe propriile calcule legate de două aspecte: cât de mare era Pământul și cât de mare era Asia. Pentru ambele, rezultatele lui erau departe de realitate. Printre altele, ajunsese la concluzia că Asia era mult mai întinsă pe lungime decât în realitate (și este destul de lungă oricum) și astfel, cu un vânt bun, ar fi găsit în cele din urmă Japonia la câteva mii de kilometri la est de localizarea reală a insulei. Dar și mai rău, și-a făcut calculele privind circumferința globului pe baza lucrărilor astronomului persan din secolul al IX-lea Ahmad ibn Muhammad ibn Kathir al-Farghani. Nu era un punct de plecare grozav, pentru că existau estimări mai precise cam de pe vremea când matematicianul grec Eratostene din Cirene stabilise cu precizie cifra cu 1.700 de ani mai devreme. Dar nici măcar aceasta nu a fost cea mai mare greșeală a lui Columb.

Cea mai mare eroare a fost presupunerea că, atunci când vorbea de „mile", al-Farghani se referea la mile romane, care au circa 4850 de picioare (1478 de metri). Dar al-Farghani nu la asta se referea. El vorbea despre mila arabă, care are undeva între 6500 și 7000 de picioare (între 1981 și 2133 de metri). Așa că atunci când spunea că un loc se află la un anumit număr de mile, de fapt se referea la o distantă mult, mult mai mare decât își dădea seama Columb.

Fanii filmului *This is Spinal Tap*[23] știu exact ce i s-a întâmplat lui

Columb. El a confundat o unitate de măsură cu una complet diferită și așa a obținut un model ridicol de mic. Columb a crezut că lumea are cam trei sferturi din dimensiunea reală. Adăugat la decizia lui de a muta Japonia la câteva mii de kilometri depărtare, rezultatul a fost că a crezut că trebuie să strângă provizii pentru o călătorie mult mai scurtă decât cea care-l aștepta. Mulți dintre contemporani ziceau „cred că lumea ta n-are dimensiunea corectă, Cris", dar el a rămas încrezător în calculele sale. Așa că, per total, a avut destul de mult noroc să nimerească în Caraibe. (Nimeni nu se gândise serios la posibilitatea ca în locul unde n-avea cum să fie Asia să se afle un întreg continent diferit.)

Probabil merită adăugat că presupunerea eronată despre tipul de milă folosit de al-Farghani reflectă o gândire destul de eurocentrică din partea lui Columb! Dar să fim cinstiți: n-a fost nici pe departe cel mai rău lucru pe care l-a făcut Columb pentru că avea o gândire prea eurocentrică.

Este tentant să te întrebi cât de diferită ar fi putut fi istoria omenirii dacă ar fi fost mai bun la matematică și nu ar fi plecat niciodată în călătorie. Răspunsul este: probabil că nu prea tare, cu excepția faptului că acum ar vorbi mai multă lume portugheza. La vremea aceea, portughezii erau cei mai buni navigatori și marinari din Europa (expediția lui Columb a fost finanțată de Spania numai pentru că Portugalia îl refuzase, pentru că portughezii știau că încurcase calculele) și în anii următori aveau să acosteze în diferite zone ale Americilor. Pedro Älvares Cabrai a ajuns în Brazilia în 1500. Un an mai târziu, frații Corte-Real au ajuns fie în Labrador, fie în Newfoundiand, unde, anunțând lucrurile ce aveau să vină, au răpit 57 de localnici și i-au vândut ca sclavi.

De fapt, singurul lucru care ar fi putut într-adevăr să producă o diferență în istoria relațiilor dintre Lumea Veche și Lumea Nouă ar fi fost ca o persoană, realmente orice persoană, să fie capabilă să-și stăpânească impulsul natural de a ucide și de a răpi primul locuitor peste care a dat. Cu nu mai puțin de cinci secole înaintea lui Columb, vikingii au fost în realitate primii europeni care au întemeiat o așezare în America, Leif Eriksson fiind cel care a plecat din colonia din Groenlanda a vikingilor și a dat peste un loc pe care s-a hotărât să-l numească Vinland („Țara Vinului", care e probabil Newfoundiand-ul din zilele noastre). În comparație cu Groenlanda aridă și deloc distractivă, pădurile și fructele din Vinland trebuie să fi fost o veste minunată pentru vikingi, care chiar au înființat, pentru câțiva ani, o colonie comercială. Din nefericire, perspectivele lor de a realiza schimburi comerciale cu localnicii din Vinland (probabil populația Thule sau Skræling, cum îi spuneau vikingii) au fost oarecum diminuate de ceea ce s-a întâmplat când au dat pentru prima dată unii

peste alții.

Era prima întâlnire dintre europeni și americani înregistrată oficial în istorie și lucrurile au stat cam așa: vikingii au găsit un grup de zece localnici care dormeau sub canoele răsturnate și i-au omorât.

Fir-ar să fie, băieți!

Deloc surprinzător, după aceea localnicii nu au fost foarte dornici de schimburi comerciale cu vikingii, iar încăierările dintre cele două grupuri erau ceva obișnuit – inclusiv o confruntare în care neînfricații vikingi înarmați cu săbii au fost aproape înfrânți de „o prăjină cu o căpățână uriașă în capăt" (probabil o vezică de animal umflată), „care a zburat pe deasupra capetelor și a făcut un zgomot înfricoșător când a căzut" Vikingii erau atât de speriați de noutatea balonului, încât ar fi pierdut lupta dacă Freydis Eriksdottir, sora lui Leif, nu i-ar fi alarmat pe băștinași expunându-și sânii.

Ca urmare a acestor confruntări și a altora mai puțin ciudate, așezarea Vinland nu s-a pus de fapt niciodată pe picioare. Vikingii din Groenlanda au abandonat-o după zece sau douăzeci de ani. Mai mult, și așezarea din Groenlanda – care fusese întemeiată în primul rând pentru că Eric cel Roșu fusese exilat acolo fiindcă omora oameni – s-a redus treptat și a dispărut în secolele care au urmat, iar restul vikingilor din ținuturile nordice au încetat în mare măsură să-i mai acorde atenție.

Dacă lucrurile ar fi mers diferit în Vinland, ideal cu mai puține crime, atunci istoria chiar ar fi putut să urmeze un alt curs. O rută comercială stabilă între cele două Americi și Europa, cu tot schimbul de cunoștințe și calificări care putea rezulta de aici, ar fi putut duce la expunere treptată între cele două populații. Ar fi putut însemna un decalaj mai puțin dramatic în domeniul tehnologiei și al forței militare decât cel care a transformat colonizarea europeană din secolul al XVI-lea într-o poveste atât de dezechilibrată. (Le-ar fi putut oferi și americanilor mai mult timp pentru a dezvolta rezistență la bolile infecțioase din Lumea Veche, în loc să fie loviți cu tot filonul principal deodată.)

În egală măsură, lucrurile ar fi putut fi diferite dacă Abubakari al II-lea, conducătorul Imperiului Mali din secolul al XIV-lea, s-ar fi întors acasă din expedițiile sale. Împărat al unuia dintre cele mai mari și mai bogate imperii de la vremea aceea, care se întindea peste mare parte din Africa de Vest, el a renunțat la tron, putere și bogății pentru a-și satisface curiozitatea și a afla dacă de cealaltă parte a oceanului există un țărm. În 1312, a ridicat ancora din Gambia zilelor noastre, cu o flotă de 2000 de corăbii, se zice – și niciuna dintre ele n-a mai fost văzută vreodată. Unii istorici malieni susțin că s-ar putea ca Abubakari să fi ajuns de fapt pe țărmurile braziliene, dar, chiar dacă așa a fost, nu s-a mai întors, ceea ce, haideți să fim sinceri, e un

element destul de important când vine vorba de explorare.

Sau poate că lucrurile n-ar fi putut sta altfel și pur și simplu așa suntem noi. Când privești în perspectivă, o mare parte din istoria omenirii este doar povestea imperiilor care se ridică și se prăbușesc și se omoară de nebune unele pe altele. Ca și agricultura, conducătorii și războiul – toate lucrurile care au contribuit, unele după altele, la începerea erei imperiilor –, imperiile nu câștigă neapărat pentru că reprezintă cel mai bun plan pe termen lung pentru umanitate, ci pentru că, atunci când *cineva* decide s-o facă, cam tot restul lumii trebuie să i se alăture sau să se lase zdrobit. E ca o bătaie într-un bar dintr-un western vechi, numai că o mulțime de oameni nu se mai ridică atunci când reîncepe să cânte pianul.

Când Columb a reușit, în 1492, să scufunde din greșeală *Santa Maria* pe țărmurile insulei Hispaniola, numărul indigenilor Taino se ridica la câteva sute de mii. Puțin peste 20 de ani mai târziu, după ce spaniolii au introdus mineritul, sclavia și bolile din Lumea Veche, mai rămăseseră doar 32.000. Columb nu era bun la matematică, sigur, dar categoric nu aceasta a fost cea mai mare greșeală a lui.

Nu este neapărat treaba istoricilor să emită sentințe morale legate de trecut. Ei încearcă să descopere, să descrie și să pună faptele în context; să înțeleagă și să explice cum se trăia în alte vremuri și să descopere rețelele întrepătrunse ale puterii și conflictului care au dat naștere lumii în care trăim astăzi. Poți face toate astea fără să-ți dai cu părerea dacă a fost vorba despre virtute sau imoralitate. Firește, ținând cont de complexitatea care-ți dă dureri de cap, rareori e simplu să nu te apuci să emiți sentințe legate de trecut.

Din fericire, *exact* asta e treaba acestei cărți, așa că haideți să stabilim rapid ceva: colonialismul a fost rău. Foarte, foarte rău.

Cât de rău, mai precis? Ei bine, una dintre estimările privind victimele colonialismului european numai în secolul XX indică un număr de circa 50 de milioane de morți, care-l plasează alături de crimele lui Hitler, Stalin și Mao – și asta în secolul în care imperiile coloniale se prăbușeau. În suta de ani care a urmat colonizării Americilor, o estimare mai degrabă conservatoare arată că 90% din populația continentului a murit în urma unei combinații de boli, violență și muncă forțată – din nou, un număr de ordinul zecilor de milioane. Singurul motiv pentru care nu putem spune mai precis este că e dificil de estimat câți oameni trăiau acolo înainte; realmente nu știm ce am pierdut.

Sigur, povestea nu se reduce numai la numărul victimelor, înspăimântător prin lipsa sa de precizie. Comerțul cu sclavi africani, inventarea lagărului de concentrare, sclavia sexuală din imperiul japonez, sistemul spaniol *encomenienda* din Americi (unde

conchistadorii primeau ca răsplată echipe de muncă formate din localnici, cum ar primi angajații unei firme proaspăt înființate opțiunea de a cumpăra acțiuni umane la preț preferențial) – lista grozăviilor este lungă și aproape insuportabil de cumplită. Și putem adăuga și multitudinea de civilizații șterse de pe fața pământului, istoria distrusă și transferul ilegal de bogăție dintr-o parte în cealaltă a lumii, încă vizibil în perspectivele și confortul relative de care ai șanse să te bucuri astăzi în funcție de colțișorul de lume unde te-ai născut.

Cum am spus. Rău. Partea asta a cărții nu e foarte amuzantă, îmi pare rău.

Poate că nici n-ar fi fost nevoie să spunem toate astea, dar ne aflăm în toiul unei reacții destul de intense de tip „colonialismul a fost de fapt bun", așa că iată-ne aici. Argumentul este, pe scurt, că beneficiile colonialismului pentru cei colonizați și descendenții lor – modernizarea economiei, construirea infrastructurii, transferul de cunoștințe științifice și medicale, introducerea conceptului de domnie a legii – depășesc greșelile regretabile care au fost făcute. Dar oricum încerci să îndulcești pilula, situația tot se reduce la aserțiunea că popoarele colonizate erau în mod fundamental *necivilizate*; incapabile de autoguvernare, imune la progres și insuficient de avansate pentru a-și utiliza resursele naturale în mod corespunzător. Nu făceau decât să stea cu fundul pe o grămadă de aur ca niște idioți amărâți și habar n-aveau ce să facă cu el.

În primul rând, aceste afirmații se bazează mai mult pe mituri despre situația societăților pre-coloniale decât pe fapte și exagerează superioritatea câtorva țări – temporară din punct de vedere istoric și cât se poate de conjuncturală – în privința tehnologiei militare, făcând-o să pară un fel de lege morală imuabilă care stabilește Cui ar Trebui să i se Permită să Conducă Lumea. Mai mult, se bazează pe presupoziția nerostită că fără colonizare restul lumii ar fi rămas pur și simplu în stază în ultimii 500 de ani sau că este de neconceput ca – fără să dai buzna într-o țară și să o revendici – oamenii să poată face schimburi de cunoștințe științifice sau tehnologice peste granițe. Ideea este că, fără toată această colonizare generoasă, ținuturile colonizate ar fi încă blocate undeva în anii 1600. Acum acest lucru pare improbabil, mai ales ținând cont de schimbul de idei între țări care a determinat avântul inițial al progresului tehnologic european, dar bineînțeles că este imposibil de dovedit că lucrurile stau într-un fel sau altul, pentru că pur și simplu nu există destule țări în lume care să nu fi fost nici colonizate, nici colonizatoare ca să putem face o cercetare. Avem exemplul Thailandei, aproape singura care a reușit să scape. Tocmai am căutat pe net și s-a dovedit că în Thailanda există electricitate, așa încât, plecând de la exemplul ăsta singular, mă gândesc că acest argument ar putea fi o prostie.

Dar, în ultimă instanță, aici e vorba despre lucruri diferite, pentru că oamenii nu fac distincția între bine și rău așteptând câteva sute de ani și apoi făcând un fel de analiză cost-beneficii retrospectivă a acțiunilor lor. Pare mai mult o încercare ulterioară de a justifica lucrurile pe care deja vrei să le crezi. Ca urmare, discuția despre colonialism tinde să implice doi oameni care tot strigă unul la celălalt „Dar există trenurile!" și „Da, dar și masacrul de la Amritsar[24]!", până le piere tuturor cheful. (Ca să se știe, nu, trenurile nu contrabalansează masacrele și o spun în condițiile în care chiar îmi plac trenurile.)

Nimic din toate acestea nu înseamnă că pentru toate relele din lume ar fi responsabil colonialismul, pentru că nu e așa; sau că înainte de venirea coloniștilor societățile pe care aveau să le colonizeze erau toate niște oaze binecuvântate de pace și bună înțelegere, unde toată lumea trăia în armonie cu natura, pentru că nu erau. Sper că din carte a reieșit până acum destul de clar că abilitatea noastră de a fi tâmpiți și îngrozitori s-a manifestat destul de des în istoria lumii. Nu înseamnă decât că oamenii, ca specie, ar trebui probabil să încerce să se gândească la trecut pe baza celor întâmplate în realitate și nu a unei năzuințe nostalgice și nedeslușite către niște povești simple despre gloria imperiilor.

Ca să dau un simplu exemplu: ideea că sistemul colonial a adus un stil de guvernare luminat și a împământenit domnia legii în țările colonizate nu se prea potrivește cu istoria numeroaselor tratate semnate între puterile coloniale și indigeni – o istorie care nu vorbește tocmai despre „respectarea domniei legii". Această noțiune ar fi o surpriză pentru, să zicem, populațiile de nativi americani care au semnat sute de astfel de tratate cu guvernele Marii Britanii și apoi ale Statelor Unite, pentru ca toate să fie încălcate, iar ei să rămână fără pământuri. Ar fi o surpriză și pentru populația Maori, care a semnat Tratatul de la Waitangi, unde o serie de erori de traducere între versiunile în engleză și maori au produs o ambiguitate convenabilă în legătură cu drepturile cedate. Ar fi o surpriză și pentru populația Xhosa, care trăia în colonia britanică Kaffraria (da, chiar au botezat teritoriul după termenul peiorativ cu conotații rasiale la adresa populației de negri[25]) din sudul Africii și care a fost nevoită, în 1847, să îl privească pe proaspăt instalatul guvernator, Sir Henry Smith, râzând în timp ce rupea simbolic tratatul de pace în fața conducătorilor indigeni și apoi i-a obligat să înainteze unul câte unul și să-i sărute cizmele.

Apropo, acestea nu sunt metafore. Chiar așa a făcut. Merită reținut că istoria britanică îl ține minte în general pe Sir Henry Smith drept un personaj energic și eroic, imortalizat într-un roman romantic popular care descrie căsătoria lui de basm cu o fată [autorul își

verifică notițele] de 14 ani.

Toate acestea ne aduc înapoi la una dintre temele cărții: capacitatea noastră profundă și constantă de a ne păcăli singuri cu povești sau amăgiri despre ceea ce facem în realitate. Menținerea unui imperiu cere eforturi eficiente și permanente de mitizare a prezentului și de rememorare deformată a trecutului. Nepotrivirea era acolo de la bun început: de aceea scrierile lui Columb arată că era convins că face lucrarea Domnului răspândind credința creștină în același timp în care cântărea potențialul pentru cucerire și înrobire al populației Taino. Și tot de aceea britanicii au distrus sistematic zeci de mii de înregistrări din evidențele lor când au părăsit Africa, la sfârșitul perioadei imperiale, arzându-le efectiv și aruncându-le în mare, într-un efort de a șterge istoria și de a institui amnezia colectivă. (în Uganda, această operațiune a primit denumirea foarte potrivită „Moștenirea”.)

Și nicăieri nu este acest lucru mai limpede decât în ironia profundă și sumbră a unei singure acțiuni, probabil cea mai înfiorătoare din toată era colonială – când regele Léopold al II-lea al Belgiei a cumpărat, în nume personal, aproape 2,6 milioane de kilometri pătrați de teren în bazinul fluviului Congo, unde a declanșat un adevărat holocaust al muncii forțate, mutilant și profitabil, soldat cu moartea a poate 10 milioane de oameni în decurs de două decenii. Ironia este că totul a fost făcut, oficial, în numele filantropiei. Terenul a fost donat în 1885 Asociației Internaționale Africane, organizație înființată de Léopold. Donația a avut loc la Conferința de la Berlin – o întâlnire în care țările Europei și-au împărțit Africa între ele, catalizând „Cucerirea Africii”, o mișcare ce a dus colonizarea continentului la un nou nivel. Misiunea filantropică a Asociației Internaționale Africane ar fi trebuit să fie „civilizarea” populației din Congo. În realitate, a transformat întreaga țară într-o imensă plantație de cauciuc, unde pedeapsa pentru neîndeplinirea normelor era moartea sau tăierea mâinilor, picioarelor sau nasurilor. Pentru că belgienii voiau să se asigure că trupele lor nu-și irosesc muniția scumpă pe activități care nu erau esențiale – adică orice altceva în afară de omoruri –, soldaților li se cerea să predea un anumit număr de mâini tăiate, ca să demonstreze câți oameni au omorât. Un glonț, o mână. Și așa coșurile cu mâini amputate au devenit un fel de monedă a locului, care putea fi recoltată nestingherit atât de la morți, cât și de la cei vii.

Firește, Léopold și-a numit țara „Statul liber Congo”. Așa că da. Colonialismul a fost rău.

Aceasta este o carte despre eșecuri și, deși colonialismul a fost categoric rău, n-a fost chiar *un eșec*. Dacă reușești cumva să ignori etica și să te uiți doar la rezultat, a fost în mare parte un succes răsunător și mulți dintre cei aflați în spatele lui au ajuns regi (în

special cei care, de fapt, erau deja regi).

Însă deși imaginea de perspectivă este că da, puterile coloniale au reușit să devină extrem de bogate, furând agresiv lucruri de la restul lumii, aceasta pierde din vedere cât de cumplit de incompetentă a fost o foarte mare parte din goana după teritorii coloniale. Toată automitizarea despre aventurieri plini de eroism, combinată cu ispita unor bani care s-ar fi câștigat ușor, a însemnat că o mulțime de oameni care s-au aruncat în proiectul imperialist erau, ca s-o spun pe șleau, complet idioți.

Epoca descoperirilor abundă de exemple la scară mare ale efectului Dunning-Kruger. Un șir aparent nesfârșit de bărbați profund necalificați, lipsiți de experiență și de multe ori dezechilibrați au fost trimiși să conducă expediții sau colonii, în principal doar pe baza faptului că se arătau extrem de încrezători în capacitățile lor și păreau genul corespunzător de băiat.

Să-l luăm, de exemplu, pe John Ledyard, căruia britanicii i-au încredințat conducerea unei expediții care să găsească mult-căutatul izvor al râului Niger, în pofida faptului că singura lui experiență africană fusese o scurtă escală la extremitatea sudică a continentului. Născut în Connecticut, pe atunci colonie britanică, Ledyard și-a căpătat reputația de mare explorator pentru că a scris o carte populară despre călătoriile lui ca membru al echipajului condus de căpitanul Cook. Aventurile lui de unul singur lăsau totuși de dorit.

Una dintre abilitățile pe care le avea fără îndoială Ledyard era să-și facă prieteni printre oamenii importanți și să-i convingă să îi dea bani. Primul său proiect a fost o companie pentru comerțul cu blănuri, care tot nu se materializa. Însă în timp ce se afla la Paris în căutare de parteneri de afaceri, a obținut sprijinul unor personalități importante – inclusiv Thomas Jefferson, marchizul de Lafayette și alți câțiva care nu fac parte din distribuția lui *Hamilton*[26] – pentru o cu totul altă expediție. Era un plan îndrăzneț, potrivit căruia urma să străbată toată Rusia, până la strâmtoarea Bering, iar de acolo să navigheze până în Alaska și să exploreze toată lungimea Coastei de Vest a Americii. Jefferson, care venise cu ideea, l-a descris pe Ledyard drept "un om de geniu… neînfricat și întreprinzător".

Ledyard a rămas fără un sfanț în timpul călătoriei către Sankt-Petersburg, dar a împrumutat niște bani și a reușit să ajungă la Irkutsk, unde expediția s-a încheiat după ce a fost arestat pentru spionaj.

Când, în cele din urmă, s-a întors fără un ban la Londra în 1788, i s-a oferit ocazia să conducă expediția spre ceea ce era cunoscut drept „cea mai neagră parte a Africii" în ciuda faptului că nu vorbea arabă și avea în cel mai bun caz un palmares pestriț, secretarul Asociației Africane – grupul care făcea angajările pentru această expediție – a

fost impresionat pe loc. Domnul Beaufoy povestește fără suflare că la prima întâlnire cu Ledyard a fost „impresionat de masculinitatea acestei persoane, de lățimea pieptului, de expresia deschisă și de vioiciunea ochilor lui… L-am întrebat când ar pleca. «Mâine dimineață», a fost răspunsul lui”. O singură seară ar putea fi o perioadă suspect de scurtă ca să pregătești o expediție pe un teritoriu neexplorat, aflat pe un continent pe care nu l-ai văzut decât de pe puntea corăbiei, dar probabil că nici n-ai un piept așa de bărbătesc cum avea John Ledyard.

Până la urmă, acesta nu a ajuns mai departe de Cairo, unde a început să sufere de „indispoziție biliară” și a încercat să se trateze singur înghițind acid sulfuric. Care, deloc surprinzător, l-a ucis. A murit în ianuarie 1789, singurele câteva lucruri notabile din aventura lui africană fiind câteva descrieri cu adevărat utile ale rutelor de caravane și scrisori către Thomas Jefferson, în care susținea că egiptenii sunt proști și râdea de Nil că nu e la fel de bun ca râul Connecticut.

Robert O’Hara Burke (1820-1861)

Și a mai fost și Robert O’Hara Burke, un impozant polițist irlandez cu barbă, un temperament violent și o totală lipsă de simț de orientare, care a plecat în 1860 să exploreze centrul Australiei, pornind de la Melbourne și îndreptându-se către litoralul nordic. Plecată din Melbourne în aclamațiile mulțimii, expediția lui Burke a înaintat incredibil de încet, în mare parte din cauză că transporta peste 20 de tone de echipament, care includea obiecte esențiale, cum ar fi un set uriaș de masă și scaune cu furnir de cedru, un gong chinezesc și 12 perii pentru mătreață.

Mulțumită temperamentului lui Burke și totalei sale lipse de abilități de explorator, fluctuația de personal a fost ridicată, mulți

dintre membrii expediției fiind fie dați afară, fie plecând din proprie inițiativă. Când înaintarea chinuitor de lentă l-a convins în cele din urmă să scape de o parte din provizii, a ales să renunțe la cea mai mare parte a armelor și muniției, ca și la rezerva de limete, folosite pentru prevenirea scorbutului. Până la urmă, după ce parcursese vreo 3.200 de kilometri, lăsase în urmă cea mai mare parte a expediției și plecase mai departe cu numai trei oameni și câteva cămile, Burke, mort de oboseală, a ajuns la vreo 20 de kilometri de coastă, după care s-a întors pentru că avea în față o mlaștină cu mangrove. A murit pe drumul de întoarcere, la scurt timp după ce trăsese cu pușca într-un grup de aborigeni – care trecuseră pe lângă el și le oferiseră bărbaților hămesiți mâncare și ajutor.

Chiar și unii dintre exploratorii care s-au bucurat practic de succes se descurcau de fapt foarte prost. Ca René-Robert Cavalier, un francez care a ajuns să revendice în numele Franței o mare parte din zona de coastă americană și să dea numele zonei care a devenit statul Louisiana. Descris de un oficial francez ca fiind „cel mai capabil om din câți am cunoscut", primele sale isprăvi de explorator au fost determinate de convingerea că poate găsi un traseu spre China trecând prin Ohio. Era și un tip arogant – trăsătură de caracter nefericită pentru un explorator –, având talentul de a-i enerva pe cei mai mulți dintre tovarășii săi de călătorie. Ultima lui expediție, întreprinsă în 1687, a fost o încercare de a invada Mexicul și de a-l cuceri de la spanioli cu o armată formată din numai 200 de francezi. După ce s-a tot dciondănit pe tot parcursul călătoriei și a pierdut câteva nave, depășind apoi cu peste 800 de kilometri locul de acostare, Cavalier a fost asasinat în cele din urmă de propriii săi oameni, undeva în Texas.

Însă poate că autoamăgirea și infatuarea erei coloniale este cel mai bine ilustrată de istoria coloniei care n-a existat niciodată – încercarea eșuată a unui popor de a deveni actor la nivel global, care a lăsat în schimb țara secătuită și umilită. Aceasta este povestea nefericită a Imperiului Scoțian.

Omul care a ruinat Scotia

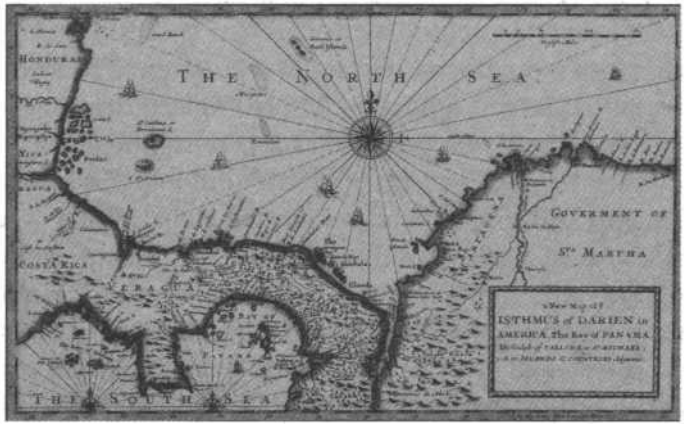

Hartă a istmului Darien, 1721

Ca mulți oameni a căror viață a ajuns clar în coloana cu „pierderi” a istoriei, și William Paterson a avut o viziune.

Nu numai că a avut o viziune; a avut și priceperea și tenacitatea să-i convingă pe alții să-i accepte planul. Paterson era de meserie bancher și om de finanțe, dar în sufletul lui era un negustor: un om care părea să îmbine, într-un ambalaj irezistibil, rigoarea unui actuar, sufletul unui poet și convingerea înflăcărată a unui predicator. Păcat că tocmai această viziune s-a sfârșit cu mii de morți și a lăsat Scotia sa natală în ruină financiară – și, mai rău, la mila vecinului său de la sud. De fapt, fără planurile dezastruoase ale lui Paterson, ar fi posibil ca Marea Britanie să nici nu existe în ziua de azi în forma pe care o cunoaștem.

Este povestea unei țări care s-a dedicat unor ambiții mărețe, dar vagi, pe baza declarațiilor publice ale unor ideologi fanatici, a avertismentelor neluate în seamă ale unor experți și a refuzului încăpățânat de a accepta realitatea și de a schimba cursul, chiar și când lumea îți transmite semnale foarte clare că s-ar putea să fi făcut o greșeală. (Mai e și o poveste despre englezii care au fost niște nenorociți, dar probabil că asta se subînțelege.)

Viziunea lui Paterson era cea a unui imperiu scoțian care avea să devină sufletul comerțului global. Și știa exact unde voia să se afle primul avanpost al acestui imperiu: un paradis verde aflat în cealaltă parte a Oceanului Atlantic, așezat pe axul Americilor. Locul se numea Darien.

Între 1698 și 1699, circa 3000 de coloniști au pornit din Scotia, susținuți de un val de naționalism și cam jumătate din averea țării, îmbătați de speranța că vor găsi paradisul lui Paterson și vor pune bazele unui imperiu, înainte de sfârșitul secolului, au descoperit că nu era deloc un paradis, majoritatea erau morți, iar averea țării ar fi putut fi la fel de bine aruncată în apele Atlanticului.

Acum, în apărarea lui Paterson, nu toate viziunile lui erau

dezastruoase. De fapt, una dintre celelalte dăinuie până în ziua de azi – în 1691, a propus pentru prima dată și apoi, după trei ani, a devenit membru fondator al Băncii Angliei. (Și în caz că vă întrebați: la un an după ce Banca Angliei a fost fondată de un scoțian, Banca Scoției a fost fondată de un englez.) Din multe puncte de vedere, Paterson a văzut mult înaintea celor mai mulți cum va modela comerțul globalizat lumea în care trăim astăzi. Dar era și optimist („comerțul poate spori comerțul, iar banii pot genera bani până la sfârșitul lumii"), și extrem de încăpățânat. Atitudinea lui a reușit să-i enerveze pe ceilalți directori ai Băncii Angliei suficient de tare încât să fie obligat să demisioneze din consiliul de administrație la mai puțin de un an după înființarea acesteia.

Așa că Paterson a revenit la ideea care fusese un fel de obsesie timp de mai mulți ani: o colonie comercială la Darien, pe coasta de est a istmului Panama, fâșia subțire de uscat care forma cel mai îngust punct al continentului american. Cu secole înainte de construirea faimosului canal, era deja clar că Panama era locul unde călătoria din Atlantic în Pacific și invers era cel mai simplu de făcut. Nu tocmai *simplu*, pentru că uscatul nu era nici pe departe simplu de străbătut – totuși mai rapid și mai sigur decât călătoriile primejdioase pe mare, în jurul Capului Horn sau prin strâmtoarea Magellan. Făcând legătura între cele două oceane, scria Paterson cu înfloriturii melodramatice, Darien va deveni „poarta către mări și cheia universului".

Aceste lucruri se întâmplau la începutul apogeului expansiunii sălbatice a Europei, iar Scoția își dorea și ea să ia parte la acțiune. Până în anii 1690, spaniolii și portughezii își luaseră, timp de aproape două secole, partea leului din resursele pe care le extrăseseră din coloniile lor americane; mai recent, englezii și olandezii intraseră în joc cu mare succes. Buluceala pentru crearea de imperii globale acoperea acum Asia, Africa și Americile, în condițiile în care strategia generală „fă-ți apariția cu puștile și ia-le tot" promitea în continuare bogății nemaivăzute, fără vreun semn de încetinire a ritmului.

Epoca imperială a fost și epoca revoluției financiare: în consecință, mare parte dintre cele mai riscante aspecte ale colonialismului au fost jucate nu numai de către state, ci și de societăți anonime susținute de state și listate public, care estompau limitele dintre afacerile comerciale și geopolitică. Printre acestea se numărau și monștri notorii cum erau Compania britanică a Indiilor Orientale și Compania olandeză a Indiilor Orientale și modelul acestora avea de gând Paterson să-l copieze în mare pentru compania lui. Acestea aveau influență globală, averi colosale și o putere care o depășea pe cea a multor state. Fără îndoială, de multe ori companiile acționau ca niște țări de sine stătătoare și exercitau o influență incredibilă asupra guvernelor din propriile lor țări. (Foarte diferit de ceea ce se întâmplă

azi.)

În plus, anii 1690 au fost și o perioadă de nesiguranță și îndoială în Scoția. Scoțienii erau îngrijorați încă de când Iacob al VI-lea, cel care comandase o nouă traducere a Bibliei și fugărise vrăjitoare, se dusese spre sud în 1603 și unificase coroanele Scoției, Angliei și Irlandei. Făceau parte dintr-o uniune, da, dar încă erau o națiune independentă din punct de vedere politic: aveau propriul parlament, își adoptau propriile legi și își păstraseră moneda. Cu toate acestea, unele pături ale societății scoțiene aveau suspiciuni tot mai mari că înțelegerea nu era cinstită. Unificarea coroanelor, credeau ei (nu fără motiv) era un aranjament care venea doar în sprijinul intereselor englezilor; Scoția avea să rămână întotdeauna ruda mai săracă, iar dictatele transmise de la Londra aveau să favorizeze întotdeauna capitala britanică în detrimentul Edinburgh-ului.

Aceste sentimente erau intensificate și de faptul că alții insistau pentru o uniune și mai strânsă cu Anglia. Iar atmosfera încărcată a fost zgândărită și mai tare de problemele financiare din anii 1690 – o criză monetară în Anglia, un rege care încerca să finanțeze războaie în țări străine și „cei șapte ani de năpastă" ai recesiunii, recolte compromise și penuria de alimente din Scoția care au dus la înfometarea și sărăcirea multora. În loc să-i facă pe scoțieni mai puțin dornici să-și asume riscuri, criza economică s-a dovedit un teren fertil pentru oricine venea cu o promisiune de a schimba statu-quo-ul. Așa că, atunci când a apărut planul lui Paterson, a fost îmbrățișat cu înflăcărare patriotică, fiind considerat o cale prin care Scoția își putea reafirma independența, se putea elibera din chingile uniunii și își putea lua viitorul în propriile mâini.

Paterson nu și-a conceput planul ca pe o chestiune de mândrie națională – de fapt, încercase să convingă și alte țări să-l susțină înainte să se îndrepte către țara sa natală. Și chiar și după ce fusese înființată drept companie scoțiană în 1695 („Compania pentru comerțul Scoției cu Africa și Indiile", sprijinită de o lege adoptată de parlamentul scoțian, care îi oferise un domeniu de activitate larg și termeni ridicol de generoși), tot a încercat să găsească finanțare la Londra. Acesta este momentul când au început toate s-o ia razna – și când fondatorii au început să nu mai ia în seamă semnalele de avertizare.

În primul rând, totuși, lucrurile *nu* au luat-o razna; de fapt, au mers chiar cum trebuie. *Prea* bine, după cum s-a dovedit. Cu reputația lui Paterson la Londra și abilitățile lui de negustor, la care se adăuga un entuziasm nestăpânit pentru societățile anonime și cu ambiții globale, Compania Scoției n-a avut nicio problemă să găsească susținători, atrăgând angajamente de finanțare în valoare totală de circa 300.000 de lire sterline – o sumă mare. Din păcate pentru ea, interesul pentru

proiect a fost atât de mare, încât n-avea cum să nu atragă și atenția Companiei Indiilor Orientale.

Ca să ne exprimăm eufemistic, Compania Indiilor Orientale nu era prea încântată de perspectiva competiției. La fel ca mare parte din restul comunității de afaceri de la Londra, și aceasta fusese înspăimântată de moarte de problemele financiare din ultimii zece ani și înregistrase pierderi masive în ultimul an. La acea vreme, Compania Scoției nu-și stabilise ca obiectiv zona Panama și (în speranța complet deșartă de a păstra super secretul) nici măcar nu menționase public ideea unei expediții în America. În schimb, după cum sugera denumirea completă a companiei, proiectul era prezentat ca având drept obiectiv Africa sau Indiile de Est. Răspunsul previzibil al Companiei Indiilor Orientale a fost, ca să parafrazăm aproximativ, „nici în ruptul capului".

Și așa, compania a cărei putere și bogăție era legată fără scăpare de succesul proiectului imperial britanic a început să-și facă simțită influența. Pentru Compania Scoției, aceasta a fost prima lecție de *realpolitik* în formă dură în comerțul global: că doar fiindcă spui „vrem să facem comerț internațional la greu" și, mai mult, vrei să faci comerț internațional așa cum ți-ai dori tu nu înseamnă că restul lumii o să fie pur și simplu de acord cu tine.

Parlamentul englez era revoltat de termenii legii adoptate de parlamentul scoțian, care își dădea singur cu stângul în dreptul oferind companiei o oportunitate de vis pentru liberul schimb: scutirea totală de tarife și taxe vamale și de import pe o perioadă de 21 de ani. Parlamentarii englezi voiau să știe cum va afecta acest lucru relațiile vamale și comerciale dintre Anglia și Scoția și cum de i se permisese parlamentului scoțian să adopte o asemenea lege. Cum între cele două țări nu exista o graniță fizică, legiuitorii au avertizat că „bunurile susnumite vor fi inevitabil aduse de scoțieni în Anglia pe furiș… întru prejudicierea gravă a Majestății Voastre la vămile Voastre".

Parlamentul englez a lansat anchete, a cerut rapoarte și a amenințat că va aduce acuzații împotriva oricui implicat în Companie. Regele William, luând partea englezilor (ceea ce n-a surprins pe nimeni), a făcut cunoscut că era al naibii de ofticat. Moment în care toate angajamentele de investiții de la Londra s-au mistuit în mod misterios.

Povestea s-a repetat când compania a încercat să strângă fonduri pe continent, în capitalele comerciale Amsterdam și Hamburg. Compania Olandeză a Indiilor Orientale nu a fost nici ea mai fericită de această stare de lucruri decât sora ei din Anglia, iar eforturile sale – alături de un șiret diplomat englez care a dus o campanie de denigrare fără egal împotriva companiei – au făcut ca Paterson și colegii lui să aibă o mulțime de întâlniri la cafea, la care erau obținute informații

despre planurile lor, dar s-au ales cu puțin în ceea ce privește banii propriu-ziși.

Însă dacă eforturile Angliei de a zdrobi visurile scoțiene au mers de minune în privința blocării investițiilor externe, au avut un efect diametral opus în Scoția. Întărâtați de sentimentul justificat al nedreptății, scoțienii au îmbrățișat proiectul nu numai ca pe o oportunitate financiară, ci și ca pe o expresie a identității naționale. Poate că Paterson n-a avut de gând ca proiectul Darien să devină un exercițiu naționalist – chiar nu era interesat decât de aplicarea în practică a teoriilor sale –, dar, negustor înnăscut fiind, știa când să profite de sentimentul popular, așa că și-a legat bucuros experimentul economic de valul de înflăcărare patriotică și revoltă naționalistă.

La 26 februarie 1696, când s-au deschis la Edinburgh registrele de subscripție pentru Companie, s-au adunat mulțimi impresionante, ceea ce nu era chiar normal pentru ce reprezenta, de fapt, *Contabilitate*: *Transmisiune în direct*! Scoțienii au *revărsat* efectiv bani în proiect. Scoția nu era o țară bogată la vremea aceea, dar nici chiar după cei șapte ani de năpastă tot nu era o țară săracă. La fel ca mare parte din restul Europei, avea o clasă de mijloc înfloritoare, care se număra printre cei mai entuziaști susținători ai proiectului – spre deosebire de alte societăți, cum era Compania Indiilor Orientale, ai căror investitori erau limitați mai degrabă la nobilime și negustorii bogați. Potrivit istoricului și autorului Douglas Watt, care a studiat actele companiei pentru cartea *The Price of Scotland*, cel mai mare grup unitar de susținători era format din micii proprietari de terenuri care nu făceau parte din nobilime. Dar lucrurile nu s-au oprit aici. Un segment reprezentativ al societății scoțiene și-a investit banii în Companie – de la nobilii de frunte la avocați, doctori, clerici, profesori, croitori, soldați, ceasornicari, cel puțin un „săpunar” și chiar și niște servitori mai înstăriți. Entuziasmul era contagios. Principalul subiect de discuție pretutindeni erau poveștile despre bogățiile extraordinare care așteptau în colonii; se scriau cântece și poezii de slavă pentru companie și se ridicau rugăciuni care să-i aducă noroc.

E greu să dai o cifră precisă, date fiind ciudățeniile istoriei și faptul că în țară erau în circulație două monede, însă Watt estimează că în visteria companiei a intrat o sumă cuprinsă între o șesime și o jumătate din *masa monetară totală a Scoției din acea perioadă*. Când incluzi întreaga sumă subscrisă (pentru că numai o parte din bani trebuia plătită în avans), este posibil ca fondurile angajate să fi depășit de fapt valoarea totală a monedei aflate în circulație.

Ca să fie clar, ăsta nu e un lucru bun.

Paterson părea să fi înțeles bine cum pot fi alimentate ideile fixe financiare și profita de acest lucru. De fapt, punea problema în termeni tulburător de asemănători cu ceea ce se înțelege astăzi prin

„viralizare”. Într-o scrisoare din 1695 spunea că, „dacă nu merge de la prima încercare, strângerea unui fond reușește arareori sau niciodată, gloata fiind condusă de obicei mai mult de exemplu decât de rațiune”. S-ar putea ca unul dintre factorii-cheie să fi fost faptul că registrele de subscripție nu erau private, ci publice, și cu siguranță Compania le făcuse publice tocmai pentru ca toată lumea să vadă cine erau investitorii. Iar Paterson viza în mod deliberat personalități proeminente („agenți de influență”, dacă vreți) care să susțină cauza de la început, în speranța că vor fi exemplul care să-i îndrume cu mai multă forță decât rațiunea. Ca un fel Kickstarter sau Gofundme de secol al XVII-lea, strategia lui Paterson a transformat simpla susținere a Companiei dintr-o decizie financiară personală într-o declarație publică de credință – și i-a făcut pe cei care *nu* o susțineau să sară în ochi prin absență.

Firește, toate acestea au dus la crearea unei spirale care se amplifica singură și a unei atmosfere unde vocile care se opuneau sau își exprimau scepticismul erau acoperite. În 1696, John Holland (englezul care fondase Banca Scoției) nota cu părere de rău că, atunci când a încercat să critice proiectul, a fost acuzat de spionaj în beneficiul Companiei Indiilor Orientale. „Așa de mare este zelul populației în privința (companiei) pentru comerțul cu India și Africa, că mulți s-au întors din acest motiv împotriva mea; și pentru că nu pot răspunde la ce am ridicat eu împotriva proiectului lor, își spun unul altuia că nu trebuie să credem ce zis-a domnul Holland, pentru că e englez… a devenit periculos să-și exprime omul gândurile liber pe acest subiect și oamenii sunt și mai îngroziți și temători să-și spună părerea…”

Combinația de indignare față de acțiunile englezilor, siguranța de sine patriotică tot mai puternică, promisiunile avântate și o viziune convingătoare, șmecheria cu transformarea sprijinului într-un spectacol și ispita de modă veche cu banii făcuți repede au creat cam cel mai fertil cu putință teren pentru o adevărată „nebunie a evadării”. Și așa s-a întâmplat că pe 14 iulie 1698, conduse de mulțimi entuziaste, cinci vase au ridicat ancora din Leith, avându-i la bord pe William Paterson și alte 1.200 de suflete pline de speranță, care se îndreptau către o destinație din America Centrală unde Paterson nu mai fusese niciodată.

A, da, nu v-am spus până acum? WILLIAM PATERSON NU MAI FUSESE NICIODATĂ ÎN DARIEN.

De ce era așa de hotărât băiatul nostru pe Darien ca bază a marelui său experiment comercial rămâne un mister până în ziua de azi. Cu siguranță a petrecut multă vreme în Caraibe ca negustor, dar în biografia lui sau în scrierile publicate nu există nicio dovadă că s-ar fi apropiat măcar vreodată de istmul Panama. În schimb se pare că

auzise povești despre acesta, după toate probabilitățile de la pirați. (Asta se întâmpla în epoca de aur a pirateriei, când pirații din Caraibe – cei din viața reală, nu cei generați pe computer – își vedeau de treabă, fie ca elemente criminale, fie, adesea, cu susținerea tacită a guvernelor care voiau ca aceștia să-i hărțuiască pe rivalii lor cu pretenții coloniale.)

Nu e clar nici cum a reușit Paterson să-i convingă de fiecare dată pe ceilalți directori ai Companiei Scoției să-i sprijine viziunea în care Darien devenea nodul viitorului imperiu global scoțian, bazându-se doar pe zvonuri. Cu siguranță că au avut o mulțime de ocazii să schimbe cursul – în 1697, cu un an înainte de plecarea corăbiilor, chiar au fost cât pe ce să renunțe cu totul la proiectul Darien și să se concentreze în schimb pe obiective mai modeste.

Directorii deveneau conștienți de faptul că, plină de bani după strângerea de fonduri de la Edinburgh, Compania cheltuise mai mult decât era cazul și nu putea garanta fonduri care să susțină complet ambițiile. (Hotărâseră în mod nesăbuit să cumpere numai corăbii noi, moderne, de pe continent, într-un moment în care majoritatea rivalilor lor își închiriau cea mai mare parte a flotei. E posibil să fi fost un efort să se dea mari în fața potențialilor investitori olandezi și germani – cam ca un start-up din domeniul tehnologiei, care nu are profit, dar are birouri ostentative în cea mai scumpă zonă din oraș.) Mai mulți experți bine văzuți și-au exprimat în fața directorilor îndoielile în legătură cu viabilitatea expediției, solicitând ca suma deja strânsă să fie investită în misiuni comerciale mai puțin imperiale în Asia. Conducerea băncii era pe deplin conștientă de capcanele acestei destinații și chiar a luat în calcul alte câteva locuri din zona Americii, care ar fi putut fi mai potrivite… și totuși acest grup de persoane serioase, educate și extraordinar de respectabile a reușit să se convingă că a avut dreptate de la bun început și a decis să meargă înainte.

Ce anume erau capcanele acelea a început să devină clar la scurt timp după sosirea coloniștilor, la începutul lui noiembrie 1698. Mulți dintre ei nici măcar nu știuseră că Darien era destinația lor: ordinele au fost dezvăluite numai după plecarea corăbiilor din port, ca parte a eforturilor disperate ale companiei de a-și ascunde planurile față de rivali.

Inițial, lucrurile au arătat grozav. Coloniștii erau uluiți de frumusețea naturii și de speciile străine (pentru ei), broaștele țestoase de uscat, leneșii și furnicarii uriași. Localnicii Guba păreau prietenoși și povesteau despre mine de aur aflate la doar câțiva kilometri distantă. Coloniștii au fost încântați să descopere „un golf excelent” cu o lungime de circa 3 kilometri, protejat natural, despre care unul dintre ei, Hugh Rose, credea că „poate să găzduiască 1000 dintre cele

mai bune corăbii din lume". Altă mențiune anonimă dintr-un jurnal spune că „solul e bogat, aerul este plăcut și temperat și toate fac locul dătător de sănătate și confortabil".

Partea cu „dătător de sănătate" s-ar putea să fi fost o exagerare. Nu peste mult timp, unii dintre coloniști au început să se îmbolnăvească și să moară. Una dintre primele victime a fost soția lui William Paterson, la mai puțin de două săptămâni după sosire. Câteva zile mai târziu a murit și ultimul preot.

Dar în ciuda acestor tragedii nou-veniții își păstrau încrederea. Au denumit golful Caledonia, după vechiul nume al Scoției, și s-au apucat imediat să-și construiască primul oraș, pe care l-au numit New Edinburgh. Așa de încântați au fost de descoperirile făcute, încât l-au trimis pe contabilul-șef Alexander Hamilton (nu cel din musical) să se întoarcă în Scoția cu o navă franceză de pirați care trecea prin zonă și să ducă veștile bune acasă.

Un semn destul de clar despre cât de prost mergea treaba a venit când corabia lui Hamilton s-a scufundat imediat ce a plecat din port.

În acest moment, s-a lămurit și de ce un port natural așa de mare nu era folosit de nicio altă putere colonială. Cam ca în *Hotel California* al celor de la Eagles, era simplu ca bună ziua să intri, dar să pleci era o cu totul altă poveste. Vânturile dominante băteau în așa fel încât la ieșirea din zona adăpostită a golfului corăbiile erau imediat împinse înapoi și lovite de valuri uriașe. Corabia la bordul căreia se afla Hamilton a fost făcută bucăți în circa 30 de minute, iar jumătate din echipaj s-a înecat. (Hamilton a supraviețuit și avea să ajungă în cele din urmă în Scoția și să le spună tuturor ce bine merg lucrurile.) Compania fusese avertizată de marinari cu experiență că vasele lor mari și costisitoare cu chilă joasă erau cu totul nepotrivite pentru navigația în Marea Caraibelor, dar ignorase informația. Ai zice că, pentru o colonie care-și propunea să facă schimburi comerciale, faptul că vasele aveau să fie blocate în port mai multe luni pe an i-ar fi putut face să-și reconsidere poziția, dar nu.

Este discutabil și cât de clar gândiseră toată povestea asta cu comerțul. Cercetările lui Douglas Watt sugerează că, pentru o misiune comercială, cheltuiseră o parte remarcabil de mică din buget pentru bunuri cu valoare comercială – care constau în principal în stocuri masive de pânză, dar includeau și peste 200 de peruci bărbătești, un stoc considerabil de pantofi la modă și un număr mare de piepteni. (Aceștia din urmă fuseseră poate aduși cu convingerea că băștinașii din întreaga lume se pierd cu toții cu firea la vederea unui pieptăn și vor renunța pe loc la pământuri. Până la urmă, populația Guba pare să nu fi dat doi bani pe piepteni.) Pe de altă parte, dacă scopul misiunii era doar să înființeze o așezare, probabil că ar fi putut-o face cu ceva mai puține peruci și cu ceva mai multe unelte în schimb.

Când a început construcția coloniei New Edinburgh, a început să se prăbușească rapid și moralul. Munca era istovitoare și se desfășura într-o căldură cu totul ne-scoțiană. Când, după două luni de ciopârțit neproductiv în jungla deasă care nu părea să cedeze niciodată, conducătorii au hotărât că n-au construit unde trebuie de la bun început („o simplă mlaștină”, după cum a descris-o Paterson), iar moralul s-a prăbușit și mai rău. Apoi au început ploile – iar ploile din Panama nu sunt ca ploile din Scoția. Și Rose și-a schimbat destul de repede părerea bună despre loc, acum scriind: „pe țărm și în jurul golfului e plin de mangrove și pământ mlăștinos, ceea ce este foarte nesănătos.”

Mlaștinile erau mai mult decât nesănătoase. Boala care o ucisese deja pe soția lui Paterson a început să ia viața tot mai multor coloniști. Nu este clar despre ce era vorba, pentru că îi spuneau doar „febra”, dar cel mai probabil este vorba despre malarie sau friguri galbene, răspândite de țânțarii din mlaștinile de lângă colonie. (Bineînțeles, ambele boli erau și ele coloniste, fiind aduse, convenabil, de europeni din Lumea Veche.) Coloniștii mureau într-un număr alarmant.

Cei care nu se îmbolnăviseră de friguri își distrugeau tot mai mult sănătatea în alte feluri, pentru că unul dintre principalele beneficii pe care decisese Compania să le ofere era o rezervă îmbelșugată de tărie. Oamenii de pe Caledonia au început să-și înece amarul în rom și brandy, ceea ce nu grăbea sub nicio formă construcția coloniei. După o vreme, liderii au decis să renunțe cu totul la ridicarea orașului și s-au concentrat să facă un fort, pentru că erau din ce în ce mai îngrijorați de riscul unui atac spaniol masiv.

A, da. Spaniolii. Știți, de fapt încă n-am amintit cea mai mare și mai surprinzător de evidentă problemă pe care o avea planul lui Paterson: faptul că spaniolii erau destul de-al naibii de siguri că Darien le aparținea deja.

Le-a venit ideea din câteva detalii. Cum ar fi că erau activi în zona istmului Panama de vreo două secole. Cum ar fi că era o rută vitală pentru aducerea în Spania a aurului și argintului jefuit din America de Sud. Și cum ar fi că Darien se afla exact între trei dintre marile lor orașe. De fapt, chiar ocupaseră Darien-ul în trecut, înainte să renunțe la el, din cauza tuturor problemelor pe care abia acum le descopereau scoțienii. Ideea că Spania avea să permită unei țari parvenite să vină lejer și să înființeze o nouă colonie fix în mijlocul posesiunilor sale era caraghioasă.

Cum a putut să-și imagineze măcar Compania Scoției că spaniolii îi vor lăsa pur și simplu să scape basma curată?

E de-a dreptul un mister. Însă putem să ne facem măcar o idee generală despre cum gândeau. Inspirați de poveștile romantice piratерești despre atacuri încununate de succes asupra proprietăților

spaniole din zonă, scoțienii păreau să creadă că nu mai era decât gura de Spania, o putere imperială în declin, căreia i-au apus zilele de glorie. În ciuda faptului că flota spaniolă era mai numeroasă decât a Scoției (cu scorul de 1 la 0), probabil au crezut că, dacă reușesc să respingă atacurile inițiale, o să-i prindă pe adversari cu ocaua mică.

Doar că… nu așa s-a întâmplat. În primul rând, Spania nu avea nevoie să atace direct. Dacă încercările englezilor de a contracara ambițiile Scoției fuseseră păgubitoare și înainte, nu erau nimic în comparație cu ceea ce se întâmpla acum. Spaniolii l-au informat pe regele William, rapid și diplomatic, că mica aventură scoțiană era exact genul de mizerie din care pornesc războaiele. Cum abia se extrăsese dintr-unul dintre războaiele programate cu regularitate cu Franța, William voia cu disperare să mențină pacea cu Spania, așa că a poruncit imediat ca niciun teritoriu sau navă engleză să nu-i aprovizioneze, ajute sau chiar să corespondeze cu scoțienii.

Când noutățile au ajuns în Caledonia, coloniștii au pierdut orice speranță. Nu mai aveau vești de acasă de când ajunseseră, nici provizii proaspete nu mai veniseră, în pofida solicitărilor regulate pe care le trimiseseră în Scoția – și acum erau complet izolați, iar toate speranțele de a găsi aliați în regiune fuseseră spulberate.

Înainte de instituirea embargoului britanic, coloniștii reușiseră să respingă un atac spaniol de mică amploare, despre care fuseseră avertizați din timp de către căpitanului unui vas englezesc trimis să le spioneze activitățile. (în mod umilitor, căpitanul englez ajunsese de fapt în zonă înaintea lor, deoarece tentativele Companiei de a păstra secretul fuseseră deosebit de stângace.) Acea mică victorie a ridicat moralul pentru o vreme, dar efectul a dispărut când una dintre navele flotei scoțiene a fost capturată de spanioli în timp ce căuta parteneri comerciali, echipajul a fost aruncat în închisoare și încărcătura a fost confiscată.

Acum, că jumătate din populația Caledoniei murise, era pe moarte sau în închisoare și cealaltă jumătate era parțial epuizată, înfometată și mahmură, vestea că erau complet izolați a fost ultima picătură. Crezându-se cu totul abandonați, coloniștii au decis în masă să plece din Darien și să se întoarcă acasă cu capul plecat.

Așa se face că, la nouă luni după ce William Paterson ajunsese în sfârșit în locul la care visase cea mai mare parte a vieții, văduv și acum bolnav și el, a fost urcat la bordul unei corăbii care să plece din Daren. A supraviețuit frigurilor, dar nu mai avea să revadă acele locuri niciodată.

Boala făcea încă ravagii în rândurile coloniștilor, a căror călătorie spre casă via Jamaica și New York a fost la fel de îngrozitoare ca și timpul petrecut pe Darien. Le-a luat aproape o săptămână numai să iasă din port, iar pe drumul spre casă au mai murit câteva sute de

oameni. O corabie s-a scufundat, iar alta a fost aproape distrusă. La final, un singur vas avea să ajungă clătinându-se până în Scoția. Unde, din păcate, n-a ajuns în timp util să poată opri o altă flotă care pornise spre Darien ca să afle ce se petrecuse cu ei.

Așa e, Compania Scoției decisese în cele din urmă să trimită întăririle mult așteptate, tocmai atunci când era prea târziu.

A doua flotă a ajuns la sfârșitul lui noiembrie 1699, găsind „un ținut pustiu": rămășițele abandonate și arse ale New Edinburgh-ului, un fort năpădit de vegetație și multe morminte nu prea adânci.

Împotriva oricărei rațiuni, nou-veniții au decis să rămână, să reconstruiască și să încerce să reziste cât trimiteau după alte provizii. Tot ce au realizat cu asta a fost că s-au îmbolnăvit și au murit tot mai mulți dintre ei, oferind Spaniei ocazia să demonstreze că zilele ei de glorie nu apuseseră încă. La câteva luni după trecerea în noul secol, spaniolii au venit în forță să le reamintească tuturor cine era încă șeful. Răpuși de febră, scoțienii au reușit cumva să reziste sub asediu o vreme, dar până în aprilie au fost forțați să se predea. Imperiul scoțian apusese.

Probabil înțelegând valoarea propagandistică a unui inamic învins care fuge cu coada între picioare sau poate doar pentru că le părea rău pentru amărâții de scoțieni, spaniolii le-au permis să plece. Din nou, pe drumul spre casă, sute de coloniști au murit de friguri. O furtună violentă le-a mai distrus două nave, la bordul cărora au mai murit 100 de oameni – inclusiv remarcabil de ghinionistul contabil Alexander Hamilton, care, după ce ajunsese în Scoția în ciuda primului său naufragiu, alesese să se întoarcă pe Darien cu a doua flotă.

În total, aproape 3.000 de oameni au plecat din Scoția către Darien. Între 1.500 și 2.000 dintre ei au murit probabil fie în golful Caledoniei, fie pe mare. Mulți dintre supraviețuitori nici nu s-au mai întors în Scoția.

La Edinburgh, eșecul proiectului a avut efectul unei unde de șoc pe măsură ce ajungeau treptat veștile, pe parcursul anului 1700. Într-un mediu politic proaspăt polarizat, subiectul a devenit o minge de fotbal politică, reacțiile fiind împărțite între cei care dădeau vina pe directorii Companiei pentru eșecul lor rușinos și cei care dădeau vina pe englezii perfizi care își băgaseră coada. La Edinburgh au avut loc adunări violente în sprijinul Companiei. Un colonist nemulțumit, ale cărui broșuri îi atacau dur pe directorii Companiei, a fost acuzat de defăimare; trei susținători ai Companiei, care făcuseră o gravură injurioasă la adresa guvernului au fost judecați, fără succes, pentru trădare. De fapt, nu mai conta care era realitatea – nu mai conta decât de ce parte ești.

Efectul nu a fost numai politic, ci și financiar: în toiul unei crize economice, un procent semnificativ din bogăția țării fusese aruncat pe

fereastră. Investitorii individuali pierduseră sume importante pe care nu mai sperau să le recupereze. Scoția fusese umilită și slăbită.

Bineînțeles, nicio schimbare politică majoră nu se întâmplă dintr-un singur motiv. Forțele care împingeau Scoția spre uniunea deplină cu Anglia erau complexe și nu răsăriseră brusc în urma planului nesăbuit urzit de Paterson. În definitiv, era sfârșitul secolului al XVII-lea, când granițele și alianțele păreau să se schimbe de la o săptămână pe alta. Dar e al naibii de sigur că și Darien a avut contribuția sa – în special când, ca parte a acordului de uniune de peste câțiva ani, s-a dovedit că Anglia oferea Scoției un plan de salvare financiară. Nu numai pentru stat; și pentru investitorii în nume propriu în Compania Scoției, care aveau să-și recupereze investiția inițială, împreună cu o dobândă generoasă.

Mulți au numit-o mită. „Suntem cumpărați și vânduți pe aur englezesc", după cum avea să scrie Burns[27] 80 de ani mai târziu. Unii au considerat toată povestea ca pe un complot englezesc ocult de a face Scoția într-atât de neputincioasă încât să nu-i mai rămână alte opțiuni. Alții se bucurau să-și primească banii înapoi.

Paterson a militat în favoarea uniunii.

În mai 1707, s-a născut Regatul Unit. În august au intrat în Edinburgh douăsprezece căruțe bine păzite încărcate cu aproape 400.000 de lire.

Chestia e că Paterson nu se înșelase. Panama chiar era o localizare excelentă pentru o colonie – de fapt, arheologul Mark Horton a făcut măsurători în istm în 2007 și a ajuns la concluzia că rutele propuse de Paterson dinspre Darien erau de fapt realiste. Previziunile lui despre evoluția comerțului mondial nu sunt departe de adevăr nici în ziua de azi; mai mult, Paterson a promovat în mod explicit comerțul ca pe o alternativă non-violentă la atrocitățile imperiale, scriind că schimburile comerciale puteau aduce bogăție fără „să luăm asupra noastră atâta vinovăție și sânge ca Alexandru și Cezar" Ceea ce, sincer, îl face aproape un tip destul de ancorat în realitate pentru vremea aceea. (Totuși, să nu exagerăm: discuțiile vesele despre minele de aur virgine din Darien arată că mulți dintre susținătorii proiectului se implicaseră pentru devalizarea resurselor naturale.)

Ceea ce a sortit eșecului proiectul a fost neputința colectivă a susținătorilor de a încerca să rezolve problemele dificile. N-au luat în seamă detaliile, cum ar fi tipul de corabie de care aveau nevoie și ce provizii să ia cu ei; au ignorat pur și simplu imaginea de ansamblu, cum ar fi implicațiile geopolitice ale acțiunilor lor. În schimb, când au apărut obstacole sau capcane au ajuns să-și creadă propriile înșelătorii și să se convingă și mai tare că au avut dreptate de la bun început. Este un caz clasic de mentalitate de grup.

Până în ziua de azi, povestea aventurii din Daren divizează Scoția.

La referendumul pentru independență din 2014, a devenit o metaforă pentru ambele părți. Pentru naționaliști, o parabolă despre modul cum Anglia a încercat mereu să saboteze și să oprime speranțele scoțiene; pentru unioniști, o lecție despre pericolele pe care le implică renunțarea la stabilitate în favoarea unor ambiții nerealiste.

Ca poveste, se pretează la metaforă. Vreau să spun că e povestea unei țări care întoarce spatele unei uniuni politice cu unul dintre cei mai apropiați parteneri comerciali, în favoarea unei viziuni iluzorii privind o influență globală nestingherită promovată de fanatici ai liberului schimb cu vise imperiale, care și-au ambalat planurile vagi în patriotism ofensat, în timp ce au ignorat în mod constant avertismentele experților în legătură cu realitatea practică a situației.

Din păcate, în momentul ăsta nu-mi vine în minte nimic pentru care să reprezinte o metaforă.

ALȚI CINCI EXPLORATORI CARE AU DAT-O-N BARĂ

Louis-Antoine de Bougainville

> Un explorator care, deși a devenit primul francez care a făcut ocolul Pământului pe mare, a ajuns până la Marea Barieră de Corali, dar de-acolo s-a întors, ratând astfel descoperirea Australiei.

John Evans

> Între 1790 și 1800, Evans, originar din Țara Galilor, și-a petrecut cinci ani în căutarea unui trib galez pierdut în America, perioadă în care a fost închis de spanioli pentru spionaj. Ulterior, a găsit tribul Mandan și a descoperit că n-avea nicio origine galeză.

Vilhjalmur Stefansson

> Explorator canadian care credea că zona arctică este de fapt un loc destul de primitor și care, în 1913, a și condus o expediție în zonă. Când nava s-a blocat între ghețuri, le-a spus oamenilor săi că va pleca în căutare de hrană în fruntea unui mic grup, după care i-a abandonat fără întârziere.

Lewis Lasseter

> În 1930, Lasseter a condus o expediție de explorare în deșertul din centrul Australiei, în căutarea unui enorm „recif” din aur pur pe care pretindea că-l descoperise cu ani în urmă. Așa ceva nu există. În cele din urmă, membrii expediției l-au părăsit și apoi i-au fugit și cămilele, în timp ce el își făcea nevoile, iar Lasseter a murit.

S. A. Andrée

>

Inginer și aventurier suedez, Salomon Andrée a avut ideea excelentă să ajungă la Polul Nord cu ajutorul unui balon cu hidrogen – și a pornit deși balonul pierdea gaz. Și el, și echipajul lui au murit undeva în zona arctică.

8
Diplomația pentru tonți și/sau actuali președinți

Pe măsură ce călătoriile în toată lumea au căpătat avânt în Era descoperirilor, tot așa s-a întâmplat și cu ocaziile de a începe accidental tot felul de războaie, deoarece crescuse spectaculos numărul de țări pe care le puteai scoate din sărite. Plecând de la premisa că, măcar uneori, chiar vrei să eviți războaiele, atunci (cu excepția variantei încă neclare a chestiei pe care o făcea populația Harappa) cele mai mari șanse le are diplomația. Aceasta este arta care permite unor grupuri mari de oameni să nu fie javre unii cu alții – sau măcar să reușească să fie de acord că da, toți suntem uneori javre, dar de ce să nu încercăm s-o lăsăm un pic mai moale?

Din păcate, nici la asta nu ne prea pricepem.

Problema principală în relațiile internaționale provine dintr-un aspect mai general și fundamental al interacțiunilor umane și implică două principii de bază:

1) E o idee bună să ai încredere în oameni.
2) Dar nu prea mult!

Aceasta este dilema care bântuie cam fiecare moment de interacțiune dintre culturi diferite pe parcursul istoriei.

Din păcate pentru oamenii care trăiesc în acele momente, nu ai de unde să știi care alegere este cea corectă. Aceasta este o problemă pe care încă nu am rezolvat-o, dar cel puțin ne bucurăm de luxul de a privi în urmă la deciziile oamenilor din trecut și de a spune „Nu, asta clar a fost o alegere proastă”.

E problema cu care s-a confruntat populația Taino când a apărut Columb – în timpul primelor întâlniri, au fost încrezători și l-au impresionat cu generozitatea și deschiderea lor. Evident, Columb s-a comportat așa cum te comporți când cineva e generos și deschis cu tine: „Probabil că ar fi niște servitori buni”, a cugetat el și, după ce s-a mai gândit câteva zile, a adăugat: „Cu cincizeci de oameni pot fi supuși cu toții și obligați să facă tot ce li se cere”. Minunat băiat. Cam același lucru s-a întâmplat la o scară mai mare câteva zeci de ani mai

târziu, când conducătorul aztec Montezuma a luat o hotărâre foarte, foarte proastă în legătură cu intențiile lui Hernan Cortés.

Aztecii (sau populația Mexica, după cum își spuneau ei) stăpâneau un imperiu vast care se întindea de pe o coastă pe alta a actualei regiuni centrale a Mexicului. Montezuma conducea imperiul din orașul-stat Tenochtitlan, cea mai mare și mai avansată așezare de pe continent (acum acolo este Mexico City). Le-a mers binișor până în 1519, când a debarcat Cortés pe coasta Yucatan.

Cortés nu era doar un conchistador, ci era un conchistador rebel – de fapt, el fusese înlăturat de la comanda misiunii de explorare de către guvernatorul spaniol al Cubei, căruia nu îi inspira încredere, dar Cortés tot luase corăbiile și echipajul și plecase cu ele. La ceva vreme după ce a ajuns, a scufundat în mod deliberat corăbiile ca să împiedice echipajul să se revolte și să se întoarcă în Cuba. Vreau să spun că Hernan Cortés nu avea spirit de echipă. Și în momentul acesta, urmărit de propriii compatrioți și fără nicio cale de a se întoarce, își folosise cam toate opțiunile care nu intrau la capitolul „chestii de cucerit".

Când Montezuma a auzit de sosirea lui Cortés la ceva mai mult de 300 de kilometri de Tenochtitlan, a devenit pe bună dreptate agitat. Din păcate, nu a putut să hotărască ce era de făcut. Nu se hotăra dacă să-i trimită daruri extravagante sau să-i trimită un avertisment să păstreze naibii distanța. Între timp, Cortés se ocupa cu exploatarea slăbiciunilor populației Mexica. Problema de bază era asta: și aztecii erau un imperiu și încă unul destul de violent. Ca atare, în Mexic existau o mulțime de grupuri de localnici care nu erau mari susținători ai lui Montezuma și, pe măsură ce înainta pe continent, Cortés a folosit o combinație de vorbe dulci, tertipuri și, ocazional, masacre pe scară largă ca să-i convingă pe localnici să se alieze cu el împotriva Tenochtitlanului.

Toate astea ar fi trebuit probabil să-i arate lui Montezuma că lucrurile nu aveau să se încheie cu o nouă eră a prieteniei, dar el încă mai aștepta. S-ar putea ca nesiguranța lui să fi fost sporită de credința aparent larg răspândită conform căreia Cortés ar fi putut fi varianta reîncarnată a zeului cerului, Quetzalcoatl – deși singura dovadă că ar fi crezut cineva așa ceva este că însuși Cortés vorbește o grămadă despre acest lucru în scrisorile lui și, sincer, pare genul de aiureală pe care ar fi spus-o el.

Când a ajuns în sfârșit la Tenochtitlan, însoțit de câteva sute de soldați spanioli și mulți dintre aliații săi locali, Montezuma s-a hotărât în sfârșit, deși o grămadă de sfătuitori i-au spus că era o idee foarte proastă. În apărarea lui, nu e clar dacă exista vreo hotărâre *bună* pe care ar fi putut s-o ia, dar asta a fost categoric una proastă: i-a primit pe spanioli ca oaspeți de onoare. I-a potopit cu daruri, le-a oferit cele

mai bune încăperi, tot tacâmul. Nu s-a terminat bine. În câteva săptămâni, Cortés a pus la cale o lovitură de stat, l-a luat pe Montezuma ostatic în propria sa curte și l-a obligat să devină marionetă. Primul lucru pe care l-au cerut spaniolii a fost cina; după aceea, au insistat să le spună unde era ținut aurul.

Totul s-a năruit în primele luni ale anului 1520, în mod ironic în timp ce Cortés era plecat să se bată cu un mare regiment spaniol trimis de guvernatorul Cubei să încerce să-l facă să înceteze ce naiba făcea el acolo. Unul dintre locotenenții conchistadorului, care fusese lăsat să țină sub control capitala, a decis, fără vreun motiv clar, să măcelărească numeroși nobili Mexica în Marele Templu, în timpul unui festival religios. Scandalizați de acest masacru, aztecii s-au răzvrătit, iar Cortés a fost întâmpinat cu o revoltă. El i-a poruncit lui Montezuma să le spună supușilor să înceteze ostilitățile. N-au făcut-o, iar acesta a fost sfârșitul lui Montezuma. Relatările spaniole spun că a murit lapidat de o mulțime aztecă înfuriată; după toate aparențele, a fost de fapt asasinat de spanioli când a devenit clar că nu mai era util ca marionetă. După mai mult de un an de lupte sângeroase, spaniolii îi cuceriseră complet pe azteci, iar Cortés – revenit brusc în grațiile superiorilor săi – a fost numit guvernator al Mexicului.

Probabil că nimeni nu ar fi putut opri invazia spaniolă, dar decizia lui Montezuma de a-i trata ca oaspeți trebuie să fie unul dintre cele mai necugetate acte politice de relații internaționale din istorie. Și, ca să fim sinceri, dacă guvernul mexican ar fi meditat la acest exemplu 300 de ani mai târziu, când a început să încurajeze imigrația americană în Texas, atunci morala poveștii triste a lui Montezuma – „pentru numele lui Dumnezeu, Mexic, încetează să mai inviți oameni albi” – ar fi avut poate ca rezultat o desfășurare foarte diferită a istoriei.

Din fericire pentru reputația lui Montezuma, nu e singur în topul istoric al deciziilor proaste în materie de relații internationale.

Importanța crucială a alegerii înțelepte a prietenilor se vede și în povestea guvernatorului roman al Germaniei din anul 9 e.n., Publius Quinctilius Varus. El încerca strategia clasică a forței de ocupație: selectezi nobili locali să fie de partea ta, ca să îi ții pe țărani relativ pașnici. Din păcate pentru Varus, a decis să se încreadă într-o căpetenie de trib germanic, pe nume Arminius, numai pentru că acesta fusese făcut cetățean roman și chiar comandase o unitate auxiliară a armatei imperiale. Deși fusese avertizat că sfetnicul său de încredere s-ar putea să nu fie chiar deasupra oricărui reproș, a decis să-l creadă pe Arminius când acesta i-a spus că în rândurile triburilor germanice s-a iscat o revoltă care trebuie înăbușită. Arminius i-a condus pe Varus și legiunile sale romane direct într-o ambuscadă – pe care el însuși a condus-o, după ce i-a păcălit cu placa veche cu „o iau eu înainte să

văd despre ce e vorba". Trei legiuni romane au fost nimicite (cea mai gravă înfrângere militară din istoria armatei romane), iar expansiunea spre nord a imperiului s-a oprit brusc.

La polul opus al încrederii excesive în oameni se află politica externă contrară propriilor interese din timpul dinastiei Ming, care a devenit studiu de caz pentru pericolele izolaționismului. În primele trei decenii ale anilor 1400, China avea una dintre cele mai mari flote navale din istoria lumii, aflate sub comanda legendarului corăbier Zheng He. Formată din 300 de nave, inclusiv corăbii cu nouă catarge, mult mai mari decât orice alt tip de corabie din următoarele secole, flota dispunea de până la 30.000 de marinari; avea chiar și corăbii care erau folosite ca ferme plutitoare, unde erau cultivate legume și crescute cirezi de animale.

Mai mult, în această perioadă chinezii se remarcau prin faptul că de fapt nu-și prea foloseau flota pentru chestii de-astea cum ar fi invadarea diverselor locuri. Fără îndoială, petreceau o grămadă de timp luptându-se cu pirații și flota era foarte utilă pentru etalări vag amenințătoare împotriva oricărei țări care s-ar fi gândit să-și facă de cap – dar în toate cele șapte periple ale lui Zheng He prin Asia, Arabia și Africa de Est, nu a fost implicată decât într-un singur război relativ neimportant. În schimb, își petrecea majoritatea timpului vizitând porturi îndepărtate ca Malacca, Muscat și Mogadishu și… ei bine, făcând schimb de daruri. Chinezii ofereau metale prețioase și țesături fine și primeau o largă varietate de daruri, inclusiv o mulțime de animale. Odată s-au întors cu o girafă din Kenya.

Din punct de vedere al manifestărilor imperiale de forță copleșitoare, asta pare mai degrabă plăcut în comparație cu alternativa. Așa că este deosebit de derutant faptul că, după moartea lui Zheng He, în 1433, dinastia Ming s-a… oprit. A renunțat la marină. Reacționând cât se poate de exagerat la operațiunile neîntrerupte ale piraților japonezi, chinezii au reluat vechea politică de *haijin* – o interdicție aproape totală a transporturilor maritime. Distrași de confruntările cu mongolii, aflate în plină desfășurare în nord, chinezii au considerat că misiunile diplomatice în străinătate reprezentau o cheltuială inutilă, banii fiind mai bine investiți într-un alt proiect: construcția unui zid foarte mare la graniță.

În anii care au urmat, China s-a întors tot mai mult spre interior și s-a izolat de restul lumii. Faptul că a făcut acest lucru în momentul în care flotele europene începeau să exploreze globul a avut un dublu efect: a însemnat că peste câteva decenii, când au început să apară europenii în apele asiatice, nu exista nicio putere locală importantă care să le stea în cale, iar China a cam ratat mare parte din accelerarea progresului științific și tehnologic care tocmai începea. Va trece mult, mult timp până să-și recâștige statutul de putere mondială.

Acest lucru subliniază în ce măsură influențează deciziile diplomatice încercările de a prezice modul în care se va schimba echilibrul puterii în viitor. Ținând cont că este imposibil să faci așa ceva cu vreun pic de acuratețe, nu e cu totul surprinzător că lumea pricepe așa de des greșit. La sfârșitul primăverii anului 1917, chiar în toiul Primului Război Mondial, în Elveția, un bărbat de vârstă mijlocie cu o barbă ciudată a venit cu o propunere pentru guvernul german. Era rus și-și dorea cu disperare să se întoarcă în țara lui natală, care tocmai era cuprinsă de prefacerile politice, însă din cauza războiului era imposibil să călătorești prin Europa. Cel mai bun traseu către Rusia era prin nord, prin Germania, dar bărbatul avea nevoie de permisiunea autorităților germane. Iar guvernul german nu se prea dădea în vânt după politica sa.

Propunerea era simplă. Cu toate divergențele lor de opinie, el și germanii aveau un inamic comun: guvernul rus, care lui nu-i plăcea și pe care era destul de dornic să-l înlăture de la putere. Înaltul Comandament german ducea un război pe mai multe fronturi și s-a gândit că orice distragere a atenției care ar putea deturna resursele rușilor de la liniile frontului ar fi de ajutor. Așa că a fost de acord. Nemții i-au îmbarcat pe bărbat, pe soția lui și pe alți 30 de compatrioți de-ai săi într-un tren care se îndrepta spre un port din nord, de unde aveau să călătorească mai departe prin Suedia și Finlanda. Nu era cine știe ce avangardă, dar era mai mult decât nimic. Autoritățile germane le-au dat chiar și niște bani și aveau să continue să-i sprijine financiar în următoarele luni. Și-au imaginat probabil că, așa cum se întâmplă cu majoritatea persoanelor cu obsesii politice de nișă, bărbatul o să iște ceva probleme, o să le distragă rușilor atenția de la ei o vreme și apoi o să dispară în liniște în anonimat.

Apropo, mda, tipul era Lenin.

Vladimir llici Ulianov, mai cunoscut drept Lenin (1870-1921)

Acuma, din multe puncte de vedere, planul nemților a funcționat impecabil. Ba chiar mai bine decât se așteptau, de fapt. Bolșevicii nu numai că i-au sâcâit și distras pe ruși, ci au șters de-a dreptul podelele

cu autoritățile. După un pic mai mult de șase luni, guvernul provizoriu rusesc nu mai exista, Lenin era la putere și fusese înființat statul sovietic. Nemții au obținut un armistițiu la care nici măcar nu ar fi îndrăznit să spere în aprilie, când îl conduseseră pe Lenin la gară.

Totuși, pe termen ceva mai lung, planul nu a avut tocmai un succes covârșitor.

În primul rând, încetarea focului pe frontul de est nu i-a ajutat de fapt pe nemți să câștige războiul. Și ulterior relația dintre noul stat sovietic expansionist și amicii săi serviabili s-a stricat repede. Dacă derulăm pe repede înainte câteva zeci de ani și trecem peste al Doilea Război Mondial, jumătate dintr-o Germanie proaspăt divizată va ajunge sub control sovietic.

Nemții căzuseră într-o capcană clasică, imaginându-și că dușmanul dușmanului le va fi prieten. Ceea ce nu e întotdeauna chiar greșit – doar că prieteniile de acest gen au de obicei o viață foarte scurtă. Iluzia cu dușmanul dușmanului pândește undeva în spatele unui număr uluitor de mare dintre cele mai proaste decizii luate în decursul istoriei, pe lângă faptul că explică și câteva secole bune de istorie europeană extrem de derutantă.

O altă denumire pentru acest fenomen ar putea fi „politica externă postbelică a SUA". În perioada prelungită de decizii proaste luate la nivel mondial care a fost Războiul Rece, Statele Unite s-au aliat cu aproape oricine îndeplinea criteriul riguros „nu e comunist". Mulți dintre acești aliați erau pur și simplu niște ticăloși (vezi: varii dictatori în America Latină sau șirul de lideri îngrozitori în Vietnam). Dar pe lângă problema de bază mai apare una: acești aliați aveau adesea obiceiul să se dovedească a nu fi fost de la bun început fani ai Statelor Unite.

Luați în considerare faptul că numai în ultimele câteva zeci de ani Statele Unite au fost implicate într-un conflict armat împotriva al-Qaeda, care s-a născut din mișcarea mujahedinilor din Afganistan, o grupare pe care SUA o sprijiniseră în trecut pentru că lupta împotriva sovieticilor. (Recomand cu căldură să vedeți filmul cu James Bond *Cortina de fier*, din 1987, dacă vă place foarte tare să strigați la ecran „AH, CE S-A MAI DEMODAT". Bond se aliază cu mujahedinii, conduși de un personaj eroic fermecător, care poate fi cel mai bine descris drept „un bin Laden agreabil, cu un distins accent englezesc". Temă muzicală bună, totuși.)

În perioada aceea, Statele Unite mai erau implicate și într-un conflict armat împotriva Irakului, o țară pe care o susținuseră înainte pentru că lupta împotriva Iranului, o țară care se opunea Statelor Unite pentru că acestea susținuseră dictatura anterioară din Iran, pentru că se opunea sovieticilor.

Și Statele Unite mai erau implicate și într-un conflict armat

împotriva ISIS, grupare care s-a dezvoltat din activitățile al-Qaeda în Irakul postbelic și luptă acum în Siria, într-un război cu *cel puțin* trei tabere, în care Statele Unite se opun unui regim pe care l-au susținut înainte și apoi au încercat să-i susțină inamicii, dar s-a dovedit că unii dintre inamicii inamicilor regimului erau prieteni și cu ISIS, care sunt și inamicii Statelor Unite, și ai inamicilor Statelor Unite, deși alți prieteni sunt inamici ai amândurora – a, și Rusia luptă acolo, doar de dragul vremurilor apuse.

Și asta e într-o mică parte din lume.

Uitați ce e, politica externă e foarte dificilă. Nu prea e loc de idealuri nobile, iar mâna rece a pragmatismului înseamnă că de multe ori trebuie să te descurci cu aliații pe care îi poți convinge și nu cu cei pe care ți-i dorești în realitate. Dar multe dintre problemele de care ne lovim iar și iar ar putea fi evitate dacă ne-am aminti că, de cele mai multe ori, dușmanul dușmanului nostru este la fel de ticălos ca dușmanul însuși.

Însă în lunga istorie a greșelilor diplomatice cu adevărat grave există una care tronează deasupra tuturor celorlalte.

Cum să pierzi un imperiu (fără să te străduiești)

În 1217, Ala ad-Din Muhammad al II-lea, șahul marelui și puternicului Imperiu Horezm-șah, a primit un mesaj prietenesc din partea conducătorului unei noi puteri care se dezvolta în est. „Eu sunt stăpân peste pământurile de la soare-răsare, în timp ce tu rămâi stăpân peste cele ale apusului. Hai să încheiem un tratat ferm de bună vecinătate și pace”, spunea mesajul, care propunea un acord comercial între cele două puteri, în avantajul ambelor părți.

Moment în care șahul Muhammad al II-lea a luat cea mai proastă decizie din lunga istorie a diplomației internaționale.

Imperiul Horezm-șah era unul dintre cele mai importante din lume la vremea aceea, întinzându-se aproape de la Marea Neagră, în vest, până la munții Hindukush, în est, și de la Golful Persic, în sud, până la stepa kazahă, în nord. Acoperea o suprafață imensă care astăzi include fie în totalitate, fie în mare parte teritoriile Iranului, Uzbekistanului, Turkmenistanului, Tadjikistanului, Azerbaidjanului, Afganistanului și nu numai. Într-o perioadă în care Europa mai avea încă un secol sau două până la Renaștere, Horezmul se afla chiar în inima lumii dezvoltate. Prin Horezm trecea Drumul Mătăsii, marea rută care lega estul de vest, de-a lungul căreia circulau atât bunuri, cât și idei. Domeniul șahului era una dintre inimile vii ale lumii islamice, de departe cea mai bogată și mai avansată cultură de la acea vreme. Samarkand, Buhara sau Merv, bijuteriile Imperiului Horezm-șah, se

numărau printre marile orașe din Asia Centrală, renumite centre de învățământ, inovație și cultură.

Dacă vă gândiți „ce ciudat, n-am auzit de imperiul ăsta până acum”, ei bine, *există un motiv*.

Vedeți, mesajul pe care l-a primit șahul venea de la un tip pe numele său Genghis-Han. Și după numai câțiva ani de la această decizie îngrozitoare… ei bine, nu mai exista niciun Imperiu Horezm-șah.

Merită observat că, din câte poate judeca istoria, mesajul de prietenie trimis șahului era întru totul sincer. Până în acel moment, marele războinic își îndeplinise practic toate obiectivele: cucerise și unificase, în imperiul său mongol, populațiile nomade din nordul Chinei și teritoriile învecinate, o serie de cuceriri care acopereau o gamă largă, de la unele relativ simple până la cele deosebit de violente. Mai avea câteva bătălii de câștigat în est, dar nu-și făcuse planuri să meargă mai departe în vest. Cam atât se întindeau dorințele și ambițiile sale; și, mai mult decât atât, se apropia de 60 de ani. Misiune îndeplinită, e momentul să înceapă să-și planifice o retragere la pensie liniștită.

Genghis-Han înfățișat în luptă,
într-o carte de Rashid-al-Din (secolul al XlV-lea)

Recenta cucerire a Kara Khitailor – un imperiu de nomazi chinezi strămutați și așezați aproximativ pe teritoriul actualului Kârgâzstan și unul dintre ultimele puncte de rezistență împotriva stăpânirii sale – îl adusese pe Genghis-Han în pragul Imperiului Horezm-șah și crease o nouă graniță între lumea mongolă și cea islamică. Așa cum se mai întâmplă la granițe, mai ales la cele care nu sunt clar definite, avusese deja loc o încăierare militară neizbutită între trupele mongole și horezmi. Se petrecuse când Muhammad al II-lea și armata lui veniseră să se bată cu unii dintre inamicii lor, ca să descopere că mongolii ajunseseră acolo primii și îi expediaseră deja pe dușmani.

Nici măcar nu era prima dată când se întâmpla. Genghis-Han părea

să aibă obiceiul să apară primul și să câștige războaie pe care Muhammad avea de gând să le poarte el – ceea ce ar putea explica în parte reacția nechibzuită a șahului la ramura de măslin întinsă de Genghis după acea primă încăierare. S-ar putea să fi fost puțin ofticat și umilit că mongolii îi tot răpeau gloria. (Ar fi trebuit probabil să-l și prevină că vecinii lui erau destul de buni tacticieni militari, dar, vai, se pare că nu.)

În plus, relațiile dintre dinastia Horezm-șahilor și mongoli par să fi avut de suferit de pe urma problemelor cu care te alegi întotdeauna când lucrurile se încurcă la traducere. „Eu sunt stăpân peste pământurile de la soare-răsare, în timp ce tu rămâi stăpân peste cele ale apusului" este probabil felul în care Genghis făcea o simplă delimitare geografică est-vest și recunoștea statutul (aproximativ) egal al celuilalt. Dar iată o traducere alternativă a mesajului: „Eu sunt suveranul la răsărit și tu ești suveranul la apus". Dacă pui problema așa, dintr-odată pare că Genghis este cât se poate de disprețuitor. Pentru un conducător care era deja puțin susceptibil pentru că îi câștiga altcineva bătăliile, nu-i așa că ar fi putut să i se pară că înseamnă „eu sunt o putere în ascensiune și tu ești o putere în declin, hi hi hi"?

Purtat printr-o serie de emisari trimiși dintr-o parte într-alta, dialogul care a urmat între Muhammad și Genghis-Han pare un fel de comedie de moravuri pasiv-agresivă. Genghis s-a simțit tratat de sus din cauza mătăsurilor fine trimise în dar de șah („Omul ăsta își închipuie că noi n-am mai văzut așa ceva?"). A reacționat trimițând în dar o pepită enormă de aur, probabil într-un efort de a demonstra că aveau și ei chestii drăguțe, chiar dacă trăiau în cort. Moment în care repetarea onestă a dorințelor sale de pace – „Cea mai mare dorință a mea este să trăiesc în pace cu tine. O să te privesc ca pe un fiu" – i-a picat cât se poate de prost lui Muhammad, căruia nu-i plăcea să i se spună „fiule". (Apropo, sună mult mai amuzant dacă spui „fiule" cu glas răgușit de gangster din estul Londrei.)

Totuși, formalitățile și protocolul fiind încă respectate (în pofida subtextului de meschinărie), Genghis credea ferm că erau de acord asupra solicitării sale privind o relație comercială pașnică. În primul rând era foarte evident în avantajul ambelor părți. „Știi că țara mea este un mușuroi de războinici, o mină de argint și că nu am trebuință să râvnesc alte cuceriri", după cum îi spunea lui Muhammad într-un alt mesaj. „Suntem în egală măsură interesați să încurajăm comerțul între supușii noștri."

Și așa se face că Genghis și-a trimis prima misiune comercială în Horezm, susținută din fonduri proprii și condusă de emisarul său special: 450 de negustori, 100 de soldați și 500 de cămile cu căruțe încărcate cu argint, mătăsuri și jad. Scopul lor era, în primul rând, să

se asigure că recentul embargou horezm asupra comerțului de la granița cu Imperiul Mongol luase sfârșit. Toată lumea era extrem de dornică să se întâmple acest lucru, mai ales dincolo de granițele Horezmului: unificarea nordului Chinei realizată de Genghis-Han simplificase teoretic deplasarea pe Drumul Mătăsii, iar negustorii din lumea islamică erau foarte dornici să pătrundă pe piața chineză. Doar nevricalele teritoriale ale șahului blocaseră ruta. Ca atare, când caravana de mărfuri și negustori a ajuns în 1218 în orașul Otrar, aflat în nordul Horezmului, probabil că trebuie să fi părut că se întorc vremurile bune.

Acesta este momentul în care lucrurile au luat o întorsătură foarte, foarte urâtă pentru o foarte mare parte a lumii.

În loc să ureze bun venit misiunii comerciale, să-i lase pe negustori să-și parcheze cămilele și să-i invite la ceai, guvernatorul orașului Otrar, Inalchuq Qayir-Han, a abordat altfel problema. A pus să fie omorâți toți și a furat tot ce aduseseră cu ei. A fost un atac-surpriză violent, în urma căruia a supraviețuit numai unul dintre cei 550 de membri ai grupului mongol, și asta pentru că făcea baie în timpul masacrului și a reușit să se ascundă în spatele căzii.

Incidentul a șocat o lume întreagă, fiind o ofensă la adresa bunei-cuviințe, a ospitalității și a bunului-simț. Explicația dată de Inalchuq – că a crezut că tot grupul era format din spioni – era complet ridicolă. Negustorii nici măcar nu erau mongoli, ci în marea lor majoritate musulmani, din regiunea uigură. Ideea că negustori islamici, aflați într-un oraș islamic situat pe o rută comercială majoră, riscau acum să fie masacrați de autoritățile locale cu un pretext transparent era, ca să fim blânzi, destul de îngrijorător și în mod clar neprielnic schimburilor comerciale.

Mai mult, absolut nimeni nu credea că Inalchuq ar face ceva cu un asemenea potențial distructiv – pentru un imperiu a cărui bogăție și prestigiu depindeau de comerț – fără să aibă fie permisiunea, fie un ordin direct din partea șahului în persoană.

Dacă mai existau urme de îndoială că Muhammad era ferm hotărât să înceapă un scandal cu mongolii, au dispărut curând. În mod incredibil, în ciuda atrocității din Otrar, Genghis era dispus să îi ofere șahului o a doua șansă. Tratatul comercial era în continuare o prioritate pentru mongoli (de exemplu, campania lor de cuceriri nu prea avantajase agricultura locală, așa că aveau nevoie să cumpere diverse). Și atunci Genghis a trimis trei emisari – un musulman și doi mongoli – ca să clarifice lucrurile cu Muhammad, cerându-i acestuia să-l pedepsească pe Inalchuq, să le ofere compensații pentru mărfurile pierdute și să reinstaureze pacea.

În loc să-și ceară scuze, șahul l-a decapitat pe emisarul musulman și a dat foc bărbilor emisarilor mongoli, trimițându-i înapoi la

Genghis-Han mutilați și umiliți.

De ce? Adică, pe bune, de ce să faci așa ceva? Oare Muhammad chiar a început un război cu Genghis-Han pentru că a crezut că imaginea unui soare care apune era un afront?

Cu siguranță este posibil și nu e o explicație mai tâmpită decât altele. În același timp însă merită spus că paranoia lui Muhammad nu s-a limitat la un pic de bărbăție extrem de șubredă. De origine turcică și descendent al unui sclav, era adesea privit de sus de nobilii persani și arabi din lumea musulmană. Imperiul lui era aproape la fel de nou ca și cel al lui Genghis și se confrunta cu diviziuni interne. Avea o relație dificilă cu mama lui, ceea ce nu e niciodată de folos. Mai avea și un conflict pe termen lung cu al-Nasir, califul arab din Bagdad, pe care îl bănuia că ar fi complotat în secret cu mongolii ca să-l înlăture de la putere. (în apărarea lui, nu este imposibil ca al-Nasir chiar să fi complotat cu mongolii, deși ar fi fost destul de contraproductiv pentru toți cei implicați.) Iar tentativa de ocupare a Bagdadului din 1217, când trupele lui Muhammad se rătăciseră în timp ce încercau să treacă niște munți înzăpeziți, îl făcuse probabil să se simtă și mai vulnerabil în ceea ce privește abilitățile sale militare.

În plus, s-ar putea să fi subestimat pur și simplu amenințarea pe care o reprezenta Genghis. Dând un exemplu bun care arată de ce trebuie să aștepți până ai cât mai multe informații înainte să faci ceva pripit, în timp ce trimișii mongoli rămași acum fără bărbi se îndreptau spre casă ducând cu ei vestea provocării lui Muhammad, unul dintre emisarii șahului venea în sens invers, aducând informații despre cât de puternice erau forțele mongole. Aflând cu cine se pusese, reacția șahului pare să fi fost, ca să parafrazăm aproximativ, „Ah”.

Și așa Genghis-Han a urcat pe Burhan Haldun, muntele aflat în apropiere de locul unde se născuse și unde se ducea de fiecare dată când medita la război, și s-a rugat trei zile și trei nopți. Apoi i-a trimis un ultim mesaj lui Muhammad – și de data asta, cel puțin, era destul de clar și nu mai putea fi interpretat greșit. „Pregătește-te de război”, i-a spus el șahului. „Vin împotriva ta cu o armată căreia nu-i poți face față.”

Genghis a pornit cu armata spre Horezm în 1219. În 1222, imperiul fusese deja șters de pe hartă.

Cifrele variază mult, dar pare probabil ca mongolii să fi mobilizat peste 100.000 de luptători, în timp ce șahul a avut de două ori mai mulți sau chiar mai mult de atât și lupta pe teren cunoscut. Nu a avut importanță. Muhammad a renunțat la avantajul propriului teren luând decizia să aștepte forțele mongole în spatele zidurilor de apărare ale orașelor, presupunând că mongolii erau de doi bani la asedii. În apărarea lui, *fuseseră* de doi bani la asedii, dar ce nu-și dăduse Muhammad seama era că mongolii învățau extrem de repede. Primul

asediu al războiului (evident împotriva orașului Otrar) a durat câteva luni. După aceea, majoritatea au durat câteva săptămâni sau chiar zile.

Armata mongolă era mobilă, adaptabilă, disciplinată și condusă inteligent. Genghis și-a împărțit forțele ca să atace din direcții neașteptate, să taie calea întăririlor sau să doboare mai multe ținte în același timp. Comunicarea rapidă era o prioritate, iar tactica se modifica ușor, asimilând strategii și armament de la cei pe care-i cuceriseră deja. Și mongolii erau nemiloși.

Au străbătut Horezmul cu o viteză uluitoare. Fiecare oraș pe care îl cucereau avea ocazia să se predea, iar cele care o făceau erau tratate cu o oarecare generozitate (cu accent pe „oarecare"): erau jefuite de tot ce aveau, bineînțeles, dar majoritatea locuitorilor erau lăsați în viață, însă dacă nu se predau sau încercau să se răzvrătească mai târziu, primeau un răspuns brutal.

La Nishapur, orașul unde se născuse Omar Khayyam[28] și unde a fost ucis în luptă ginerele favorit al lui Genghis-Han, văduvei sale îndurerate i s-a permis să decidă soarta orașului: ca urmare, toți locuitorii (cu excepția câtorva artizani pricepuți) au fost executați, iar cele 17.000 de cranii au fost adunate în niște piramide enorme. Măcelul a durat zece zile, după care mongolii au omorât și toți câinii și pisicile din oraș, doar ca să-și sublinieze punctul de vedere. La Gurganj, una dintre puținele așezări care a reușit să-i țină în loc câteva luni, mongolii au deschis stăvilarul care devia apele râului Amu-Daria, eliberând un val de apă ucigaș care a distrus complet orașul (și, după cum se crede, a schimbat și cursul râului pentru câteva secole, după cum se arată cu câteva capitole în urmă). Apropo, ambele evenimente s-au petrecut în aceeași lună din 1221, ceea ce înseamnă, probabil, că ne referim la una dintre cele mai distructive luni din istorie.

Genghis cunoștea valoarea propagandistă a terorii și a descoperit că lumea islamică educată era de mare ajutor: îi plăcea să se asigure că erau trimise scrisori care povesteau despre cuceririle sale, deoarece acest lucru sporea șansele ca următoarele câteva orașe să se predea fără luptă.

În același timp, s-a îngrijit să respecte credințele religioase, tratând adesea locurile sfinte cu mai multă blândețe. Cu toată brutalitatea sa, imperiul mongol condus de Genghis-Han era și surprinzător de tolerant, până într-atât încât s-ar putea să fi adoptat prima lege din lume care consfințea libertatea religioasă. Desigur, acest lucru avea beneficii pragmatice: adversarilor le era mai ușor să vadă avantajele predării dacă știau că nu duc un război sfânt și transforma minoritățile religioase de pretutindeni în potențiali aliați. Când orașul Buhara, un centru al teologiei musulmane, a fost înfrânt în primele luni din 1220, Genghis a poruncit ca, în mijlocul distrugerii, Marea Moschee să nu fie

atinsă. Chiar a și vizitat moscheea – singura dată în viața lui când chiar a intrat într-unul dintre orașele pe care le-a cucerit. Mare fan al corturilor și câmpiilor întinse, având ca zeu eternul cer albastru, Genghis nu a înțeles niciodată ce rost aveau orașele, în afară de acela de a fi cucerite.

Și ce s-a întâmplat cu Muhammad, a cărui incompetență diplomatică uluitoare a fost catalizatorul tuturor acestor întâmplări? Refugiat în Samarkand, orașul-geamăn al Buharei, șahul a prevăzut catastrofa imediat după ce a căzut Buhara. A fugit din oraș și și-a petrecut următorul an ocupându-se cu ceea ce ar putea fi numit cu mărinimie „acțiuni de ariergardă" sau, cu mai puțină mărinimie, „fugă". Genghis-Han a trimis 20.000 de soldați în căutarea lui Muhammad prin imperiul care se destrăma, dându-le ordin să nu se întoarcă până nu-l prind sau îl omoară. L-au urmărit până pe malurile Mării Caspice, unde s-a refugiat pe niște insule. Pe una dintre acele insule – rămas fără bani, îmbrăcat în zdrențe și pierzându-și mințile –, Muhammad a murit de pneumonie în ianuarie 1221.

Dacă Genghis ar fi pus capăt atacurilor odată cu dispariția cauzei mâniei, poate că numele lui Muhammad ar fi fost consemnat într-o notă de subsol a istoriei. Problema a fost că nu s-a oprit. Distrugerea Horezmului a continuat în 1221, iar violentele s-au intensificat și mai mult. Ordinele de a masacra întreaga populație a orașelor care opuneau rezistență erau explicite, după cum aveau să descopere Nishapur, Gurganj, Merv și altele.

Și după ce întreg imperiul Horezm a fost nimicit, Genghis… a mers mai departe, poate uimit de cât de simplu fusese. Lipsa lui inițială de interes cu privire la extinderea către vest a imperiului se transformase acum în dorința puternică de a vedea cât de mult putea cuceri. Mare parte din lumea islamică din Asia a fost practic înghițită, iar mongolii avansau în Europa. După ce a murit Genghis, în 1227, fiii și nepoții lui au continuat expansiunea. La apogeu, Imperiul Mongol a fost cel mai mare imperiu continental care a existat vreodată, întinzându-se din Polonia până în Coreea.

Chiar dacă s-a destrămat după câteva generații, pierzându-se în dispute între facțiuni și lupte interne, așa cum se întâmplă deseori în cazul imperiilor, moștenirea lui a dăinuit mult mai mult în unele zone – chiar până în secolul XX. În emiratul Buhara, descendenții direcți ai lui Genghis au guvernat până în 1920, ultima domnie a dinastiei hanului încheindu-se odată cu apariția bolșevicilor. (în 1838, un soldat englez pe nume Charles Stoddart, aflat într-o misiune diplomatică cu scopul de a câștiga sprijinul emiratului pentru cauza imperiului britanic, a reușit, în mod ironic, să recreeze la scară mai mică prostia lui Muhammad: insultându-l nepăsător pe emirul Nasrullah Han fără vreun motiv vizibil, a fost aruncat într-un loc

profund neplăcut cunoscut drept „Groapa gândacilor”, unde a petrecut câțiva ani îngrozitori, devorat de insecte înainte de a fi executat în cele din urmă. Nu vă puneți cu hanii.)

Cultura, istoria și scrierile multora dintre teritoriile cucerite de mongoli au fost complet distruse, populații întregi au fost strămutate, iar numărul victimelor e de ordinul nenumăratelor milioane. Există și un fel de parte bună: unificarea și stabilizarea rutelor comerciale de la care a pornit toată povestea a declanșat un schimb cultural care a cuprins întregul continent și a contribuit la punerea în mișcare a epocii moderne în mare parte din Eurasia. Partea proastă este că, pe lângă cultură, schimburile au inclus și boli, inclusiv ciuma bubonică, responsabilă pentru alte câteva milioane de victime.

Și toate astea pentru că un bărbat cu un ego instabil a decis că diplomația era pentru ratați și că o simplă propunere de tratat comercial trebuie să fie vreun soi de complot mârșav. Ala ad-Din Muhammad, ai dat-o-n bară rău de tot, băiete!

ALTE PATRU NEREUȘITE IMPRESIONANTE ÎN RELAȚIILE INTERNATIONALE

!

Atahualpa

> Conducător incas care, confruntat în 1532 cu o incursiune spaniolă, a făcut o greșeală similară cu a lui Montezuma, atâta doar că a adus mici îmbunătățiri, îmbătându-se înainte de întâlnirea cu spaniolii și conducându-și trupele într-o capcană evidentă.

Vortigem

> Conducător britanic din secolul al V-lea care – lipsit de apărare împotriva picților după retragerea romanilor – i-a invitat, se pare, pe mercenarii saxoni să rămână în Marea Britanie și să lupte pentru el. Saxonii s-au hotărât pur și simplu să preia puterea.

Francisco Solano Lôpez

> Lider Paraguayan care a reușit să-și implice țara relativ mică într-un război cu trei state mult mai mari – Brazilia, Argentina și Uruguay. Potrivit estimărilor, a murit mai mult de jumătate din populația tării.

Telegrama Zimmerman[29]

> În 1917, Germania a trimis o telegramă secretă Mexicului, oferind o alianță militară în cazul în care Statele Unite ar fi intrat în Primul Război Mondial – și promițându-le mexicanilor Texasul, New Mexico și Arizona. Când britanicii

au interceptat mesajul, acesta n-a făcut decât să încurajeze SUA să între în război (iar Mexicul nici măcar nu s-a arătat interesat).

9
Și tehnologia are partea ei proastă

Obsesia umană de a explora și de a căuta permanent noi orizonturi este – așa cum cred că am menționat deja – una dintre caracteristicile noastre definitorii. Acest impuls de a explora și de a descoperi noi cunoștințe a împins NASA să lanseze în 1998 Mars Climate Orbiter, o sondă spațială pentru cercetarea climei marțiene.

Câteva luni mai târziu, sonda orbitală a ajuns să se prăbușească într-o grămadă de bolovani, ca o tâmpită.

Într-o demonstrație impresionantă a capacității omenirii de a tot face practic aceleași greșeli, la puțin mai mult de cinci secole după ce Cristofor Columb și-a încurcat unitățile de măsură, a obținut rezultate greșite și a ajuns să eșueze în America, și oamenii de la NASA au încurcat unitățile de măsură, au obținut rezultate greșite și au ajuns să-și prăbușească sonda spațială pe Marte.

Următorul mare pas înainte în călătoria noastră prin istorie, revoluția științifică, a început în secolul al XVI-lea, în scrisorile și cărțile pe care le schimbau între ei filosofii în Europa. Inițial, n-a fost atât o revoluție, cât o sesiune de recuperare; o mare parte era simplă redescoperire a cunoștințelor care fuseseră deja descoperite de civilizațiile anterioare. Dar, mână în mână cu extinderea deplasărilor la nivel global, a cuceririlor și a comerțului – întotdeauna însetate de noi cunoștințe și noi tehnologii –, în următoarele câteva secole aceasta a produs o dezvoltare uriașă în felul în care înțelegem lumea. Nu numai că ne-a dat multă știință, ne-a dat chiar ideea de știință ca disciplină separată, cu metode proprii, și nu doar o variantă de „stat puțin pe gânduri”.

Ritmul schimbărilor tehnologice a continuat să se accelereze până când, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, în orașele din nordul Marii Britanii a început să aibă loc o altă revoluție, alimentată de bumbacul ieftin provenit de pe plantațiile cu sclavi din America. De data aceasta era o revoluție a metodelor de fabricație, cu dezvoltarea utilajelor care permiteau producția în masă – ceva ce avea să se răspândească în toată lumea și să schimbe pentru totdeauna fața orașelor, mediul, economia și posibilitatea de a comanda un aparat de hidromasaj pentru picioare de pe Amazon la ora 3 dimineața, după o beție.

Zorii epocilor de dezvoltare științifică, tehnologică și industrială au adus umanității oportunități la care strămoșii noștri nu puteau nici măcar să viseze. În același timp, ne-au dat și ocazia s-o dăm în bară pe o scară neînchipuită până atunci. Când Columb a încurcat unitățile de măsură, măcar greșelile lui erau limitate la suprafața Pământului. Acum, după cum arată povestea sondei orbitale marțiene, putem s-o dăm în bară în *spațiu*.

Eșecul sondei a început să fie vizibil abia la câteva luni după începerea misiunii, când încercările centrului de control de a face mici ajustări ale traiectoriei pentru a-i păstra cursul au început să nu mai aibă chiar efectul dorit. Dimensiunea exactă a problemei a devenit vizibilă numai când sonda a ajuns pe Marte și a încercat să între pe orbită, doar pentru a pierde aproape imediat legătura cu centrul de control.

Investigația ulterioară a scos la iveală ce se întâmplase: sonda orbitală folosea unitatea metrică standard newton-secundă pentru măsurarea impulsului (impulsul total aplicat într-o manevră). Dar softul computerului de la sol, livrat de un furnizor extern, folosea sistemul imperial de măsură, cu unități funt-secundă. De fiecare dată când porniseră motoarele sondei, efectul fusese de patru ori mai mare decât cel intenționat – ceea ce a însemnat că Mars Orbiter a ajuns cu peste 160 de kilometri mai aproape de suprafața planetei Marte decât ar fi trebuit. Când a încercat să între pe orbită, sonda a pătruns violent în atmosferă, iar echipamentul de ultimă generație, în valoare de 327 de milioane de dolari, s-a făcut bucăți aproape instantaneu.

Probabil că incidentul a fost jenant pentru NASA, dar poate că inginerii s-au consolat cu gândul că nu sunt singuri în domeniul boacănelor științifice și tehnologice. Un alt exemplu vine nu din cursa spațială, ci din cu totul alt gen de cursă în care s-au pomenit implicați oamenii de știință americani când, în 1969, concurau cu omologii lor sovietici pentru a elucida misterele unei descoperiri revoluționare: o formă de apă cu totul nouă.

Era punctul culminant al Războiului Rece și confruntarea la nivel ideologic, care consuma toate resursele, nu se limita la manevre geopolitice, declanșarea unor crize nucleare și lumea obscură a spionajului. A dat naștere și unei competiții între lumea comunistă și cea capitalistă pentru demonstrarea abilităților științifice și tehnologice.

Descoperirile și progresele spectaculoase apăreau într-un ritm amețitor și era mereu prezentă groaza de a rămâne în urma inamicului. În luna iulie a acelui an, o ființă umană avea să pășească pe suprafața Lunii, trimisă acolo de reacția șocată a autorităților americane în fața unei serii de premiere sovietice în domeniul cuceririi spațiului.

Printre aceste realizări măreţe şi spectaculoase, forma inovatoare de apă a părut iniţial doar o şmecherie minoră. Descoperită în 1961 de Nikolai Fedâiakin, un cercetător care lucra într-un laborator sovietic de provincie, departe de centrele ştiinţifice majore, potenţiala importanţă a acesteia nu a fost înţeleasă decât după ce lucrarea sa a ajuns la Boris Derjaghin, de la Institutul de Chimie Fizică de la Moscova. Derjaghin a replicat imediat experimentul lui Fedâiakin şi, deloc surprinzător, a început să-şi asume bucuros meritele pentru descoperire – totuşi, în afara Uniunii Sovietice, interesul era redus. Numai după ce şi-a prezentat concluziile la o conferinţă desfăşurată în Anglia în 1966, comunitatea internaţională a început să-i acorde atenţie. Cursa începuse.

Iniţial denumită „apă anormală" sau „apă produsă", aceasta avea proprietăţi remarcabile. Fedâiakin şi Derjaghin au descoperit că procesul de condensare sau trecere forţată prin tuburi capilare înguste de cuarţ pur determinase cumva o rearanjare a structurii apei, modificându-i radical proprietăţile chimice. Apa anormală nu îngheţa la O grade Celsius, ci la -40 grade C. Punctul de fierbere era şi mai spectaculos, cel puţin 150 grade C sau mai mult, poate chiar 650 grade C. Era mai vâscoasă decât apa, abia dacă mai era lichid, fiind mai gelatinoasă şi mai uleioasă – unele descrieri spuneau că seamănă cu vaselina. Dacă o tai cu lama, rămân urme.

Întâi în Anglia şi apoi în SUA, oamenii de ştiinţă s-au apucat să reproducă experimentul sovieticilor. Era un proces dificil, pentru că tuburile capilare folosite limitau cantităţile de apă anormală care putea fi produsă la fiecare încercare: unele laboratoare n-au reuşit deloc să nimerească tehnica, în timp ce altele i-au dat bătaie, producând cantităţi tot mai mari de apă anormală. De la unul din aceste laboratoare americane a venit următoarea mare descoperire: a fost sintetizată o cantitate suficient de mare de apă anormală pentru a putea realiza o analiză în spectru infraroşu a substanţei. Rezultatele au fost publicate în prestigioasa revistă *Science* în iunie 1969, cu o lună înainte ca Armstrong să păşească pe Lună, intensificând şi mai mult buluceala de cercetări asupra substanţei. Nu numai că articolul confirma proprietăţile radical diferite ale acestui tip de apă în comparaţie cu apa obişnuită, dar oferea şi o explicaţie: rezultatele sugerau că era o variantă polimerizată a apei, în care moleculele individuale de H2O se uneau în reţele de catene lungi, care sporeau stabilitatea substanţei. Şi aşa „apa anormală" a devenit cunoscută sub numele pe care îl ştim astăzi: „**poliapă**".

Descoperirea poliapei „va revoluţiona cu siguranţă chimia", scria revista *Popular Science* în decembrie 1969, discutând pe larg despre posibilele utilizări ale acesteia în sistemele de răcire, ca lubrifiant pentru motoare sau ca moderator în reactoare nucleare. Lămurea

multe aspecte întâlnite în natură: poliapa se găsea în argilă, explicând de ce aceasta își păstra maleabilitatea până când era încălzită la temperaturi extrem de ridicate și elimina în cele din urmă poliapa. Aceasta poate fi răspunzătoare pentru unele aspecte ale vremii, cantități mici dispersând formațiunile de nori. Și era, cu siguranță, prezentă și în corpul uman.

Descoperirea avea să ducă probabil la dezvoltarea unei ramuri noi a chimiei, pe măsură ce unele laboratoare anunțau că au reușit să producă versiuni polimerizate ale altor lichide vitale: polietanolul sau poliacetona. Sau, mai sinistru, apăruse preocuparea că ar putea avea aplicații militare sau chiar să devină o armă propriu-zisă: structura poliapei sugera că aceasta putea exista într-o stare energetică mai scăzută decât apa normală, rezultând posibilitatea ca, intrată în contact cu apa obișnuită, să declanșeze o reacție în lanț, determinând apa să-și modifice și ea structura și să adopte forma polimerizată. Existau speculații potrivit cărora o picătură de poliapă adăugată într-un rezervor strategic sau într-un râu avea potențialul să modifice treptat întreaga masă de apă, transformând-o într-un sirop. Ar fi putut fi astfel sabotate rezervele de apă ale unor întregi țări.

Ca urmare a materialului publicat de revista *Science*, a intervenit și guvernul SUA. Agenții CIA i-au chestionat pe cercetătorii implicați în studierea poliapei, ca să se asigure că toate descoperirile rămâneau în mâinile americanilor. Subiectul a fost dezbătut cu neliniște în presă, de la *New York Times* până la ziarele locale: rămâneau Statele Unite în urma Uniunii Sovietice? Cercetarea în domeniul poliapei a devenit prioritară și i s-au alocat fonduri. Au fost publicate sute de lucrări științifice numai în anul 1970. În 1969, după acordarea finanțării inițiale, *Wall Street Journal* scria cu ușurare: „Vestea bună este că Statele Unite au recuperat decalajul în domeniul polimerizării apei, iar Pentagonul susține financiar eforturile de a duce tehnologia americană a poliapei înaintea celei sovietice”

Probabil că ați ghicit deja, nu? Adică am parcurs destul de mult din cartea asta; ar trebui să fie destul de evident până acum că povestea poliapei nu se încheie cu un triumf științific, cu toată lumea bătându-se pe umeri și cu Nobel-uri peste tot. Dar abia prin 1970 și ceva, după ani de zile de cercetări realizate de cei mai buni oameni de știință, în cele mai bune laboratoare de pe mai multe continente, s-a descoperit adevărul.

Nu există poliapă. Pur și simplu, așa ceva nu există.

Ceea ce descoperiseră de fapt Fedâiakin și Derjaghin și continuaseră, reluaseră cu conștiinciozitate și studiaseră ani de zile oamenii de știință din întreaga lume era o substanță care poate fi descrisă mai precis drept „apă murdară”. S-a dovedit că toate așa-zisele proprietăți miraculoase ale poliapei nu erau altceva decât

impurități care se strecuraseră în echipamentele care ar fi trebuit să fie sterile.

Un om de știință american sceptic, Denis Rousseau, a reușit să reproducă aproape exact o analiză spectrală a poliapei, folosind câteva picături de transpirație, stoarse din tricoul său după un meci de handbal. Aceasta era substanța misterioasă pe care marile puteri din perioada Războiului Rece se străduiseră cu atâta disperare să o controleze. Drăguț.

Penibil.

Și nu se pune problema că n-ar fi existat o mulțime de voci sceptice – mulți oameni de știință au considerat că descoperirea părea neplauzibilă; unul dintre ei chiar a anunțat că, dacă se dovedește că poliapa este reală, o să renunțe cu totul la chimie. Dar de multe ori este greu să dovedești netemeinicia unui lucru, mai ales când pândește temerea că motivul pentru care poliapa nu se comportă cum ar trebui să se comporte poliapa este pur și simplu că n-ai făcut-o cum trebuie de la bun început. Dificultatea de a produce mai mult decât cantități infime de poliapă, la care s-a adăugat atmosfera încordată din domeniul cercetării din timpul Războiului Rece, i-a făcut pe oamenii de știință răspândiți pe mai multe continente să vadă pur și simplu ceea ce li se spusese că ar trebui să vadă și astfel să interpreteze exagerat niște rezultate neclare și contradictorii. Toată povestea a fost știință inspirată de dorințe nerealiste.

Chiar și după ce au fost publicate primele lucrări care puneau sub semnul întrebării existența poliapei (tot în revista *Science*, în 1970), au mai trecut câțiva ani până a recunoscut toată lumea că fusese o greșeală. Ellison Taylor, unul din scepticii care fuseseră implicați în dovedirea netemeiniciei dovezilor, a scris în 1971 în revista internă a Laboratorului național Oak Ridge: *"(Noi) am știut de la bun început că greșeau și presupun că au știut și mulți dintre cei care nu s-au implicat deloc, dar niciunul dintre protagoniști nu a dat niciun semn că ar recunoaște acest lucru"* în iunie 1973, *Popular Science* a publicat chiar un articol intitulat "Cum să obții poliapă la tine acasă" (cu subtitlul "Unii experți susțin că această substanță rară nu există. Cu toate acestea, iată cum puteți obține suficientă pentru propriile dumneavoastră experimente.").

Nu este nici pe departe singura dată când s-a întâmplat așa ceva. Bineînțeles, primele secole ale științei (chiar înainte să fost inventat termenul „știință") au fost pline de teorii populare care s-au dovedit a fi complet greșite – în secolul al XVIII-lea a apărut flogisticul, o substanță misterioasă care se furișa în toate substanțele combustibile și era eliberată când ardeau; în secolul al XIX-lea, lumea făcea cunoștință cu eterul luminos, o substanță invizibilă care impregna universul și prin care era transmisă lumina. Dar toate acestea erau

diferite pentru că erau măcar încercări de a explica lucruri ce nu puteau fi explicate de știința vremii. Și, de fapt, așa ar trebui să funcționeze știința.

Motivul pentru care știința are un palmares relativ cumsecade este că (teoretic, cel puțin) pornește de la premisa rezonabilă și cu un ușor dispreț de sine că majoritatea presupunerilor noastre despre cum funcționează lumea sunt eronate. Știința încearcă să se îndrepte ușor-ușor spre punctul în care are dreptate, dar o face printr-un proces lent prin care devine treptat ceva mai puțin greșit. Ar trebui să meargă așa: ai o idee despre cum s-ar putea să funcționeze lumea și, ca să vezi dacă există vreo șansă să fie corectă, încerci foarte tare să dovedești că n-ai dreptate. Dacă nu reușești să demonstrezi că n-ai dreptate, încerci din nou sau dovedești pe altă cale că n-ai dreptate. După o vreme, te hotărăști să spui lumii că n-ai reușit să dovedești că n-ai dreptate, moment în care și tot restul lumii încearcă să demonstreze că n-ai dreptate. Dacă toți dau greș și nu reușesc să demonstreze că n-ai dreptate, atunci lumea începe, încet-încet, să accepte că s-ar putea ca ideea ta să fie corectă sau măcar să fie mai puțin greșită decât alternativa.

Evident, nu așa se întâmplă *în realitate*. Oamenii de știință nu sunt mai puțin expuși decât alți oameni riscului de a pleca de la premisa că viziunea lor asupra lumii este corectă și de a ignora orice o infirmă. De aceea toată organizarea științifică – evaluarea *inter pares*, repetarea experimentelor și toate celelalte – este creată pentru a încerca să evite să se întâmple așa ceva. Dar metoda este extrem de departe de a fi infailibilă, pentru că mentalitatea de grup, obiceiul de a te da de partea celui mai tare, presiunea politică și ochelarii de cal ideologici există și în domeniul științei.

Așa poți ajunge să ai o grămadă de oameni de știință, care lucrează în instituții diferite și în țări diferite, care se conving singuri că pot vedea aceeași substanță imaginară. Saga poliapei nu este unicat: cu 60 de ani înainte, lumea științifică fusese captivată de descoperirea unui nou tip de radiație. Aceste noi raze remarcabile (care se vor dovedi în cele din urmă întru totul imaginare) se numeau raze N.

Acestea au fost „descoperite” în Franța și și-au luat numele de la orașul Nancy, unde lucra cercetătorul care le-a identificat – René Blondlot, om de știință premiat, cu o reputație de fizician experimentalist excepțional și conștiincios. Asta se întâmpla în 1903, la mai puțin de zece ani după ce descoperirea razelor X făcuse valuri în domeniu, așa încât lumea se aștepta la descoperirea unor noi forme de radiații pretutindeni. Mai mult, exact ca și în cazul poliapei, nici rivalitatea internațională nu putea fi ignorată – razele X fuseseră descoperite în Germania, așa că francezii erau nerăbdători să între în acțiune.

Blondlot a dat prima dată peste razele N din greșeală – de fapt, în timp ce făcea cercetări asupra razelor X. Echipamentul său experimental folosea o mică scânteie care devenea din ce în ce mai luminoasă la trecerea razelor și i-a atras atenția o sclipire apărută când n-avea cum să fie afectată de niciun fel de raze X. A săpat mai adânc, a mai adunat dovezi și, în primăvara lui 1903, și-a anunțat public descoperirea în *Dări de seamă ale Academiei Franceze*. Destul de repede, o mare parte a lumii științifice era înnebunită după razele N.

René Prosper Blondlot (1849-1930)

În următorii câțiva ani, peste 120 de oameni de știință au publicat mai mult de 300 de articole despre caracteristicile remarcabile ale razelor N. (Blondlot însuși a semnat 26 dintre ele.) Calitățile pe care le vădeau razele N erau cu siguranță… surprinzătoare. Erau produse de anumite tipuri de flacără, o suprafață de fier încinsă și de soare. Erau produse și de organisme vii, după cum a descoperit colegul lui Blondlot, Augustin Charpentier: de broaște și iepuri, de bicepși și de creierul uman. Razele N puteau penetra metale și lemn și se puteau transmite printr-un fir de cupru, dar erau blocate de apă și sare. Și puteau fi stocate în cărămizi.

Din păcate, nu toată lumea avea chiar la fel de mult succes când încerca să obțină și să observe razele N. Mulți alți oameni de știință reputați nu au reușit deloc să le invoce apariția, deși Blondlot era foarte săritor și le descria metodele pe care le folosise. Este posibil să se fi întâmplat pentru că erau dificil de depistat: Blondlot renunțase deja la detectarea cu o scânteie, folosind acum o folie fosforescentă care sclipea ușor când era expusă la raze. Problema era că variația gradului de strălucire a materialului era așa de slabă, încât diferențele

se observau cel mai bine într-o încăpere întunecată și numai după ce experimentatorul reușea să-și adapteze ochii la beznă timp de circa 30 de minute. A, și mergea cel mai bine dacă nu te uitai direct la folie, ci cu coada ochiului.

Pentru că bineînțeles că este imposibil să-ți joace ochii vreo festă dacă stai jumătate de oră într-o cameră întunecată și apoi prinzi cu vederea periferică o sclipire palidă.

Scepticii, care erau mulți, nu puteau să nu observe o caracteristică destul de evidentă a obsesiei razelor N: practic toți oamenii de știință care reușiseră să reproducă razele erau francezi. Existau și câteva excepții în Anglia și în Irlanda; niciun cercetător din Germania sau Statele Unite nu reușise să le zărească măcar. Ceea ce începea să provoace nu doar scepticism, ci agasare de-a dreptul: în timp ce Academia Franceză îi conferea lui Blondlot unul dintre cele mai prestigioase premii pentru știință, kaizerul german l-a convocat pe Heinrich Rubens, un specialist german de frunte în domeniul radiațiilor, și l-a obligat să piardă două săptămâni încercând să reproducă experimentul lui Blondlot; în final Rubens, umilit, s-a dat bătut.

Toate astea l-au determinat pe fizicianul american Robert Wood, care participa la o conferință în Europa, să facă o vizită la laboratorul din Nancy al lui Blondlot. Cercetătorul francez a fost foarte fericit să-l primească pe Wood și să-i demonstreze ultimele progrese; americanul avea un alt plan. Una dintre cele mai bizare proprietăți ale misterioaselor raze era că, exact ca lumina refractată printr-o prismă de sticlă, se părea că și ele puteau fi refractate printr-o prismă de aluminiu, producând un spectru de modele pe folie. Blondlot i-a demonstrat nerăbdător lui Wood toate acestea, citindu-i măsurătorile pentru punctele unde cădeau tiparele. Wood l-a întrebat apoi dacă îl deranja să repete experimentul, și Blondlot a fost de acord fără ezitare, după care Wood a introdus un element de control științific adecvat – sau, cu alte cuvinte, i-a jucat o festă destul de amuzantă lui Blondlot.

Pe întuneric, fără ca Blondlot să observe, el a întins mâna și pur și simplu a dosit prisma. Fără să știe că echipamentului său îi lipsea acum componenta vitală, Blondlot a continuat să citească rezultatele lungimilor de undă pentru un spectru care nu ar fi trebuit să mai fie acolo.

În toamna lui 1904, Wood a făcut un rezumat al observațiilor sale într-o scrisoare politicoasă, dar brutală, către revista *Nature*: „După ce am asistat trei ore sau mai mult la diverse experimente, nu numai că nu pot să relatez fie și o singură observație care să pară să fi indicat existența razelor, dar am și rămas cu convingerea foarte fermă că puținii experimentatori care au obținut rezultate pozitive au fost cumva induși în eroare”. După aceea, interesul pentru razele N a

scăzut simțitor, chiar dacă Blondlot și câțiva alți împătimiți s-au străduit în continuare, decișI să demonstreze că nu au studiat în tot acest timp un miraj.

Istorisirile despre poliapă și raze N sunt de fapt povești moralizatoare despre cum până și oamenii de știință pot cădea pradă acelorași distorsiuni care ne afectează pe toți, dar sunt și povești despre cum… mă rog, funcționează știința. În timp ce publicitatea exagerată din jurul ambelor a fost, privind în urmă, ceva mai mult decât jenantă pentru destul de mulți profesioniști cu înaltă calificare, ambele obsesii au fost învinse în doar câțiva ani de scepticism și de nevoia de dovezi concrete. Un punct pentru munca în echipă.

Însă dacă aceste exemple sunt relativ inofensive, au existat o mulțime de situații când știința dubioasă a făcut mult mai mult decât să știrbească reputația câtorva persoane. Cum ar fi, de exemplu, moștenirea lui Francis Galton.

Sir Francis Galton a fost fără îndoială un geniu și un om cu vaste cunoștințe în multe domenii, dar și un excentric bizar cu idei îngrozitoare, care au avut consecințe înspăimântătoare. Văr îndepărtat cu Charles Darwin, el a avut realizări majore în mai multe discipline – a fost pionier în domeniul statisticii științifice, inventând inclusiv conceptul de corelație, iar unele dintre descoperirile sale în meteorologie și medicina judiciară legală se mai folosesc și în ziua de astăzi, sub forma hărților meteo și a utilizării amprentelor pentru identificarea persoanelor.

Galton era obsedat să aplice principii științifice și să măsoare aproape orice îi ieșea în cale – printre scrisorile sale publicate de *Nature* se numără și una care estima numărul total de tușe dintr-un tablou (după ce s-a plictisit de ședințele prelungite în care poza pentru un portret) și o alta, din 1906, intitulată „Cum să tai un tort rotund folosindu-te de principii științifice” (pe scurt: nu tăiați felii în formă de pană, tăiați segmente de la mijloc, ca să puteți lipi apoi jumătățile, astfel încât să nu se usuce).

Această obsesie nu s-a limitat la furnizarea de trucuri foarte britanice pentru ceaiul de la ora 5 după-amiază. Într-una dintre cele mai notorii investigații ale sale, Galton a făcut turul orașelor și orășelelor britanice, într-o încercare de a realiza o hartă a locurilor unde se aflau cele mai atrăgătoare femei. Se așeza într-un spațiu public și folosea un dispozitiv ascuns în buzunar, denumit „țeapă” – un degetar cu un ac atașat care putea face perforații pe o bucată de hârtie împărțită în mai multe sectoare – pentru a-și înregistra părerea despre cât de atrăgătoare din punct de vedere sexual era fiecare femeie care trecea pe lângă el. Produsul final a fost o „hartă a frumuseții feminine”, asemănătoare cu cea pentru prognozele meteo, care a arătat că femeile din Londra erau cele mai atrăgătoare, în timp

ce femeile din Aberdeen erau cele mai neatrăgătoare. Cel puțin după gustul unui statistician pervers care lua notițe pe furiș, cu un ac ascuns în buzunar, despre cât de tentante la pat i se par femeile, ceea ce probabil că nu este cel mai obiectiv criteriu.

Aceeași combinație de calități – nevoia nestăpânită de a măsura diverse trăsături omenești și o totală lipsă de respect față de umanitatea subiecților – La condus pe Galton spre cea mai cunoscută contribuție a sa în domeniul științei: pledoaria pentru „eugenie" și, de fapt, și inventarea termenului. Credea cu fermitate că genialitatea este o caracteristică moștenită în întregime și că succesul unei persoane se datorează numai naturii interioare a acesteia și nu norocului sau conjuncturii. Și așa, că trebuie încurajate căsătoriile între persoane considerate corespunzătoare pentru reproducere, eventual și cu recompense financiare, în vederea ameliorării patrimoniului genetic al rasei umane; iar cei indezirabili, cum erau cei săraci cu duhul sau calicii, trebuie descurajați ferm să se mai reproducă.

În prima parte a secolului XX, mișcarea eugenică a fost îmbrățișată în întreaga lume, iar Galton (acum aproape de sfârșitul vieții) era considerat un erou. În 31 de state americane au fost votate legi privind sterilizarea obligatorie – până la abrogarea ultimei legi pe această temă, în anii 1960, fuseseră sterilizate forțat peste 60.000 de persoane aflate în instituții psihiatrice, majoritatea femei. Cam tot atâtea persoane au fost sterilizate pentru promovarea „igienei etnice" în Suedia, unde legea a fost abrogată abia în 1976. Și desigur, în Germania nazistă… ei bine, știți ce s-a întâmplat. Galton ar fi fost fără îndoială îngrozit dacă ar fi trăit destul ca să vadă ce se petrecea în numele „științei" pe care o crease, dar asta nu înseamnă că ideile lui inițiale ar fi fost mai puțin greșite.

Și mai este și Trofim Lâsenko, specialistul agronom sovietic ale cărui idei îngrozitor de proaste au contribuit la declanșarea foametei atât în URSS, cât și (așa cum se arată în capitolul 3) în China. Spre deosebire de Galton, Lâsenko nu are în palmares niciun fel de realizări legitime reale care să-i compenseze moștenirea. N-a făcut decât să greșească din cale afară de rău.

Provenit dintr-o familie săracă, Lăsenko a avansat repede în rândurile agronomilor sovietici, mulțumită unor succese înregistrate la începutul carierei în privința stimulării creșterii semințelor fără ca acestea să fie plantate înaintea venirii iernilor reci. În cele din urmă a devenit unul dintre favoriții lui Stalin, care i-a oferit destulă putere pentru a începe să-și impună ideile asupra restului comunității științifice sovietice.

Aceste idei nu erau bune – nici pe departe –, dar aveau avantajul că se potriveau cu distorsiunile ideologice ale mai-marilor comuniști ai lui Lăsenko. Deși genetica era deja o disciplină cu tradiție în anii

1930, Lăsenko o respingea în totalitate, negând chiar existența genelor, pe motiv că aceasta promova o viziune individualistă asupra lumii. Genetica sugera că modul în care se comportă organismele era predeterminat și invariabil, în timp ce Lăsenko credea că modificarea mediului poate ameliora organismul și transmite urmașilor aceste îmbunătățiri. O specie de plante de cultură se putea chiar transforma într-alta, dacă beneficia de mediul propice. I-a instruit pe fermieri să semene rândurile mai aproape unele de altele, pentru că plantele din aceeași „clasă" nu vor intra niciodată în competiție între ele pentru resurse.

Nimic din toate aceste idei nu era adevărat și, mai mult, era evident că nu este adevărat, așa cum arată faptul că încercările de a le pune în practică s-au încheiat cu o grămadă de recolte compromise. Ceea ce nu l-a împiedicat pe Lâsenko să-și mențină influența politică și să înăbușe orice critică – până într-atât încât a pus să fie dați afară, închiși sau chiar uciși mii de alți biologi sovietici dacă refuzau să renunțe la genetică și să îmbrățișeze doctrina Lâsenko. Abia când Hrușciov a fost înlăturat de la putere, în 1964, ceilalți oameni de știință au reușit în cele din urmă să convingă partidul că Lâsenko era un șarlatan și a fost îndepărtat discret. Moștenirea lui a fost să contribuie la milioane de decese și să dea înapoi cu zeci de ani domeniul biologiei în lumea sovietică.

Dar dacă greșelile lui Lâsenko în biologie au fost posibile datorită comunismului, următorul caz este capitalism pur – povestea unui om care a reușit să facă nu una, ci două dintre cele mai nimicitoare greșeli din istoria științei, totul în decurs de doar un deceniu.

Pe căi greșite

În 1944, Thomas Midgley Jr, inginer, chimist și inventator de geniu, un om ale cărui descoperiri au contribuit într-o măsură remarcabilă la modelarea lumii moderne, murea la vârsta de 55 de ani, acasă, în patul lui.

Ai zice că să mori în patul tău pare destul de pașnic. Nu și în acest caz. Paralizat de la brâu în jos în urma unui acces de poliomielită avut cu câțiva ani în urmă, Midgley detesta umilința de a fi ridicat din pat de altcineva și profitase de talentul său pentru inovație, construindu-și un sistem complicat de scripeți care să-i permită să se descurce singur. Totul a mers bine până în ziua aceea de noiembrie, când s-a întâmplat ceva și inventatorul a fost găsit strangulat cu frânghiile propriului dispozitiv.

Felul în care a murit e o ironie destul de sinistră în sine – dar nu acesta este motivul pentru care se află Tom Midgley în această carte. Se află aici pentru că, incredibil, faptul că a fost ucis în pat de propria

invenție nici măcar nu e una dintre cele mai mari două greșeli din viața lui.

De fapt, indiferent cum privești lucrurile, trebuie să fie considerat una dintre cele mai catastrofale ființe care au trăit vreodată.

Thomas Midgley Jr (1889-1944)

Midgley era un tip tăcut și isteț, care și-a petrecut cea mai mare parte din viață în Columbus, Ohio. Provenit dintr-o familie de inventatori, avea doar o brumă de pregătire de chimist, dar dădea dovadă de un talent deosebit pentru rezolvarea problemelor în mai multe discipline – printr-o combinație de analiză sistematică a problemelor, pe de o parte, și, pe de altă parte, o tendință de a veni cu o avalanșă de soluții, la nimereală, dar cu încăpățânare, până o nimerea pe cea potrivită.

În anii 1910 și 1920, Midgley lucra la problema „înecării" motoarelor de mașină – o problemă stăruitoare, care făcea motoarele să bolborosească și să se smucească, în special când erau solicitate. Din cauza asta, primele automobile erau cam nasoale, aveau și o eficiență scăzută a alimentării, o preocupare serioasă într-un moment în care apăruseră primele griji că rezervele mondiale de petrol aveau să scadă cât de curând.

Midgley și șeful lui, Charles Kettering, bănuiau că înecarea motorului se datora arderii inegale a combustibilului folosit, mai degrabă decât unui viciu fundamental de proiectare. Așa că s-au apucat să caute un aditiv care să reducă acest efect. Inițial, din motive uluitor de puțin logice, au decis că soluția era „culoarea roșie". Midgley a plecat să ia niște vopsea roșie, dar laboratorul n-avea. I s-a spus totuși că iodul era oarecum roșu și se dizolva bine în ulei, așa că și-a zis „A, nu contează", a băgat o grămadă de iod în niște benzină și a aruncat-o într-un motor.

A funcționat.

A fost noroc chior, dar au obținut dovada că se aflau pe calea cea bună. Iodul în sine nu era o soluție practică: era prea scump și prea dificil de produs în cantitățile de care aveau nevoie. Dar era suficient ca să-i convingă să meargă mai departe. În anii care au urmat, au testat – în funcție de declarația oficială a companiei pe care o crezi – între 144 și 33.000 de compuși diferiți. Dacă pare un interval foarte vag, ei bine, există un motiv pentru care companiile care le susțineau activitatea au fost oarecum ambigue în privința procesului de cercetare.

Motivul este că substanța asupra căreia s-au oprit în cele din urmă a fost plumbul (mai precis, un compus lichid denumit tetraetil de plumb sau TEP). Și plumbul este o otravă letală. Provoacă, printre altele, hipertensiune arterială, probleme la rinichi, anomalii fetale și vătămări cerebrale. Afectează în mod special copiii.

Povestea lui Midgley este spusă de multe ori ca un exemplu al „consecințelor involuntare", care… Nu, nu prea. E drept, scopul lui nu era de fapt „otrăvirea unor generații întregi de oameni pe tot globul". Dar, în același timp, niciunul dintre cei implicați în producerea și popularizarea benzinei cu plumb nu poate să joace cartea cu „o, nu, ce surpriză îngrozitoare și neprevăzută".

Toxicitatea plumbului nu era o descoperire nouă – era cunoscută efectiv de mii de ani. Înainte ca prima pompă de benzină să înceapă să livreze noul combustibil, în prima parte a anului 1923, medicii avertizau că este o idee foarte, foarte proastă. William Clark de la Direcția de Sănătate Publică americană a precizat într-o scrisoare că folosirea tetraetilului de plumb implica „o amenințare gravă pentru sănătatea publică" și a prevăzut – întru totul corect – că „pe arterele principale aglomerate este foarte probabil ca praful cu oxid de plumb să rămână la nivelul stratului inferior al atmosferei."

Într-o previziune și mai îngrijorător de corectă, făcută în 1924, un cunoscut toxicolog a prezis că „evoluția intoxicării cu plumb va avea loc așa de subtil, încât benzina cu plumb va ajunge să fie aproape universal folosită… înainte ca opinia publică și autoritățile să înțeleagă situația"

Și chestia e că plumbul nu era singura variantă disponibilă. În anii de după descoperirea efectelor iodului, echipa lui Midgley a identificat *o mulțime* de agenți care ar fi putut fi eficienți. Dintre care unul era impresionant în simplitatea sa: etanolul. Combustibil viabil în sine, alcoolul alimentar nu e bun doar pentru ca să-ți sterilizezi rănile fizice și să le igienizezi temporar pe cele emoționale, funcționează eficient și ca aditiv împotriva „înecării" motorului – cu beneficiul suplimentar că este incredibil de ușor și de ieftin de produs în masă.

De fapt, echipa lui Midgley a susținut ani de zile etanolul ca fiind soluția perfectă la problema înecării motorului. Și atunci, de ce au

renunțat la el în favoarea unei substanțe despre care toată lumea știa că e al naibii de toxică? O să fiți șocați să aflați că motivul au fost banii.

Problema era că etanolul era pur și simplu *prea* ieftin și ușor de produs. Și, un aspect esențial, nu putea fi brevetat. Compania lui Charles Kettering, Delco, fusese cumpărată de gigantul General Motors în 1918, iar echipa sa de cercetare era presată să demonstreze că poate realiza venituri și nu doar niște cârpeli nerealiste. Etanolul – o substanță atât de ușor de obținut încât lumea o poate produce și acasă, fără nicio speranță să devină produs brevetat – era inutil din punctul ăsta de vedere. Așa că au mers mai departe cu plumbul.

În cazul în care credeți că bietul Thomas Midgley era un simplu inventator inofensiv a cărui muncă a fost folosită greșit de niște plutocrați de rea-credință: nu-i cazul. De fapt, el a fost cel care a sugerat și a susținut ferm folosirea plumbului. A făcut chiar și socotelile, calculând că producătorii pot adăuga trei cenți la prețul galonului[30] de combustibil cu aditiv și anticipând că, dacă lansează o campanie agresivă de publicitate, vor putea câștiga 20% din piața de combustibil. Și în această privință, ca și în multe altele, a greșit pentru că a subestimat masiv impactul realizării sale: în puțin mai mult de zece ani, benzina cu tetraetil de plumb – sub denumirea comercială Ethyl, care evita în mod perfid partea cu „plumbul" – a câștigat de fapt 80% din piața americană.

În tot acest timp, General Motors și Midgley au insistat că produsul era sigur, în ciuda multor semne care ar putea fi numite „semnale de alarmă". Semnale de alarmă luminoase uriașe, care clipesc. Cum ar fi faptul că în februarie 1923, când a fost pus în vânzare Ethyl, Midgley însuși a trebuit să-și ia liber o lună întreagă fiindcă se simțea rău din cauza vaporilor de plumb. Sau faptul că muncitorii din fabricile care produceau combustibilul mureau pe capete. Cinci angajați au murit din cauza intoxicației cu plumb la fabrica Bayway din New Jersey, 35 au ajuns la spital, mulți dintre ei cu dezechilibre mintale produse de efectele plumbului asupra sistemului nervos – „pacientul devine profund maniacal, țipă, sare din pat, distruge mobila și se comportă ca în delirium tremens", potrivit unui raport. Șase muncitori au murit la uzina Deepwater din New Jersey, unde halucinațiile cauzate de plumb erau atât de obișnuite, încât angajații îi spuneau „Casa cu fluturi". Știrile au ajuns pe prima pagină din *New York Times*. În plină criză de relații publice, vânzarea Ethylului a fost suspendată, iar autoritățile medicale americane au format în pripă o comisie care să stabilească dacă produsul era sigur.

Și apoi, într-un număr remarcabil de judo corporatist care va ajunge să devină, pentru tot restul secolului XX, șablonul pentru o întreagă gamă de industrii care o dau în bară, companiile aflate în

spatele Ethyl Gasoline Corporation – General Motors, Standard Oii și gigantul din domeniul chimiei Dupont – au reușit să transforme criza de PR într-o victorie de PR.

A fost un exemplu clasic în care persoane responsabile au răspuns unei întrebări complet greșite. Preocuparea publică era atât de puternic concentrată asupra deceselor înregistrate în stadiul de producție încât, în final, a fost singurul subiect asupra căruia s-a pronunțat comisia de anchetă. Convinsă de asigurările companiilor că vor lua măsuri suplimentare de securitate în fabrici – Midgley a afirmat în fața comisiei că TEP „nu era atât o otravă periculoasă, cât una perfidă" –, comisia a decis să nu interzică producerea combustibilului. Problema mult mai mare a efectelor acestuia asupra oamenilor care inhalau gazele de eșapament n-a fost tranșată niciodată: a rămas, într-o bună tradiție, temă de cercetare ulterioară. Însă decizia comisiei a fost prezentată opiniei publice și politicienilor ca un raport întru totul favorabil.

În caz că vă întrebați ce s-a întâmplat cu „tema de cercetare ulterioară", în următorii 40 de ani aceasta a fost finanțată aproape în totalitate de companiile producătoare de combustibil cu adaos de plumb sau efectuată chiar de angajații acestora. Și, ce să vezi, cercetările au fost neconcludente! Ceea ce era exact ce le trebuia producătorilor ca să spună că problema nu era încă tranșată și că ar fi foarte, foarte rău și incorect să nu mai vinzi acest combustibil minunat care a permis împlinirea atâtor vise.

Imediat ce benzina cu plumb a primit, chipurile, undă verde, nu a mai existat practic nicio limită. Nu numai că împiedica motoarele să se mai înece, dar permitea și dezvoltarea unei noi generații de motoare mai puternice, care au transformat mașinile din niște rable practice, dar diforme, în obiecte râvnite, rapide, sclipitoare și elegante. O campanie publicitară agresivă a exploatat temerea că, dacă nu folosești combustibil cu plumb, o să ai o mașină de doi bani, care abia se mișcă; produsele concurenței, inclusiv cele care utilizau etanol – chiar substanța recomandată ani de zile de echipa lui Midgley –, erau ridiculizate și considerate de nivel inferior. Când în alte țări au început să apară preocupări legate de introducerea combustibilului cu plumb, acestea au fost diminuate plecând de la faptul că americanii spuseseră că benzina e în regulă; directorul serviciilor de sănătate din Statele Unite, Hugh Cumming, a luat chiar legătura cu omologii săi, ca să le spună cât de extrem de sigură era benzina cu plumb.

Susținut de date științifice mizerabile, o dorință lacomă de a face bani și faptul că mașinile puternice sunt mișto și te duc mai departe decât celelalte, combustibilul cu plumb a devenit rapid standardul în întreaga lume. Datorită progreselor înregistrate în industria extractivă, potențiala penurie de combustibil ce declanșase de la bun început

căutarea agenților care să împiedice înecarea motoarelor nu s-a mai materializat, așa că în locul ei toate beneficiile benzinei cu plumb s-au îndreptat în direcția producerii unor motoare și mai puternice. Începuse era automobilului și, pe tot globul, din ce în ce mai mulți oameni au început să inhaleze vapori de plumb.

Chestia cu plumbul este că nu se descompune. Dacă unele toxine devin mai puțin periculoase în timp, plumbul se acumulează – în aer, în sol și în organismele plantelor, animalelor și oamenilor. Un raport din 1983 al Comisiei regale britanice pentru prevenirea poluării mediului a ajuns la concluzia că „este îndoielnic că mai există vreun loc pe suprafața Pământului sau vreo formă de viață necontaminată de plumb produs de om". Organismul copiilor este expus în mod special, deoarece ei absorb de cinci ori mai mult plumb decât adulții. Conform estimărilor, în anii 1920-1970, numai în Statele Unite au fost înregistrate 70 de milioane de copii care aveau un nivel toxic de plumb în sânge.

Efectele plumbului sunt grave. Organizația Mondială a Sănătății estimează că în întreaga lume mor anual sute de mii de oameni din cauza unor afecțiuni provocate de intoxicarea cu plumb, cum ar fi bolile de inimă. Dincolo de efectele asupra sănătății fizice, plumbul afectează și dezvoltarea neurologică a copiilor – produce o scădere a nivelurilor IQ-ului în populațiile expuse și, potrivit estimărilor la nivel global, cauzează peste 12% din dizabilitățile de dezvoltare intelectuală.

Determină și probleme comportamentale, cum sunt manifestările antisociale, ceea ce dă naștere uneia dintre cele mai înspăimântătoare cu putință consecințe ale activității lui Thomas Midgley Jr. Este important de subliniat că, până în prezent, aceasta este doar o ipoteză nedemonstrată, însă mai mulți cercetători au arătat că o creștere enormă a nivelului criminalității înregistrată în mare parte a lumii în perioada postbelică urmează destul de fidel creșterea nivelului poluării cu plumb.

Nivelurile criminalității care au produs multe dintre premisele noastre culturale de zi cu zi – adolescenții nestăpâniți, peisajele de coșmar din orașe și toate discuțiile din anii 1990 despre „superprădători" – sunt de fapt o anomalie istorică, un vârf de curbă global care este greu de explicat și care pare acum (să sperăm) de domeniul trecutului. Însă țară după țară, indiferent de condițiile sociale sau de direcția politică, a înregistrat o creștere abruptă a criminalității la câteva zeci de ani după introducerea benzinei cu plumb – cu alte cuvinte, când primii copii care au fost expuși la cantități semnificative de plumb au ajuns și depășit perioada adolescenței. Iar corelația se aplică și în sens invers: ultimele câteva decenii au înregistrat o scădere constantă a criminalității violente în

mare parte a lumii, din nou fără legătură cu politicile sociale aplicate de fiecare țară în parte. Dar scăderea criminalității pare să se producă la circa 20 de ani după interzicerea într-o anumită zonă a benzinei cu plumb – având loc mai curând în zone care au interzis plumbul mai devreme și mai rapid în zonele care l-au eliminat brusc, și nu treptat.

Repet, corelația nu înseamnă, categoric, cauzalitate, iar asta nu este nimic mai mult decât o speculație documentată. Ținând cont de aspectele etice de care te-ai lovi dacă ai încerca să injectezi cu plumb o mulțime de copii și apoi ai aștepta să vezi câte crime comit ei după 20 de ani, s-ar putea să nici nu se poată dovedi vreodată niciuna dintre variante. Dar, pe lângă posibilitatea să fi ucis milioane de oameni, faptul că am poluat toate colțurile planetei și că știm că mai multe generații de copii au în sânge o otravă care le-a afectat nivelul de inteligență (apropo, sunt generații care AU CONDUS LUMEA ÎN ULTIMII 40 DE ANI), posibilitatea să fi provocat un val mondial de criminalitate care a durat zeci de ani și ne-a schimbat cu totul viziunea asupra societății, doar pentru că Thomas Midgley a vrut să câștige trei cenți la galonul de benzină… ei bine, e un banc foarte lung și foarte negru.

Midgley însuși nu a mai rămas prin preajmă după ce a inventat benzina cu plumb. Același corturar ca întotdeauna, a trecut rapid la alte zone de investigație – încă mai avea de făcut cea de-a doua sa greșeală catastrofală.

Spre deosebire de căutarea unui combustibil superior, care i-a luat ani de zile, aceasta a venit rapid. De fapt, conform legendei corporatiste, Midgley n-a avut nevoie decât de trei zile ca să găsească o soluție la problema pe care i se ceruse s-o rezolve. Spre deosebire de plumb, acesta este un caz autentic de urmări neintenționate: n-au existat avertismente prevestitoare de rele sau riscuri mușamalizate. A fost pur și simplu rezultatul presupunerii, în absența oricărei dovezi, că totul va fi bine.

De data aceasta, problema cu care se confrunta Midgley era răcirea. Asta se întâmpla în 1928, la destul de scurt timp după începutul erei refrigerării mecanice (înainte de asta, industria de extragere a gheții era o afacere importantă, cantități uriașe de gheață fiind excavate și transportate din zonele reci, astfel încât oamenii din zonele mai calde să-și poată ține la rece lucrurile). Necazul era că toate substanțele folosite în mod obișnuit pentru refrigerare erau (a) scumpe și (b) extrem de periculoase. Aveau tendința să ia foc sau să otrăvească oameni în număr mare dacă se scurgeau – în anul de după ce și-a început Midgley activitatea în domeniul refrigerării, o scurgere de clormetan din sistemul de refrigerare al unui spital din Cleveland s-a soldat cu peste 100 de morți.

Deloc surprinzător, acest aspect crea un soi de rezistență la

adoptarea pe scară largă a tehnologiilor de refrigerare.

Obiectivul era simplu: să găsească o substanță ieftină, care să nu fie inflamabilă și să nu fie toxică și care să acționeze ca agenții de refrigerare folosiți deja. General Motors cumpărase de curând o companie de refrigerare, pe care a redenumit-o Frigidaire, și știa că, dacă ar fi putut rezolva problema, ar fi câștigat o avere.

Abordarea lui Midgley a fost mai puțin haotică de data asta (în definitiv, acum avea deja o experiență de peste zece ani în chimie). Studiind proprietățile chimice ale agenților de refrigerare cunoscuți, a identificat repede fluorul drept posibil candidat, în mod ideal într-o combinație cu carbonul, pentru a-i neutraliza efectele toxice. Și a cam dat lovitura din prima, pentru că una dintre primele substanțe create pentru testare de echipa lui a fost diclorodifluorometanul. În zilele noastre, este mai bine cunoscut după denumirea de marcă pe care i-au dat-o: freon.

Midgley a demonstrat, în ovații, siguranța în utilizare a freonului la o întrunire a Societății Americane de Chimie, inhalând teatral și apoi suflând freonul ca să stângă o lumânare. Nu era toxic, nu era inflamabil și era un agent de refrigerare minunat. Perfect. De fapt, nu descoperise doar un nou compus, ci o întreagă clasă, în care toate substanțele aveau proprietăți similare. Au devenit cunoscute drept clorofluorocarburi – sau, ca să folosim abrevierea uzuală, CFC.

Din păcate, la începutul anilor 1930 nu știa nimeni cu adevărat ce era „stratul de ozon” sau cât de importantă este această centură subțire de molecule de oxigen din stratosferă pentru protecția suprafeței Pământului de razele ultraviolete nocive ale soarelui. Cu siguranță nu știa nimeni că CFC-urile, în totalitate inofensive la nivelul mării, devin mult mai periculoase când ajung în atmosfera superioară, unde aceeași radiație ultravioletă le descompune în elementele lor componente – și că unul dintre aceste elemente, clorul, va distruge ozonul, lăsând planeta fără scut de protecție.

Ca să fim corecți, nu fusese anticipat nici faptul că folosirea CFC-urilor va ajunge să fie mult mai răspândită decât refrigerarea. Foarte repede, lumea a înțeles că aceste substanțe chimice noi, incitante și extrem de sigure aveau multe alte întrebuințări – cel mai vizibil fiind rolul de gaz propulsor în spray-urile cu aerosoli. Într-un exemplu de umor negru istoric, în timpul și după cel de-al Doilea Război Mondial, CFC-urile erau folosite pe scară largă pentru pulverizarea insecticidelor, inclusiv a DDT-ului, coșmarul care provoca anomalii congenitale.

După război, aerosolii au cunoscut un avânt remarcabil, fiind folosiți pentru orice, de la vopsele la déodorante. Și și-au luat avânt și într-un alt mod, mai literal: cantitățile însemnate pe care am început să le eliberăm în atmosferă s-au îndreptat către stratosferă, unde s-au

apucat să descompună stratul de ozon.

Vestea bună în acest caz este că de data asta omenirea și-a dat seama de problemă înainte să poată provoca decese pe scară largă. Iuhu! Un punct pentru omenire! în anii 1970 (chiar atunci când începeau să fie aplicate primele măsuri de eliminare a benzinei cu plumb), a fost descoperită și gaura de dimensiuni tot mai mari din stratul de ozon, împreună cu legătura sa cu CFC-urile. Odată cu aceasta a venit și avertismentul: dacă se menținea ritmul de epuizare a ozonului, omenirea avea să fie expusă la un nivel tot mai ridicat de radiații UV și, în decurs de câteva decenii, numărul cazurilor de cancer și de orbire va crește spectaculos.

Așa încât, în perioada anilor 1970-1990, omenirea s-a concentrat asupra eliberării de efectele moștenirii lui Thomas Midgley, ambele sale invenții fiind fie interzise, fie eliminate în majoritatea statelor lumii. Încă am mai rămas cu cantități uriașe de plumb răspândite în mediu – nu se descompune pur și simplu și nici nu dispare, iar eliminarea lui este un coșmar. Însă vestea bună este că, măcar în cele mai multe zone, copiii nu mai inhalează așa de mult plumb, iar cantitatea de plumb în sângele multora dintre ei este acum sub nivelul toxic. Ura! în același timp, stratul de ozon a început să se regenereze după interzicerea pe scară largă a CFC-urilor: dacă totul merge bine, cam prin 2050 ar trebui să revină la nivelurile de dinainte de Midgley. *Punct marcat pentru munca de echipă*.

Între timp, reputația lui Midgley rămâne bătută în cuie: *New Scientist* l-a descris drept „un dezastru ecologic ambulant”; un om care, după spusele istoricului J. R. Meneill (în cartea sa *Something New Under the Sun*), „a avut un impact mai mare asupra atmosferei decât orice alt organism unic din istoria pământului”.

Este în același timp corect să spunem și că a modelat lumea modernă, de multe ori în moduri neașteptate. Carburantul care combătea înecarea motoarelor a făcut din mașini cel mai folosit mijloc de transport în multe părți ale lumii, acestea devenind nu numai instrumente, ci și reprezentări ale statutului, transformate în simboluri ale identității personale și ale individualismului. CFC-urile nu au determinat doar apariția frigiderului de-acasă, ci au adus și aerul condiționat, fără de care multe dintre marile orașe nici măcar n-ar exista în forma actuală. Cele două invenții ale lui Midgley chiar au lucrat împreună: datorită vehiculelor mai puternice cu aer condiționat integrat condusul pe distanțe lungi a devenit ceva realist, ba chiar plăcut. Zone întinse din vestul american și mare parte din Orientul Mijlociu, ca să luăm doar două exemple, ar arăta foarte diferit fără invențiile lui Thomas Midgley.

A existat și un efect secundar asupra culturii în sens mai larg – de exemplu, în America, cinematografele au fost printre primele care au

folosit aerul condiționat, ceea ce a contribuit la creșterea popularității proiecției de film ca activitate recreativă în timpul Marii Depresiuni, consolidând impactul cultural al epocii de aur a filmului și transformându-l poate în forma de divertisment definitorie a secolului XX. Practic, putem spune la fel de bine că Thomas Midgley a inventat Los Angelesul: un oraș care funcționează pe bază de mașini și aer condiționat și este centrul industriei filmului.

Așa încât, data viitoare când ajungeți la cinema și vă uitați la un film tâmpit produs la Hollywood, despre un polițai care luptă împotriva criminalității fără să respecte regulile, aduceți-vă aminte că aproape întreaga experiență ar putea foarte bine să se reducă la faptul că Thomas Midgley Jr a presupus că substanțele chimice pe care le-a inventat vor fi inofensive și îi vor aduce 3 cenți la un galon de benzină.

ȘASE OAMENI DE ȘTIINȚĂ UCIȘI DE PROPRIILE DESCOPERIRI

Jesse William Lazear

Medicul american Jesse William Lazear a dovedit fără urmă de îndoială că frigurile galbene sunt transmise de țânțari – lăsându-se înțepat de niște țânțari purtători ai bolii. A murit, demonstrându-și teoria.

Franz Reichelt

Croitor franco-austriac care, în 1912, și-a testat plin de încredere noul costum complex pentru sărituri cu parașuta, aruncându-se de pe Turnul Eiffel (ar fi trebuit să folosească un manechin). S-a prăbușit și a murit.

Daniel Alcides Carrion Garcia

Student peruan la medicină, Carrion era decis să studieze boala Carrion. Desigur, pe atunci nu se numea așa. Și-a căpătat numele după ce Carrion și-a injectat sânge recoltat din verucile unei victime și a murit.

Edwin Katskee

Medic care, în 1936, a vrut să știe de ce cocaina – pe atunci folosită ca anestezic – avea efecte secundare negative. După ce și-a injectat o cantitate mare, și-a petrecut noaptea mâzgălind notițe din ce în ce mai puțin lizibile pe pereții biroului, după care a murit.

Carl Wilhelm Scheele

Chimist suedez de geniu care a descoperit multe elemente din tabloul periodic – inclusiv oxigenul, bariul și clorul –, dar care avea obiceiul să guste fiecare dintre noile sale

descoperiri. A murit în 1786, în urma intoxicării cu substanțe printre care s-au numărat plumbul, acidul fluorhidric și arsenicul.

Clément Vallandigham

Avocat deschizător de drumuri într-un fel de precursor al medicinei legale. În timp ce apăra un client pus sub acuzare pentru crimă, a dovedit că victima s-ar fi putut împușca singură… împușcându-se din greșeală el însuși. A murit, dar clientul său a fost achitat.

10
Scurtă istorie a lucrurilor care ne-au luat prin surprindere

Hai să fim cinstiți, lumea modernă este un loc destul de derutant. Trăim într-o epocă în care schimbările tehnologice și sociale se produc cu o viteză amețitoare. În decurs de o generație sau de un deceniu, uneori în mai puțin de un an se pot întâmpla prefaceri spectaculoase ale modului de viață. Totul pare să fie tot timpul nou: totuși, în același timp, e greu să scapi de senzația că nu facem decât să reluăm greșelile trecutului, într-un ritm tot mai rapid. Facem noi ce facem și reușim cu consecvență să nu le prevedem.

După cum am spus încă din primul capitol, capacitatea noastră de a prezice cu exactitate viitorul și de a planifica nu a fost niciodată grozavă, dar nici ritmul accelerat al schimbării din ultimele câteva secole nu ne-a ajutat prea mult. Când suntem înconjurați în permanență de lucruri strălucitoare și neașteptat de noi, metodele euristice la care recurgem pentru a lua decizii o iau razna. Când suntem bombardați cu tot mai multe informații, nu e de mirare că devin prea multe de prelucrat și apelăm la selectarea fărâmelor care ne confirmă prejudecățile. Cum ar putea spune oricare dintre noi dacă am căzut victime efectului Dunning-Kruger când trebuie să învățăm în mod constant cum să facem lucruri noi?

Așa că trăim într-o epocă de premiere fără sfârșit, iar în majoritatea cazurilor fie nu le-am anticipat, fie nu i-am luat în seamă pe cei care au făcut-o. Și, din nefericire, nu toate aceste premiere sunt bune. Întrebați-o pe Mary Ward.

Mary Ward a fost o deschizătoare de drumuri din multe puncte de vedere. S-a născut în 1827 în ținutul irlandez Offaly, într-o familie de aristocrați, dar nu orice familie: încă de la o vârstă fragedă a fost înconjurată de oameni de știință, atât rude, cât și oaspeți. A fost norocoasă, pentru că familia nu numai că i-a alimentat interesul

pentru știință, dar a avut și mijloace să-l finanțeze, în copilărie, văzând interesul fetei pentru natură, părinții i-au cumpărat un microscop – cel mai bun din țară la vremea aceea. Cadoul a fost inspirat, pentru că s-a dovedit că Mary desena cu un talent deosebit specimenele pe care le examina la microscop. (în adolescență, Mary Ward a făcut schițele pentru construirea Leviathanului din Parsonstown, un telescop reflector de 1,8 metri construit de vărul ei William Parsons, fost președinte al Societății Regale. Leviathanul va deține până în 1917 recordul pentru cel mai mare telescop din lume.)

La maturitate, Mary a corespondat cu mulți oameni de știință, iar talentul ei pentru grafică i-a adus comenzi pentru ilustrarea câtorva dintre cărțile acestora. Apoi, în 1857, dezamăgită de calitatea cărților despre microscopie aflate pe piață, a hotărât să publice un volum cu propriile ei desene. Temându-se (nu fără motiv) că nicio editură n-o să vrea să aibă de-a face cu ea pentru că era femeie, a publicat pe speze proprii 250 de exemplare. Tirajul s-a vândut integral, iar cartea a atras atenția unui editor, care a considerat că, în acest caz, datorită frumuseții ilustrațiilor și calității scriiturii, problema sexului autoarei poate fi trecută cu vederea. Publicată cu titlul *The World of Wonders as Revealed by the Microscope*, cartea a făcut ceva senzație și a fost reeditată de opt ori în următorii zece ani, devenind astfel una dintre primele cărți din categoria căreia astăzi i-am spune „popularizarea științei”.

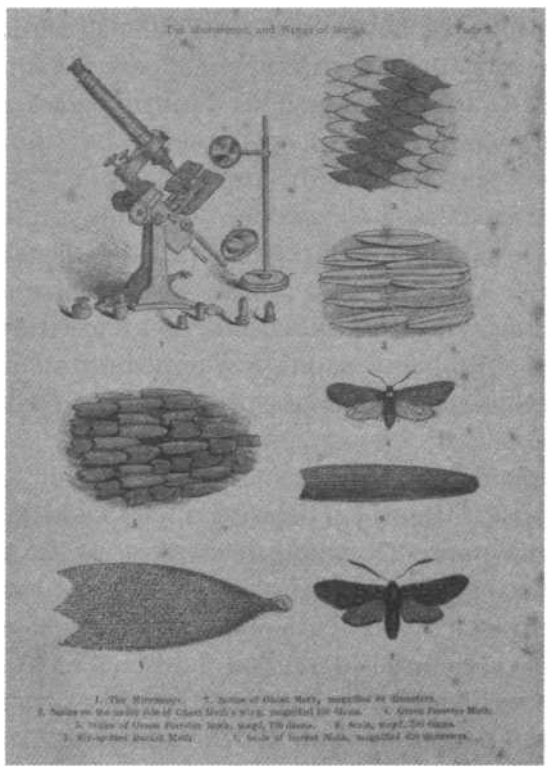

Pagina de titlu din *The World of Wonders as Revealed by the Telescope*, de Mary Ward, 1859

Cariera ei de popularizare a științei nu s-a încheiat aici – a mai scris încă două cărți, inclusiv o replică a cărții *Scurtă istorie a lucrurilor care ne-au luat prin surprindere* despre microscopie, dedicată de această dată observațiilor telescopice, prezentate împreună la Expoziția Internațională din 1862; avea să mai ilustreze numeroase alte lucrări științifice ale unor eminenți oameni de știință; a publicat articole în diverse periodice, inclusiv un studiu bine primit despre broaștele râioase; și a devenit una dintre singurele trei femei acceptate pe lista de corespondență a Societății Astronomice Regale – una dintre celelalte două fiind regina Victoria. Cu toate acestea, Ward nu a obținut niciodată vreo diplomă de absolvire, pentru că femeilor nu le era permis acest lucru.

Atâta doar că… toate acestea au fost un preambul, deoarece, deși Mary Ward a fost o femeie talentată care a dus o viață remarcabilă, nu acesta este motivul pentru care ne aducem astăzi aminte de ea. Poate că așa ar trebui. Dar nu este, din cauza celor petrecute la Parsonstown în data de 31 august 1869. În ziua aceea, când avea 42 de ani, mergea, împreună cu soțul ei, căpitanul Henry Ward, cu un automobil cu abur. Vehiculul era artizanal – era întotdeauna înconjurată de oameni de știință, așa încât sigur că era artizanal –, construit de băieții vărului ei, William Parsons.

Să conduci un asemenea vehicul era o experiență nouă la vremea aceea; unul dintre primele semne ale epocii care avea să vină. Automobilul cu motor cu abur fusese inventat cu un secol înainte în Franța, dar aveau să mai treacă încă mulți ani până să apară ceva cât de cât asemănător cu mașinile din zilele noastre. Așa cum erau, vehiculele – chestii greoaie și mătăhăloase bănuite pe scară largă că ar distruge drumurile – au făcut destulă senzație pentru ca Marea Britanie să adopte, cu câțiva ani înainte, în 1865, o lege privind utilizarea acestora, dar încă mai erau ceva nou, rar și experimental. Dintre multele miliarde de oameni care au trăit pe planeta asta, Mary Ward a fost printre primii 0,0001% care s-au plimbat cu o mașină.

Relatările spun că, în timp ce rula pe strada comercială din Parsonstown cu 5,5 kilometri pe oră, a cotit brusc și a intrat în curba spre strada Cumberland, pe lângă biserică. Poate a fost ghinion curat. Poate că drumul era accidentat, nefiind gândit decât pentru un cal și o căruță. Poate că nu se gândise nimeni la „cotit brusc”, pentru că mașinile și caii se manevrează foarte diferit și riscurile nu sunt aceleași. Poate că Mary era pur și simplu încântată de senzație și entuziasmată de posibilitățile viitorului și s-a aplecat un pic prea mult ca să vadă cum rămâne drumul în urmă.

Oricare ar fi fost motivul, când vehiculul a făcut virajul, o parte s-a

înclinat puțin și Mary a fost aruncată din mașină sub roți. Și-a rupt gâtul și a murit aproape pe loc.

Mary Ward a fost prima persoană din lume care a murit într-un accident de mașină.

A fost o deschizătoare de drumuri din multe puncte de vedere, dar nu reușești întotdeauna să-ți alegi domeniul în care devii pionier. În prezent, în întreaga lume mor anual circa 1,3 milioane de oameni în accidente de mașină. Viitorul insistă să vină, în mod inoportun, mai repede decât ne așteptăm, iar noi ne tot străduim să-l prevedem.

De exemplu, în 1825, *Quarterly Review* anticipa că trenurile nu au niciun viitor. „Ce poate fi mai absurd decât perspectiva care ni se prezintă, cu locomotive care călătoresc de două ori mai repede decât diligențele?", se întreba publicația.

Câțiva ani mai târziu, în 1830, William Huskisson, membru al Parlamentului britanic și fost ministru secretar de stat, participa la inaugurarea căii ferate Liverpool – Manchester. Mergea de la Liverpool la Manchester în același tren cu ducele de Wellington și numeroși alți demnitari. Când trenul s-a oprit la jumătatea distanței pentru alimentarea cu apă a locomotivei, pasagerilor li s-a cerut să nu părăsească vagoanele, dar ei tot au coborât. Huskisson a decis că trebuie să meargă să-i strângă mâna ducelui de Wellington, pentru că avuseseră o divergență, și de aceea stătea pe linia de vizavi când în direcția opusă a trecut în viteză faimoasa Rachetă a lui George Stephenson[31]. Pasagerii au fost avertizați să se ferească din calea trenului, dar Huskisson, nefamiliarizat cu situația inedită, a intrat în panică și nu s-a putut hotărî în ce direcție s-o ia. În cele din urmă, în loc să rămână pur și simplu cu restul pasagerilor de cealaltă parte a liniei, a încercat să se cațăre în vagonul trenului lui Wellington, numai că ușa de care se agățase cu disperare s-a deschis, aducându-l exact în calea Rachetei. Și așa William Huskisson a devenit unul dintre primii oameni din istorie care a fost ucis de un tren.

În 1871, Alfred Nobel spunea despre inventarea dinamitei: "Probabil că fabricile mele vor pune capăt războiului mai repede decât congresele voastre: în ziua în care două corpuri de armată se pot anihila unul pe celălalt într-o secundă, cu siguranță că toate țările civilizate vor da înapoi îngrozite și își vor demobiliza trupele."

În 1873, bursele din toată lumea s-au prăbușit ca urmare a unei speculații, iar criza economică globală a durat ani de zile.

La câțiva ani după Nobel, în 1877, Richard Gatling, inventatorul puștii cu repetiție Gatling, îi scria unui prieten că sperase ca invenția lui să aducă o nouă epocă, umanitară, a războiului. Scria cum a fost determinat s-o inventeze după ce „asistase aproape zilnic la plecarea

pe front a trupelor și la întoarcerea celor răniți, bolnavi și morți… Mi-a trecut prin cap că, dacă aș putea inventa un dispozitiv – o armă – care, datorită tirului rapid, i-ar permite unui om să lupte cât o sută, asta ar elimina, într-o mare măsură, necesitatea existentei unor armate mari și, ca urmare, expunerea la război și boală ar fi mult diminuată".

Tot în 1877, Carl Orton, președintele Western Union, a refuzat oferta lui Alexander Graham Bell de a-i vinde drepturile pentru telefon, spunându-i „La ce i-ar folosi acestei companii o jucărie electrică?".

În 1888, un grup de misionari metodiști din Chicago avea nevoie de bani și s-a gândit la ceva ce a descris drept „cutia de donații călătoare" – au trimis 1500 de scrisori prin care îi implorau pe destinatari să le doneze câte 10 cenți și să trimită mai departe o copie a scrisorii către trei prieteni, cu aceeași solicitare. Au obținut peste 6000 de dolari, deși mulți s-au înfuriat când au primit scrisoarea de mai multe ori. Așa s-a născut scrisoarea în lanț.

În 1897, lordul Kelvin, eminent savant britanic, a prezis că „radioul nu are viitor". Tot în 1897, *New York Times* a lăudat realizarea lui Hiram Maxim, care a inventat arma complet automatizată, afirmând că aceasta este atât de înspăimântătoare, încât va împiedica producerea războaielor și spunând că armele lui Maxim sunt „niște aducătoare de pace și niște spaime care mențin pacea", deoarece „din cauza efectelor lor nimicitoare, au determinat popoarele și pe conducătorii lor să se gândească mai mult la rezultatul războiului înainte să înceapă să se gândească la planuri de cucerire"

În 1902, lordul Kelvin anticipa într-un interviu că zborul transatlantic era o imposibilitate și că „niciun balon sau avion nu va avea vreodată succes practic". Frații Wright au realizat primul lor zbor un an și jumătate mai târziu. Orville Wright își amintea, într-o scrisoare din 1917: „Când fratele meu și cu mine am construit primul avion cu echipaj și am zburat cu el, am crezut că aducem în lume o invenție care va face imposibil să mai aibă loc alte războaie. S-a văzut că nu eram singurii care credeam așa ceva când Societatea franceză pentru pace ne-a acordat medalii pentru invenția noastră".

În 1908, locotenentul Thomas Selfridge se afla la bordul avionului pilotat de Orville Wright într-un zbor demonstrativ. La a cincea trecere în jurul orașului Fort Myers din Virginia, elicea s-a defectat, iar avionul s-a prăbușit, ucigându-l pe Selfridge (Wright a supraviețuit). Thomas Selfridge a devenit primul om din istorie care a murit într-un accident de avion.

În 1912, Guglielmo Marconi, inventatorul radioului, a prezis că „războiul va deveni imposibil în viitoarea eră a tehnologiilor fără fir, pentru că războiul va deveni ridicol." în 1914, lumea a intrat în război.

Pe 16 octombrie 1929, Irving Fisher, eminent economist de la Universitatea Yale, a prezis că „prețul acțiunilor a atins ceea ce pare o zonă de platou stabilă”. Opt zile mai târziu, bursele s-au prăbușit, odată cu spargerea unei bule generate de speculații bazate pe creditele ușor accesibile. Criza economică mondială a durat ani de zile; după încheierea acesteia, în multe democrații alegătorii s-au orientat către politicieni populiști cu tendințe autoritare.

În 1932, Albert Einstein a anticipat că „nu există nici cel mai mic indiciu că (energia nucleară) poate fi obținută vreodată”.

În 1938, prim-ministrul britanic Neville Chamberlain s-a întors acasă cu un acord proaspăt semnat cu Adolf Hitler și a afirmat: „Cred că este pace deocamdată”, înainte de a adăuga: „Mergeți acasă și trageți un pui de somn”, în 1939, lumea intra în război.

Neville Chamberlain în septembrie 1938, arătând acordul de la München, care poartă semnătura sa și a lui Adolf Hitler

În 1945, Robert Oppenheimer, omul care a coordonat eforturile pentru producerea bombei atomice la Los Alamos, scria că „dacă această armă nu-i convinge pe oameni că trebuie să pună capăt războiului, atunci n-o va face niciodată ceva produs într-un laborator”. Contrar speranțelor sale – și a speranțelor lui Nobel, Gatling, Maxim și Wright –, încă mai avem războaie, dar măcar nu am avut încă un război nuclear (afirmație corectă în momentul în care scriu), așa că poate Oppenheimer iese câștigător la puncte.

Test nuclear în Nevada în 1951

În 1966, eminentul proiectant Richard Buckminster Fuller aprecia că, până în anul 2000, „înconjurați de belșug, politica își va pierde pur și simplu importanța”.

În 1971, cosmonauții ruși Ghiorghi Dobrovolski, Viktor Pațaiev și Vladislav Volkov au devenit primii oameni care au murit în spațiu, după ce modulul Soyuz la bordul căruia se aflau s-a depresurizat la întoarcerea de pe o stație spațială.

În 1977, Ken Olson, președinte la Digital Equipment Corporation, a prezis că industria computerelor va rămâne o afacere de nișă, spunând că „niciun om n-are motive să aibă un computer în casă”. În 1978, Gary Thuerk, director de marketing la aceeași companie, a promovat produsele acesteia într-un e-mail nesolicitat trimis către 400 de destinatari prin Arpanet, una dintre primele forme ale internetului. Tocmai expediase primul „spam”. (Și dacă ar fi să-l credem, a funcționat: DEC a vândut echipamente în valoare de milioane de dolari ca rezultat al campaniei de marketing prin e-mail.)

În 1979, Robert Williams, muncitor la o fabrică Ford din Michigan, a devenit primul om din istorie care a fost omorât de un robot.

În decembrie 2007, comentatorul financiar Larry Kudlow scria în *National Review*: „Nu vine nicio recesiune. Pesimiștii se înșală. Nu se va întâmpla… Avântul economic din perioada Bush este bine, sănătos. Încheie al șaselea an la rând și mai urmează și alții. Da, este cea mai grozavă poveste care n-a fost spusă niciodată”. În decembrie 2007, economia SUA a intrat în recesiune (La momentul la care scriu, Larry

Kudlow ocupă funcția de director al Consiliului Național al Economiei în SUA.) în 2008, bursele din întreaga lume s-au prăbușit, odată cu spargerea unei bule generate de speculații bazate pe creditele ușor accesibile. Criza economică mondială a durat ani de zile; după încheierea acesteia, în multe democrații alegătorii s-au orientat către politicieni populiști cu tendințe autoritare.

În august 2016, un băiat în vârstă de 12 ani a murit și alți cel puțin 20 de membri ai unui grup nomad de crescători de reni au fost spitalizați, după izbucnirea unei epidemii de antrax în peninsula lamal din Siberia. Antraxul nu mai fusese semnalat în regiune în ultimii 75 de ani; epidemia s-a produs în timpul unui val de căldură cu temperaturi care au depășit cu 25 grade C limitele obișnuite ale perioadei. Temperaturile ridicate au topit stratul de permafrost gros care acoperă Siberia, dezvelind și dezghețând straturi de gheață formate cu zeci de ani în urmă – și care au păstrat carcasele congelate ale renilor morți în ultima epidemie de antrax, înregistrată în 1941.

Gheața poate conserva agenții patogeni – în viață, dar în stază – timp de zeci sau sute de ani sau chiar mai mult. Boala rămăsese latentă la temperaturi sub O grade încă de când iarna rusească risipea armata lui Hitler și aștepta doar momentul în care cușca ei de gheață se va topi. Ceea ce s-a petrecut în cele din urmă în 2016 (la vremea aceea, cel mai călduros an din istoria măsurătorilor meteorologice), când lumea care se încălzea a eliberat din nou bacteria, infectând mai mult de 2.000 de reni înainte de a se răspândi și la om.

Este tentant să spui că nimeni nu ar fi putut prevedea un dezastru atât de complex, însă, de fapt, doi oameni de știință prevăzuseră, cu cinci ani înainte, că exact așa se va întâmpla pe măsură ce se agravează schimbarea climatică: permafrostul se va retrage treptat și, pe parcurs, va elibera în lume boli istorice dispărute de multă vreme. Iar asta va continua câtă vreme cresc temperaturile, cu efectul bizar că dăm istoria înapoi – dincolo de Thomas Midgley muncind din greu în laborator, de Eugène Schieffelin deschizând colivii într-un parc și de William Paterson visând la un imperiu – pe măsură ce efectele cumulative ale Revoluției industriale se deapănă asupra noastră. Nu știm câți oameni vor ucide schimbările climatice în secolul care va urma și nu știm cum vor schimba acestea societatea, însă știm că măcar una dintre victime a murit pentru că una dintre consecințele involuntare ale deciziilor noastre ca specie a fost să invocăm antraxul-zombie din mormântul lui. Probabil că nu va fi și ultima victimă.

Pe 7 mai 2016 – la aproape un secol și jumătate după ce Mary Ward a ieșit la plimbare cu mașina într-o fatidică dimineață de vară –, un bărbat pe nume Joshua Brown mergea cu o Tesla Model S, pe pilot automat, pe o șosea în apropiere de Williston, Florida. Investigația ulterioară a scos la iveală că, în cele 37 de minute ale călătoriei,

Joshua Brown a ținut mâinile pe volan numai 25 de secunde; în restul timpului, s-a bazat pe softul mașinii. Nici Brown, nici softul nu au identificat camionul care a intrat în trafic, iar mașina a intrat în camion.

Joshua Brown a devenit prima persoană din istorie care a murit într-un accident rutier cu o mașină pe pilot automat.

Bun venit în viitor.

Epilog

Cum ne facem praf viitorul

În aprilie 2018, în Australia s-a anunțat un acord în vederea redeschiderii unei uzine electrice pe bază de cărbune. Acest lucru era neobișnuit din motive lesne de înțeles – în timp ce lumea încearcă să lase în urmă ușor-ușor combustibilii fosili aducători de schimbări climatice, redeschiderea unei uzine electrice pe bază de cărbune pare o decizie bizară –, dar era chiar și mai neobișnuit din cauza principalului stimulent pentru reluarea activității. Iar acesta era furnizarea de energie electrică ieftină pentru o companie de criptomonede.

Bitcoin este cea mai cunoscută criptomonedă, dar există un ecosistem care se tot dezvoltă pe măsură ce companiile lansează alte criptomonede, în speranța că vor profita de îmbulzeala nebunească pentru banii digitali. Aceste monede nu se „extrag" ca, să zicem, aurul. Sunt doar fragmente de cod informatic, majoritatea bazate pe ceva care se numește tehnologie *blockchain*, unde fiecare monedă virtuală nu este doar un obiect cu valoare simbolică, ci este și un registru al propriului istoric de tranzacționare. Puterea de calcul necesară în primul rând pentru crearea acesteia și apoi pentru prelucrarea istoricului de tranzacții tot mai complicat este semnificativă – și, ca atare, consumă energie la greu, atât pentru funcționarea centrelor de date tot mai mari dedicate minării de criptomonede, cât și pentru răcirea acestora.

Criptomonedele nu au valoare în sine și, în mod deliberat, majoritatea nu dispun de niciun fel de autoritate centrală care să reglementeze și să controleze cursul. Singurul factor limitativ este costul puterii de calcul de care ai nevoie pentru a le crea și a le tranzacționa. Însă convingerea unora că aceasta este moneda viitorului a determinat creșterea semnificativă a valorii multor criptomonede, în condițiile în care toată lumea e de acord că au o valoare – sau, cel puțin, că peste un minut va exista un alt fraier care să creadă că valorează mai mult decât crezi tu, până când, dintr-odată,

nu mai apare niciunul. Așa că valoarea lor a devenit cât se poate de instabilă, depinzând întru totul de starea de spirit a pieței. Este un exemplu clasic de obsesie financiară, cu bule care se formează și se sparg iar și iar, în timp ce fiecare încearcă să nu rămână cu buza umflată la final.

Ca majoritatea obsesiilor însă, are efecte în lumea reală. Nu e vorba doar de redeschiderea unei centrale electrice în Australia: la 170 de ani după ce goana după aur a adus puhoaie de oameni atrași de perspectiva îmbogățirii peste noapte, în zonele rurale din vestul Americii are loc acum o nouă goană după aur. Ispitite de energia electrică ieftină, chiriile mici și terenurile de construcții accesibile, firmele investesc sute de milioane de dolari pentru a crea cripto-mine uriașe, mari consumatoare de energie, în orășele din statele Washington, Montana, Nevada și nu numai. Locuitorii unui oraș unde s-au mutat acești prospectori ai secolului XXI se plâng că nu pot dormi din cauza vuietului permanent al serverelor, care le afectează sănătatea și alungă animalele sălbatice din zonă.

Potrivit unei estimări, consumul de energie necesar numai mineritului pentru bitcoin va ajunge, până la sfârșitul lui 2018, echivalent cu cel al Austriei.

Această carte s-a referit la eșecurile și greșelile pe care le-am făcut în trecut. Cum rămâne cu greșelile pe care le facem acum sau cele pe care le vom face în anii care vor urma? Ce formă ar putea lua boacănele viitorului?

Așa cum am arătat, predicțiile sunt calea sigură să pari un idiot în ochii istoricilor care vor veni. Poate că în deceniile și secolele care urmează omenirea va comite o întreagă serie de greșeli originale și inovatoare; poate că vom găsi o cale să nu mai facem deloc greșeli. Dar dacă vă bate gândul să vă riscați banii, de bun-simț ar fi să pariați că vom continua probabil să facem exact aceleași greșeli pe care le-am făcut și în trecut.

Haideți atunci să începem cu lucrurile evidente.

Dintre toate chestiile pe care le-am aruncat la întâmplare în mediul înconjurător pe ideea că, ei, probabil că o să fie în regulă, carbonul pe care l-am ars într-o veselie de la Revoluția industrială încoace este cel care o să strice de-adevăratelea distracția tuturor.

Schimbarea climatică datorată intervenției umane este reală și este o potențială amenințare la adresa multor comunități din întreaga lume și a multor aspecte ale civilizației. Acest lucru este atât de clar demonstrat științific până în acest moment, încât pare cam plictisitor să mai trecem o dată în revistă dovezile. Am depășit demult punctul în care ar putea fi o situație de genul poliapei sau a razelor N, din cauza căreia toată lumea ar fi jenată după câțiva ani. Cu toate astea, se pare că există încă mulți oameni care au destule motive să nege adevărul –

financiare, politice sau simpla bucurie de a te pune cu încăpățânare de-a curmezișul – ca să ne trezim târâți din nou în stadiul „chestiunii dacă este adevărat sau nu” de fiecare dată când pare că înregistrăm vreun progres la capitolul „chiar facem ceva în legătură cu asta”. Este cam același scenariu la care au recurs pe vremuri producătorii de carburant cu plumb: nu e nevoie să demonstrezi că ceva nu e adevărat ca să poți susține suficient de mult timp că încă nu s-a luat o decizie, pentru a acumula în continuare profiturile acelea minunate.

Așa că ne ducem mâinile la urechi și spunem în grup „lalalalalalala, nu te aud”, când probabil că ar trebui de fapt să fugim panicați de parcă ne-ar fi luat foc casa, ceea ce… cam așa e. Începând din 2000, au fost înregistrați 17 dintre cei 18 ani cu cele mai ridicate temperaturi din istoria înregistrărilor meteo. În aprilie 2018, pentru prima dată în epoca noastră geologică, nivelul bioxidului de carbon din atmosferă a depășit pragul de 410 părți la milion. Ultima dată când nivelul a fost atât de ridicat era în perioada de mijloc a pleistocenului, acum 3,2 milioane de ani – exact când Lucy cădea din copac. În caz că vă spuneți că ei, dacă a mai fost așa de mare, nu poate să fie prea rău, să știți că la vremea aceea nivelul mării era cu 18 metri mai ridicat decât este astăzi.

A, iar schimbările climatice nu sunt singurul lucru pe care-l face bioxidul de carbon. De fapt, una dintre modalitățile de monitorizare a cantității de bioxid de carbon din atmosferă este absorbția unei părți din el în oceane. Vești bune, nu? Se pare că nu. Apa oceanului, cam ca și iubitul tău, are proprietăți de bază – altfel spus, este mai degrabă alcalină decât acidă. Însă când absoarbe CO_2, devine mai acidă și, cu cât este mai acid oceanul, cu atât sunt mai însemnate efectele secundare asupra vieții marine, de la minusculele moluște până la peștii cei mari.

A, și e și mai rău dacă se combină cu încălzirea oceanelor. Care se întâmplă. Dacă vreți un exemplu de cât de prost stau lucrurile în apă, Marea Barieră de Corali – una dintre *minunile concrete* ale *lumii naturale concrete* – moare într-un ritm alarmant, înregistrând doi ani la rând evenimente masive de „albire” care ucide coralii în zone întinse ale recifului.

Oameni buni… cred că s-ar putea s-o fi dat-o în bară puțin la faza asta.

Bineînțeles, este departe de a fi singura apocalipsă către care ne îndreptăm cu energie și hotărâre. Ne-am asigurat opțiuni, oameni buni. De exemplu: în mai 2018, s-a anunțat că oamenii de știință au detectat o creștere bruscă a emisiilor de CFC. Undeva în lume, probabil că în Asia, cineva a început să producă din nou invenția lui Thomas Midgley, teoretic interzisă. Iar asta ar putea da înapoi cu zece ani refacerea stratului de ozon. Bună treabă pe frontul „învățăm din

propriile greșeli", băieți.

Sau să luăm rezistenta la antimicrobiene. Antibioticele și alte medicamente antimicrobiene au fost unul dintre cei mai importanți pași înainte realizați în secolul XX, care a salvat nenumărate vieți. Dar, ca locuitorii de pe Insula Paștelui care și-au tăiat copacii, le-am folosit prea mult și prea des. Ideea e că, de fiecare dată când folosești un antibiotic, crești riscul ca unul dintre microbi să fie rezistent la el – și atunci nu faci decât să le ucizi competitorii. Este evoluție accelerată, pentru că acțiunile noastre dau naștere unor noi tulpini de bacterii rezistente la antibiotice, care au potențialul de a ne potopi cu toate vechile boli din istorie (și nici măcar nu e nevoie să se dezghețe tundra ca să se întâmple).

Ca urmare, lumea rămâne în ritm accelerat fără antibiotice eficiente – și o parte a problemei este că antibioticele nu sunt destul de profitabile ca să determine companiile farmaceutice să investească suficiente resurse pentru crearea unora noi. Potrivit unei estimări, deja mor anual 700.000 de persoane din cauza unor boli provocate de microbi rezistenți la tratament.

Sau poate că pieirea ne va veni pentru că ne tot lăsăm deciziile pe seama algoritmilor informatici, în speranța că astfel vor deveni, cumva, mai bune și mai înțelepte și că nu va fi vina noastră când o vor lua razna. Algoritmii care controlează mașinile cu pilot automat sunt doar un exemplu: în alte cazuri, algoritmii decid ce acțiuni să cumperi și să vinzi, ce știri vezi în social media și care este probabilitatea să recidiveze cineva condamnat pentru o infracțiune. Ne place să credem că algoritmii vor fi mai raționali decât oamenii; de fapt, este foarte probabil să amplifice toate erorile de judecată și premisele deficitare pe care li le furnizăm noi.

Preocuparea legată de delegarea deciziilor nu se oprește aici, ținând cont de cercetările privind inteligența artificială (IA), care înregistrează progrese rapide. Temerea este că, dacă reușim să creăm o IA mult mai inteligentă și mult mai calificată decât oamenii, s-ar putea să greșim considerând că va fi de partea noastră. Ar putea fi capabilă să ne manipuleze în propriul ei scop, poate să ne vadă ca pe o amenințare și să ne distrugă sau poate, pur și simplu, să nu fie în stare să înțeleagă că oamenii sunt importanți, iar noi vom ajunge să nu fim mai nimic altceva decât simpla materie primă pentru obiectivul său de a produce cât mai multe agrafe de birou cu putință (sau orice altă sarcină i-am trasat). Perspectiva că ne-am putea pierde în uitare, preschimbându-ne în niște Frankensteini, poate părea îndepărtată, dar un număr îngrijorător de mare de oameni despre care se presupune că sunt inteligenți par să ia destul de în serios această posibilitate.

Sau poate că o să ne aruncăm singuri în aer într-un război nuclear înainte să ni se întâmple oricare dintre aceste lucruri.

Ori s-ar putea ca beleaua să nu fie chiar așa de dramatică. Poate că, prin lenea noastră, ne condamnăm la un viitor de tot rahatul. De când am scăpat din chingile nefericite ale Pământului și am intrat în era spațială, modul în care tratăm în spațiu lucrurile de care nu mai avem nevoie este cam același cu modul în care tratăm toate celelalte gunoaie pe care le creăm: le aruncăm pur și simplu. În definitiv, spațiul e foarte mare, așa încât ce contează?

Și aici intervine sindromul Kessler. Problema a fost anticipată încă din 1978 de Donald Kessler, cercetător la NASA, și asta tot nu ne-a împiedicat să aruncăm diverse lucruri în spațiu. Necazul e că, atunci când arunci lucruri pe orbită, de fapt ele nu se duc nicăieri. Nu-i ca atunci când arunci o pungă de chipsuri pe geamul mașinii – gunoiul spațial rămâne pe orbită cam la aceeași viteză și pe aceeași traiectorie ca obiectul din care a fost aruncat. Și uneori se lovește de alte deșeuri.

Problema este că, din cauza vitezei cu care se mișcă obiectele pe orbită, o ciocnire devine incredibil de distructivă. O singură coliziune cu cea mai mică bucată de materie poate fi catastrofală, distrugând sateliți sau stații spațiale. Iar aceste coliziuni mortale produc, chiar așa, mii și mii de bucăți de deșeuri spațiale, toate putând determina alte coliziuni. Asta a prezis Donald Kessler: că în cele din urmă spațiul va deveni atât de aglomerat, încât procesul va atinge un punct critic, când fiecare coliziune va da naștere tot mai multor coliziuni, până când întreaga planetă va fi înconjurată de un nor care o va învălui cu totul, compus din rachete de mare viteză formate din gunoaie. Vom deveni, efectiv, legați de glie.

Dintr-un punct de vedere, pare că ar fi un final bizar de poetic al călătoriei pe care n-a reușit s-o înceapă Lucy cu milioane de ani în urmă. Cu toată explorarea, tot progresul, toate visurile și marile concepte, iată unde sfârșim: prizonieri pe propria planetă, într-o închisoare pe care ne-am construit-o din propriile deșeuri.

Indiferent ce ne rezervă viitorul, indiferent ce schimbări năucitoare vor apărea anul viitor, în următorii zece ani sau în secolul următor, pare verosimil că vom face în continuare practic aceleași lucruri. Vom da vina pe alții pentru suferințele noastre și ne vom construi lumi fantastice complicate, în așa fel încât să nu trebuiască să ne gândim la păcatele noastre. Ne vom îndrepta spre lideri populiști după crizele economice. Vom face pe dracu' în patru pentru bani. Vom ceda mentalității de grup, obsesiilor și distorsiunii de confirmare. Ne vom spune că planurile noastre sunt foarte bune și că n-are ce să nu meargă bine.

Sau… poate că nu? Poate că acesta este momentul când ne schimbăm și începem să învățăm din istorie. Poate că e doar pesimism și, oricât de tâmpită și deprimantă poate părea lumea astăzi, în realitate omenirea devine mai înțeleaptă și mai informată, iar noi

suntem suficient de norocoși și trăim zorii unei noi epoci în care n-o dăm în bară. Poate chiar avem capacitatea de a fi mai buni.

Poate că, într-o bună zi, ne vom urca într-un copac și nu vom mai cădea.

Mulțumiri

Nu aș fi putut scrie această carte fără ajutor din partea multor oameni. Mulțumirile mele trebuie să se îndrepte în primul rând către agentul meu, Antony Topping, fără de care efectiv n-aș fi scris-o. A fost o plăcere să lucrez cu Alex Clarke, Kate Stephenson, Ella Gordon, Becky Hunter, Robert Chilver și întreaga echipă de la Headline și îmi pare foarte rău pentru termenele de predare. Aș vrea să le mulțumesc și lui Will Moy și oamenilor minunați de la Full Fact, pentru că, printre altele, au avut prea mult de așteptat.

Familia – părinții mei, Don și Colette, și fratele meu, Ben, istoric cu acte în regulă – m-au susținut în tot acest demers. Hannah Jewell mi-a pus la dispoziție fapte istorice amuzante pentru inspirație, perspectivă și o înțelegere comună asupra fantomelor. Kate Arkless-Gray mi-a oferit sfaturi practice, înțelegere și, cel mai important, o ocazie extraordinară de a avea grijă de o casă. Maha Atal și Chris Applegate mi-au oferit discuții antrenante și numeroase sugestii; și Nicky Reeves, la fel. Trebuie să le mulțumesc și istoricilor de pe Twitter pentru că au fost de încredere și mi-au acordat tot sprijinul; în special lui Greg Jenner (pe care l-am parafrazat la pagina 9) și lui Fern Riddell; vă rog să cumpărați și cărțile scrise de ei. Acum o să tot adaug oameni, ca să pară că am mulți prieteni. Damian și Holly Kahya, James Ball, Rose Buchanan, Amna Saleem și mulți alții mi-au oferit vorbe înțelepte și beri. Faptul că m-am lovit constant de Kelly Oakes în ultimele etape ale scrisului a fost exact motivația de care aveam nevoie ca să merg mai departe. Aș vrea să-i mulțumesc și lui Tom Chivers pentru prânzul pe care n-am mai apucat să-l luăm împreună și îmi cer scuze pentru asta. Trupa CHVRCHES a scos pe piață un album solid în timpul procesului de scriere; îi includ și pe ei în această secțiune, în speranța că se va găsi cineva care va răsfoi cartea uitându-se doar după nume, fără să fie atent la context, și ca atare o să creadă că viața mea este mult mai fascinantă decât pare. Pe același principiu, le mulțumesc și lui Beyoncé, Cate Blanchett și fantomei lui David Bowie.

Este de la sine înțeles că orice erori s-ar fi strecurat în această carte, ele îmi aparțin numai mie și nu se extind asupra niciunuia dintre cei menționați mai sus. Cu excepția fantomei lui David Bowie.

Lecturi suplimentare

Există o bibliografie pe care vreau să o amintesc și pe care m-am bizuit destul de mult pentru diverse secțiuni din această carte. (în text există deja referiri la unele dintre scrieri.) Toate lucrările merită citite pentru a aprofunda câteva dintre subiectele și evenimentele pe care, din motive de spațiu, nu am putut decât să le ating în treacăt.

Daniel Kahneman – *Thinking, Fast and Slow* este menționată la secțiunea despre ciudățenii cognitive și coroborează o mare parte din felul cum înțelegem modul de funcționare a minții umane. În același timp, *A Colorful History of Popular Delusions* de Robert E. Bartholomew este o lectură minunată despre obsesii, nebunii, mode și panică.

Collapse de Jared Diamond este și ea menționată în text și a asigurat masiv documentarea pentru secțiunea despre Insula Paștelui (în plus, influența lui este clară pe tot parcursul secțiunii).

Hitler: *Volume I*: *Ascent 1889 – 1939* de Volker Ulirich a fost sursa pe care am folosit-o pentru cea mai mare parte a materialului despre Hitler (și fanii elegantelor mesaje literare critice discrete de pe Twitter vor recunoaște și opinia de bază din cronica spectaculoasă făcută de Michiko Kakutani aceleiași cărți.)

Altă carte la care apar câteva referiri în text este *The Price of Scotland*: *Darien, Union of the Wealth of Nations* de Douglas Watt, o disecție pătrunzătoare și meticuloasă a proiectului nebunesc al lui William Paterson.

Genghis Khan: *The Man Who Conquered the World* de Frank Melynn și *Genghis Khan and the Making of the Modern World* de Jack Weatherford au fost surse importante pentru secțiunea despre Horezm.

Vreau sa mai amintesc două cărți care au mers pe aceeași cale înainte de aceasta: *100 Mistakes that Changed History*: *Backfires and Blunders that Collapsed Empires, Crashed Economies, and Altered the Course of Our World* de Bill Fawcett și *The Mammoth Book of Losers* de Karl Shaw – ambele au fost lecturi grozave și mi-au adus la cunoștință câteva nereușite minunate despre care nu știam mai nimic.

Surse fotografie

Getty Images: p. 48 (Photoquest); p. 55 (Bettmann); p. 58 (© Jim Xu); p. 69 (Bettamann); p. 72 (© Walter Astrada/AFP); p. 99 (© Robert Preston/Age Fotostock); p. 142 (Keystone); p. 171 (Hulton Archive); p. 173 (Historical Map Works LLC și Osher Map Library); p. 238 (Corbis Historical); p. 274 (© Nicholas Kamm/AFP)

Alamy: p. 93 (SOTOK2011); p. 95 (Woris History Archive); p. 203 (Granger Historical Picture Archive); p. 262 (Granger Historical Picture Archive); p. 263 (landagnall Computing)

Bridgeman Images: p. 187 (Bibliothèque nationale de France, Paris [MS Pers.113. L49]); p. 230 (Académie des sciences, Paris/Archives Charmet)

Despre autor

Tom Phillips este jurnalist și umorist și locuiește la Londra. A fost director editorial la Buzzfeed UK, unde și-a împărțit timpul între relatarea foarte serioasă a unor subiecte importante și glume.

De-a lungul carierei sale, Tom a făcut parte dintr-un grup de comedie foarte scurt timp apreciat, a lucrat în televiziune și la Parlament și odată a lansat un ziar care nu a avut succes.

A studiat arheologie și antropologie și istoria și filosofia științei la Cambridge și este plăcut surprins că a scris o carte în care chiar le folosește.

Observații

[←1]

Sigurd Eysteinsson (Sigurd cel Mare), al doilea jarl de Orkney, a domnit în perioada cca. 875 - 892 în Norôreyjar (insulele Orkney și Shetland). Sigurd a fost una dintre căpeteniile vikingilor în luptele de cucerire a actualului nord al Scoției. (N.r.)

[←2]

Mâel Brigte — nobil din neamul picților, cel mai probabil conducător în secolul al IX-lea în Moray (nord-estul Scoției). (A/.r.)

[←3]

Cea mai cunoscută culegere de povestiri despre vechii regi nordici, scrisă în Islanda, în limba nordică veche, de poetul și istoricul Snorri Sturluson, în jurul anului 1230. (N.r.)

[←4]

Relatare despre istoria Insulelor Orkney, după ce au fost cucerite de regii norvegieni în secolul al IX-lea și până în jurul anului 1200. Scrisă în jurul anului 1230 de un autor islandez necunoscut, saga îmbină ficțiunea cu istoria, fiind probabil compilată din mai multe surse, inclusiv legende orale, dar și fapte istorice. (N.r.)

[←5]

Proces prin care o zonă urbană locuită de persoane din păturile sărace devine zonă cu locuitori din clasa mijlocie, care cumpără și refac treptat casele. (N.r.)

[←6]

Stobart Group Ltd — companie britanică de infrastructură și transporturi înființată de Edward Stobart în 1976 și ale cărei camioane primesc, în mod tradițional, nume de femei. (N.r.)

[←7]

Jeremy Charles Robert Clarkson (născut în 1960) este un om de televiziune britanic, ziarist și scriitor, specializat în domeniul automobilistic. Este cunoscut pentru emisiunea Top Gear de la BBC, pe care a prezentat-o împreună cu Richard Hammond și James May din 2002 până în martie 2015. (N.r.)

[←8]

în termeni de psihologie, „capcana socială" este o situație în care un grup de persoane acționează pentru a obține beneficii individuale pe termen scurt, însă pe termen lung acțiunea duce la pierderi pentru întregul grup. (A/.r.)

[←9]

în termeni economici, „tragedia bunurilor comune" se referă la epuizarea unei resurse comune de către indivizi izolați, care acționează independent și rațional în conformitate cu propriul interes, deși știu că epuizarea resursei comune contravine intereselor pe termen lung ale grupului. (N.r.}

[←10]

Denumire convențională a unei teorii climatologice care a fost discreditată, populară însă în vestul american și în Australia spre sfârșitul secolului al XlX-lea. Premisa de bază era că locuirea umană și agricultura determină modificări permanente ale climei în zonele aride și semiaride, sporind umiditatea. (N.r.)

[←11]

Field of Dreams (Terenul de baseball, 1 989) - film în reg ia lui Phil Alden Robinson, cu Kevin Costner în rolul principal. Adaptare după romanul Shoeless Joe, de W. P. Kinsella, filmul are ca personaj principal un fermier care, la îndemnul unor voci pe care le aude, construieşte un teren de baseball unde vin să joace fantomele unor celebri jucători din trecut. (N.r.)

[←12]

Dust Bowl (cunoscut și ca „Dirty Thirties") — perioadă de puternice furtuni de nisip care s-au abătut asupra preriilor din SUA și Canada în anii 1930. (N.t.)

[←13]

Potrivit unui raport publicat în 2017 de o asociație pentru protecția mediului din Cornwall, granulele de plastic folosite în stațiile de tratare a apelor uzate contribuie la poluarea oceanelor. Milioane de astfel de granule, care au un diametru de 3,5 mm, au fost deversate în mările care înconjoară insulele britanice și riscă să afecteze viața marină. (N.r.)

[←14]

Silent Spring (Primăvară tăcută), publicată în septembrie 1962 de Rachel Carson (1907-1964), detaliază efectele negative pe care le are asupra mediului utilizarea fără restricții a pesticidelor. Cartea a determinat schimbarea politicilor americane privind utilizarea pesticidelor și a inspirat formarea unei mișcări ecologiste care a dus în cele din urmă la înființarea Agenției americane pentru protecția mediului (EPA). (N.r.)

[←15]

William Shakespeare, Henric al IV-lea, actul lz scena III, Partea I, traducere de Dan Duțescu și Leon D. Levițchi, Editura Univers, București, 1985, pag. 21 (N.t.)

[←16]

Dimitrie Cantemir, Istoria măririi și decăderii Curții Othmane, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință si Artă, București, 2015, vol. I, cartea a ll-a, pag. 657. (N.r.)

[←17]

Program de televiziune difuzat săptămânal de BBC One, având ca subiect probleme rurale și de mediu din Marea Britanie. (N.r.)

[←18]

Memă populară pe Internet, cu imaginea unui câine Shiba Inu (rasă japoneză) căruia i se atribuie diverse comentarii într-o engleză plină de greșeli. în general, mema este cunoscută drept „doge", termen format de la cuvântul englezesc „dog" (câine). (N.r.)

[←19]

Harappa — oraș antic (milen. 3-2 î.e.n.), unul dintre principalele centre ale civilizației Harappa (Indus) din Epoca bronzului (India și Pakistan). Săpăturile arheologice au scos la iveală orașe cu ziduri din cărămizi smălțuite. Ruinele se află astăzi în nord-vestul Pakistanului (Punjab). (N.r.)

[←20]

Echipă de baschet formată exclusiv din jucători de culoare, care a dominat baschetul profesionist american în anii 1930, ulterior orientându-se către jocuri demonstrative. (N.r.)

[←21]

Referire la seria Star Wars, unde Death Star (Steaua Mortii — o platformă militară de mari dimensiuni) este distrusă de eroul principal, Luke Skywalker, care reușește să lanseze un proiectil printr-o gură de aerisire neprotejată, acesta ajungând în miezul stației și distrugând-o. (N.r.)

[←22]

Royal Air Forces — Forțele aeriene britanice (N.r.)

[←23]

Spinal Tap (1984), comedie având în centru o trupă rock care poartă același nume. La un moment dat, unul dintre personaje propune un montaj pentru una dintre piesele trupei, care să reprezinte ansamblul de la Stonehenge. Când face schița decorului pe un șervețel, scrie din greșeală simbolul pentru inch (") în locul celui pentru picioare ('), astfel încât decorul are numai 18 inchi (45 cm) în loc de 18 picioare (5,4 m). (N.r.)

[←24]

Amritsar (oraș în nord-vestul Indiei) este cunoscut pentru masacrul comis în aprilie 1919 de trupele britanice, care au deschis focul asupra unei mulțimi de 50.000 de persoane; intervenția s-a soldat cu circa 1.000 de morți. (N.r.)

[←25]

Kaffir — termen peiorativ folosit în sudul Africii pentru orice african de culoare (N.r.)

[←26]

Musical american scris de Lin-Manuel Miranda și inspirat din biografia lui Alexander Hamilton publicată în 2014 de Ron Chernow. Musicalul urmărește viața lui Hamilton, unul dintre părinții fondatori ai Statelor Unite, incluzând numeroase personaje printre care se numără marchizul de Lafayette, Aaron Burr sau foștii președinți George Washington, John Adams, James Madison și Thomas Jefferson. (N.r.)

[←27]

Robert Burns (1759-1796) — poet scoțian, care și-a scris mare parte a operei în dialect. Referire la poemul Sic a Parcel of Rogues. (N.r.)

[←28]

Omar Khayyam (c.1048-c.l 131) — poet, matematician și astronom persan. Ca matematician, a elaborat un celebru tratat de algebră în care a clasificat sistematic ecuațiile de gradul doi și trei; ca astronom, a fost unul dintre reformatorii calendarului persan. (N.r.)

[←29]

Telegrama cifrată a fost trimisă la 19 ianuarie 1917 de Arthur Zimmermann, funcționar public de rang înalt din Ministerul de Externe german, către ambasadorul Germaniei în Mexic, Heinrich von Eckardt. (N.r.)

[←30]

Unitate de măsură pentru capacitate folosită în țările de limbă engleză și egală cu circa patru litri. (N.r.)

[←31]

„Racheta lui Stephenson" este unul dintre primele modele de locomotivă cu aburi în sistem 0-2-2 (roți de direcție - roți de tracțiune - roți de susținere), construit în 1829. (N.r.)